

ԳԱՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ռ Ո Ւ Բ Ե Ն Ե Ա Ն Գ Ր Ա Մ Ո Ց

Գ Բ Ե Ց

Հ. ԿՂԵՄԷՍ Վ. ՍԻՊԻԼԵԱՆ

Մէկ լուսանկարատիւ պատկերով, վեց վիմատիւ Տախտակօր (79 պատկեր), և 53 Պատկերօր ի բնագրին, որոնց մէջ կան բազմաթիւ Հրատարակեալներ:

Վ Ի Ե Ն Ն Ա 1892

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

ԳԼՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՌՈՒԲԵՆԵԱՆ ԴՐԱՄՈՑ

737(47.925)
U-52

✓

ԴԱՍԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՅՈՒԳԱՍԻ Է 1892

Ռ Ո Ւ Բ Ե Ն Ե Ա Ն Դ Ր Ա Մ Ո Ց

Գ Ր Ե Ց

Հ. Կ Ղ Ե Մ Է Ս Վ. Ս Ի Պ Ի Լ Ե Ա Ն

43-060

Մէկ լուսանկարատիպ պատկերով, վեց վիմատիպ Տախտակօր (79 պատկեր), եւ
53 Պատկերօր ի բնագրին, որոնց մէջ կան քաղցմաթիւ Հրատարակեալներ:

A 1364

Վ Ի Ե Ն Ա 1892

Մ Ի Թ Ե Բ Ե Ա Ն Տ Պ Ա Բ Ա Ն

Հ. ԿՂԵՄԵՍ Վ. ՍԻՊԻԼԵԱՆ

ԺՆ. 1824 ՓԵՏՐ. 17. † 1878 ՄԱՅ. 23:

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԻՆ

Ռուբենեան հայագիր գրամներն հազիւ երկուրուկէս զար յառաջ սկսան զբերելու մէջ յիշատակուիլ, եւ այն՝ շնորհիւ Հեթմոյ Առաջնոյ արագ գիր գրամներուն: Գրիտտան՝ առաջին անգամ, որչափ գիտենք, յիշատակեց 1644ին Հեթմոյ երկլեզուեանը, առանց գրամին միւս հայագիր երեսը մեկնել կարենալու: Իրմէ անցաւ նոյն գրամն հետզհետէ Տիւրանոսի, Քուփէրիի, Լարբողի², եւն.: Հազիւ վերջինս հայ ընթերցուածն առաջին անգամ (թէ պէտ ոչ-ուզից) ծանօթացուց, եւ մտադրութիւնը գրգռեց գրամագիտաց հայագիր գրամոց վրայ: Ռուբենեան գրամագիտութիւնը մեծ քաջ առաւ այնուհետեւ Աւագինիի, Քրամիի, Պրոսեի եւ մանաւանդ Լանկուայի³ ի մասնաւորի Ռուբենեան գրամոց նուիրած ուսումնասիրութեամբը: Սակայն Ռուբենեան համանուն թագաւորաց գրամներն իրարմէ զանազանել եւ իւրարանշուրին իւր գրամը տալ շրջողեցան վերոյիշեալք, թէ այն պատճառաւ՝ որ տակաւին նոր էր գիտութիւնը, եւ թէ վասն զի քիչ բան յերեւան ելած էր թաղեալ կամ ծածկեալ գրամներէն: Այս միջոցներն (1843էն ի վեր) հրատարակութեանս հեղինակը հանգուցեալ Հ. Աղեմա Ա. Սիպիլեան ինքզինքն յատկապէս հայ՝ եւ մանաւանդ Ռուբենեան գրամագիտութեան նուիրած էր. եւ այս նպատակաւ ի Հայաստան եւ շրջակայքն ուղեւորութիւններ կատարելով՝ ձեռք բերած անբաւ մթերքը կրկտեց եւ ուսումնասիրեց առ այս ունեցած բնածին կարողութեամբը. այնպէս որ հանրածանօթ գրամագէտն Միջին դարու գրամոց՝ Վ. Շլումպերկեր իրաւունք ունէր բռնելու թէ «Հ. Ա. Սիպիլեան հայ հնախօսութեան այս ծիւղն սրանչեւապէս գիտէր, եւ զայն ուսումնասիրած էր թէ՛ իրրեւ եւ անդուն հայրենասէր եւ թէ՛ իրրեւ նշանաւոր գրամագէտ»⁴: Իւր այս ուսումնասիրութեանց շնորհիւ Ռուբենեան գրամագիտութիւնն այսօրս լուսաւորուած, իւրաքանչիւր թագաւորի գրամներն ստուգուած ու ճշգուտած են: Այս ճշգուտութիւնն է, զոր գիտած է Գոստաւ-Բիւն Ռոսթիւնով Գրամոց անուամբ զրի առնուլ, սակայն զժրատաբար վաղժամ մասը թոյլ շտուաւ իրեն տեսնել նոյնին հրատարակութիւնը: Տարինը անցնելէն ետեւ՝ սոյն երկասիրութիւնն իւր աղգականաց ձեռքէն անցաւ վերստին Միւրարանութեանս ձեռքը, եւ ահա այսօր լոյս կը տեսնէ: Երկասիրութեանս վրոյ լիուլի տեղեկութիւն տալու՝ եւ ամենուն համակերելի հանրածանօթ Հեղինակին յիշատակն անմահացընելու նպատակաւ՝ անոր ուսումնական կեանքն համառօտիւ կը նշանակենք:

¹ Տես էջ ԺԲ՝ Մատնագրութիւնը Ռուբենեան գրամոց, Tristan J.

² Տես անդ:

³ Տես անդ:

⁴ Տես վարն էջ 15:

Հ. Կղեմս Ա: Սիպիլեան ծնած է 1824 Փետր. 17ին ի Կ. Պոլիս: Միտու թեան անունն է Մկրտիչ: 14 տարեան Հասակին արդէն բնորած էր իրեն եկեղեցական վիճակն: Յամին 1838 (Սեպտ. 8) իւր գոյ միեւննա եւ Միտի-
 թարեանը Միտարանութեան վանքը կը մտնէ: Չորս տարիէն (1842 Մայ. 14) կըլլայ Միտարանութեան անդամ, եւ 1845ին (Նոյ. 5) կը ձեռնադրուի բաժան (14) նոյ: Արդէն 1825ի միջոցներն Միտարանութեան Աբբասային Գեթ. Արխուսակէս Ազարեան սկիզբ բրած էր հնադրամոց հաւաքման. եւ իրեն օրովն՝ 1843ին սկիզբ եկաւ նաեւ դաստատու թեան: Հ. Կ. Սիպիլեան երախտագիտաբար կը յիշէ իւր նամակներուն մէջ, որ Գեթ. Ազարեանին պարտական է իւր դրամագիտական հմտութեանց եւ առանձինն միտու թեան սկիզբը: 1847—49ին ի Փոքր Ասիա ուղեւորեցաւ, եւ դառնալով՝ դրամագիտական պարապմունքը շարունակեց ի Վիեննա եւ 1853—5 ի Չիւրիւսիա, ուր անդղեական հիւպատոս Պաուէլլ դրամագիտին հետ դաշնակցութիւն մը ստորագրեց՝ դրամագիտական արշաւանք մը բնելու ի Կիլիկիա, ծախիւք հիւպատոսին, ուղեւորութեան արդիւնքն հաստատր բաժնով վայելելու պայմանաւ: Սակայն իւր Աստիւտրոզայ կարգադրութիւնը փոխադրեց զինք ի Կ. Պոլիս, եւ անկէ 1856ին Հոկտ.ին ուղեւորեցաւ դէպ ի Պարսկաստան՝ Կարնոյ վայելէն, Պարսկաստանի կաթողիկոսայ հայ հասարակութեան հոգն ստանձնելու: Այս պայմիտութիւնը տեւեց 12 տարի, որ միջոցին իւր զիւստօր պատմաման հետ հեռագիտական եւ դրամագիտական խաղարկութեանց եւս հետամուտ էր, եւ անբաւարարից ժողովեց: Իւր այցելութեանց ժամանակ ի Թէհէրան եւ յետս (1857), Վանն խորագա (1861), ապէ Տփղիս, Էջմիածին (1864), յետս խորագա եւ Եգաճան, եւ այլն, ձեռնուան եւ այն ժամանակի ուղեւորական առնէ դժուարութիւնքը կրելով՝ տեսաւ այն ազգին նաեւ ներքին, որուն անցեալը կը հետազօտէր: Այս ներքին իրեն այնչափ դառն ու սրտամոխիկ կ'երեւար, որ մէկ նամակին մէջ կը գօշէ. «Երանի՛ անոր, որ Հայն իւր երկրին մէջ չէ տեսած»: 1868ին սկիզբը դարձաւ Կ. Պոլիս, եւ նոյն տարին ուղեւորեցաւ ի Փոքր Ասիա: 1870ին Վիեննա եկաւ եւ քիչ ատենէն վերադարձաւ Կ. Պոլիս: 1875ին անուանեցաւ Վիեննայի «Գրամագիտական Ընկերութեան» (Numismatische Gesellschaft) թղթակից անդամ, իւր մասնագէտ յունական եւ հայկական դրամոց: 1876ին Վեհ. Ապտիւլ Ազիզ Սուլթանն զնա հասեց իւր արժանիքը եւ անուանեց զինք Կ. Պոլսոյ Օսմանեան թանգարանին Երկրորդ վերատեսուչ (directeur), որուն հնու թիւններն արդէն կարգաւորած էր: Նոյն տարւոյն վերջերն անդղիայի Ancketill հնագիտին հետ ուղեւորեցաւ ի Կիլիկիա, որուն տարինքէ ի վեր այնչափ կը ցանկար: 1876ին սկիզբը դարձաւ Չիւրիւսիոյ վայելէն ի Կ. Պոլիս: Մի միայն երկիր մը մնացած էր իւր ուսումնական ուղեւորութիւններն ամբողջացրելու՝ այն է Միտիւզաքեար, եւ այս յաջողեցաւ իրեն — աւսղ, ի վնաս գիտութեան: 1877ին Ազիլին Օսմանեան թանգարանին հնութիւններ հասարակութեան համար՝ տէրութեան կողմանէ ուղարկուեցաւ Տիգրանակերտի վայելէն դէպ ի Մուսուլ, Բեքիւլի եւ Սեւերեկի վայելէն անցած ժամանակ՝ անդադար ուղեւորութիւններէ արդէն հիւանդացած մարմինը թանախախտի ալ բռնուելով, կիսամահ հասաւ Տիգրանակերտ, եւ ութ օրէն կնքեց իւր արդիւնաւոր, բայց վշտալիկ կեանքը՝ 1878 Մայ. 23ին: Գամբանականք կարգայ Կ. Պոլսոյ Օրթոքէոյի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, նոյն տարւոյ Յունիս 18ին, Հ. Մ. Օրմանեան: Եւսիս 16ին Օրթոքէոյի «Ընկերութիւնը» հանդէս մը կատարեց ի յիշատակ հանգուցեալ Հ. Կղեմայ, ուր Յ. Գաւրգէն կարգայ Թ. Թէրզեանի «Ի մահ Սիպիլեան Հ. Կղեմայ» յօրինած քերթումաւը. եր-

1 Տես նոյնը Մ—Է- լրագրոյ մէջ 1878 թ. 2142—, որ նաեւ ստանձնին տպագրուեցաւ:

գուեցաւ Յ. Գուրգենի «Մրմունջը ի յուշ Հ. Կ. Սիպիլեանի»,¹ ասեանախօսեց Նախդէնի Վալլի խալացի փաստարանը, որուն յաջորդեց անմահն Ազատեանի ճառը, որուն մէջ կ'ըսէր անմահ ողբերգակն Հ. Կ. Սիպիլեանի մասին. «Մէկ ափին մէջ հաւարած հին դրամներն միւս ափին մէջ նոր սուրոյ կը փոխէր, — ազքասն սիպիլեու համար»,² խօսեցան նաեւ Մ. Նորիկեան եւ Պ. Շաշեանի: Հ. Կ. Սիպիլեան թողուց համբաւ մը՝ ոչ միայն եւրոպական եւ ազգային ուսումնականաց մէջ իբրեւ «նշմուտը (distingué) դրամագէտ»,³ եւ հնագէտ, այլ եւ իւր բովանդակ ազգին եւ մերձաւորաց յով անմահ յիշատակ իւր հեղ. անպաճոյճ, ծարղասէր, բնկերասէր եւ անշահախնդիր բնաւորութեամբը: 1870էն ետեւ՝ Կ. Պոլիս եղած ժամանակ, ազգային ամէն հաստատութիւններ, ինչպէս Ազգային Մասնաւորարան (որուն ժողովածոյքը կարգաւորած էր), Համազգեաց, Արարտեան, Արեւելեան, Բանասիրաց, Կարօսեւոյ Օժանդակ եւն. Ընկերութիւնը իրմէ գործունեայ աջակցութիւն գտած էին: Իւր յարգելի մարմին այսօրս կը համզով Տիգրանակերտ: Մեղածորան գրիչն Գեոր. Գ. Սրուանձառեանց բախտ համարեցաւ յայց ելլել անոր գերեզմանին: «Ընցայ որոնել, կ'ընէ, ազգին վաստակաւոր, անմտաց, եւ միշտ անմահ Սիպիլեան Հ. Աղեմէսի գերեզմանը, որ Հայ կաթողիկոս կարգին եզրը թաղուած էր խառն ընդ Հայոց հողոյն, եւ մի քանի սեւ ու կոշտ քարեր կուտած էին այս ամէնարժան անձին մարմնոյ վրան: Ընդ որ այնքան տարի արնած էր Հայոց աշխարհն ուսումնասիրելու եւ ազգային թմանդ հնութիւնը ի լոյս ածելու. յիշելով իր քրտիկն, իւր ազգի նաւոր կեններ, իւր ազնիւ բարբը, զոր լուսապէս գիտեն ամէն անոնք որ ճանչցած են զինքն, լսած են իրեն եւ տեսած են իւր հաւարածոյքն ու գործքը վերջին տարիներուն մէջ, «Հողոց» մը մրմնջացի, եւ կամ մը արցունք իւր հողոյն ցոլելով մեկնեցայ»:՝

Հ. Կ. Սիպիլեան իւր գործունէութեան սկիզբն՝ 1845էն մինչեւ մահն զբաղեցաւ գրաւոր աշխատութեանց, մանաւանդ մասնագիտական գրութեանց: Արդէն 1846ին սկսած էր «Գրամագիտութիւն Ռուսներեան դրամոց» ընդարձակ գործը գրել, որուն առաջին թերթերն 1853ին սկսան առ ի փորձ շարուիլ: Սակայն երբ տեսաւ, որ տակաւին շատ քիչ աւարկայ ունի առջեւ, որտեղ ուղեւորութիւններ կատարել, նիւթեր անփոխել եւ գրութիւնը կատարելագործել, որ սակայն զժբախտաբար մնաց անկատար: Արդէն 1851—2ին ունեցած շհրատարակուած (inédit) գրամները հրատարակեց Ախեննայի Միխիմարեանց Ե-բ-դ-ը՝ լրագրոյն մէջ⁴: Նոյնը փոփոխութեամբ եւ յաւելուածներով հրատարակեց նաեւ գերմաներէն լեզուաւ Ախեննայի Գիտութեան կոյտրին. Ակադեմիայի փիլիսոփայն. — պտմին. Նիտտերուն մէջ⁵: Միեւնոյն ատեն լոյս տեսաւ նոյն Ե-բ-դ-ը՝ լրագրոյն մէջ եւ յետոյ առանձինն իւր գրած «Տրգատայ առանձնանալը, վերջին օրերն ու մեռնիլը» եւ «Փ. Գուրգէզ կամ Մեքսիկոյի առնուիլը» (Ախեն. 1851): Երբ 1856ին ուղեւորեցաւ ի Հայաստան եւ ի Պարսկաստան, զրեց 12 տարւոյ ուղեւորութեանց օրագրական ուղեգրութիւնը, զոր զժբախտաբար Կ. Պոլսոյ 1870ի մեծ հրդեհը ծարակեց տարաւ: Բարբերախտաբար պահուած են վանք ու զարկած բազմաթիւ նամակներն, որոնք մինչեւ ցայսօր ալ շատ նորութիւններ կը բովանդակեն: Ար ստորագրէ, ի մէջ այլոց, իւր տեսակցութիւնը «Միքիշ Ա. Խրիսեանին հետ, որ 35—40 տարեկան մարդ է, կազմաւորով տկար ու նիհար, բայց երկայնահասակ, ժիր ու աշխատասէր, պզտիկ ռեֆլեքտիւ»:

¹ Մ—Կ— 1878, №. 2165:

² Թորոս Աղբար, Մասն Բ. Կ. Պոլիս 1885, էջ 206:

³ Տես վարն հրատարակութեան Ետեւորածը:

⁴ Տես վարն Մասնաւորութիւնց Ռուս. դրամոց, Sibilian P. C.

մ'ունի, ըստ բաւականի կարգաւորեալ, ննջարանք ըստ օրինի եւրոպացւոց, անկողնները բարձր ու մաքուր...: Այնպիսի մեծ համարում ունի Անայ քաղաքին մէջ, որ գրեթէ երկրպագութեան կը մտնենայ: Կը գրէ շարաթմ էր հիւր ըլլայն Էջմիածնի վանքը, տեսակցութիւններն ընդ Մատթէոս Կաթողիկոսի, հնաստական արշաւանքներն, Տփղիս ութ օր անցընելն, եւն. եւն.: Այս նամակներու մէջ հնաստական եւ գրամագիտական գանձեր կան: Այս միջոցներն ուղարկած էր Բարիզի Revue de l'Orient լրագրոյն (1860 էջ 193—203) «Հայ գրամագիտութիւն» վերնագրով յօդուած մը¹: Փոքր Ասիայէն դառնալէն ետեւ՝ 1870ին Վիեննա հանգիպած ժամանակ Վիեննայի Դը-Բոնֆոնտէն² մէջ գրեց «Դրամագիտական արշաւանք Կ. Պոլսէ դէպ ի Բիւթանիա եւ Պափլոնիա»,³ ինչպէս նաեւ՝ «Ա. Տեղեկութիւններ հնագրամի աղբիւրներու մասին ի Պարսկաստան: Բ. Երեք շատ հազուադիւր դրամք՝ հայկական Հարսուութեանց» գերմաներէն յօդուածները⁴: Մինչեւ այս ժամանակներ եւ այս Եւրոպայի ամէն թանգարաններու անբաւ հնութիւններ ու հնագրամիեր հայթայթեց: Վիեննայի, Թրիենտի, Չմիւռնիոյ, Կ. Պոլսի եւ այլ տեղեկաց ազգային եւ օտարազգի դրամահաւարներու ժողովածոյները կարգաւորեց: Թէ այս աշխատութիւնը որչափ մեծ էին եւ որչափ ժամանակ կը սպառէին՝ կարելի է դատել Սուպհի փաշայի 1953 կտոր հին յունական դրամներուն իր կազմած եւ զազդեցրէն լեզուա Տրատարակած ցուցակին վրայէն⁵: 1875ի վերջերն Անթիպի Հնագիտին հետ կատարած ուղեւորութենէն Չմիւռնիոյ վրայէն դառնալով՝ (1876) նոյն տեղ մնաց քանի մ'օր: Չմիւռնիայէն մեկնելուն նախորդ օրը տեղւոյն «Հայ ընթերցաստանը» խնդրեց բանաստեղծիւն մը Ալիսկիոյ մասին, զոր յօժարութեամբ կատարեց (Մարտ 15) երկու ժամ աստիճանախաչով⁶: Նոյնպիսի քանաստեղծիւն մ'ըբաւ ի Կ. Պոլսի նոյն տարին⁷: Նոյն տարին գրեց նաեւ ի մէջ այլոց՝ Վանայ կողմանց Քիւրդ ցեղերու վրայ տեղեկութիւն մը⁸: Այս միջոցին վերջնականապէս կազմեց մեր այժմու հրատարակած «Գասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց» գործն, — սրուն վրայ քիչ մ'եւտրք: Չարմանայի է որ այս անձն այչափ զբաղմանց մէջ ժամանակ կը գտներ զպրոցիներու մէջ դաստիարակութիւններ կատարելու, եւ այս պարագային ալ յիշատակը թողուց հրատարակելով՝ «Համառոտ աշխարհագրութիւն, ծագկոցի տրոց համար»⁹, Իրեն հետ յարատեւ թղթակցութեան մէջ էին եւրոպացի ժամանակակից հնագէտք եւ գրամագէտք, ինչպէս՝ Թիմմի, Պրուէ, Պոուէ, Տը Պարթոյլմէի, Լանկլուա, Շլիման, Շլուսպէրկեր եւ այլք, որոնք փոխա-

¹ *Ses voyages P. asiatiques* Մասնակցութիւնը Ռուբենեան դրամոց, Sibilian P. C.

² Sibilian P. C. — Numismatischer Ausflug von Constantinopel nach Bithynien und Paphlagonien: «Numismatische Zeitschrift», Jahrg. 1870, Lief. III. und IV. (Juli—Dec.) Wien, 1871, S. 289—320.

³ Sibilian P. C. — A. Nachrichten über Münzfunde in Persien. — B. Drei sehr seltene Münze armenischer Dynasten: „Numism. Zeitsch.“ Jahrg. 1870, Lief. III. und IV. Wien, 1871, S. 329—345.

⁴ Sibilian P. C. — Collection des médailles grecques autonomes de Son Excellence. Subhy Pasha, à vendre au complet. Constantinople 1874. 80 pp. II. + 368 + 25, avec 4 planches.

⁵ *Ses այս քանաստեղծիւնը տպագրեալ ի Թերթին Արի-Էլ-Ալ-Մու-Նա, 1876, էջ 145 եւ 169:*

⁶ *Ses Մ-Ի-Ն, 1876 (Ապրիլ) Թ. 1812: Կիլիկիոյ արձանագրութիւնները տես Շ-: Ի-Է-Ի-Ի լրագրոյ մէջ, Կ. Պոլսի, 1876, Թ. 5, Հմմտ. նաեւ Ա-Ն-Ն, էջ Ժ. (Ժան. 2), 70—75 նւն:*

⁷ *Մ-Ի-Ն, Թ. 1895, *** ստորագրութեամբ:*

⁸ *Տարակ Ա., Կ. Պոլսի, 1877:*

գործարար զիտեր կ'աւետէին, կը զուարճանային, իրարու տարակոյնները կը լուծէին:

Չներ կրնար այս առթիւ առանց յիշատակութեան թողուլ Տայ գրամագրաութեան ծերունի զինուորն «Նայ գրամագրէան» — այս անուամբ ծածկուի ստիպուած է, բայց ամենուն ծանօթ է արդէն, — որ շ. 4. Սիպիլեանէն զրեթէ տաս տարի յառաջ սկսելով Տնագրամ Տաւարել եւ ուսումնասիրել, մեծ ծառայութիւն մատուցած է թէ օտար եւ թէ ազգային գրամագրաութեան, եւ մեծապէս նպաստած է շ. 4. Սիպիլեանի Տաւարածային եւ Տնագրութեանց ամման: Նշնպէս շ. 4. Սիպիլեանի կրօնակիցն ու սրտակիցը շ. Սիմոն Վ. Ընտոնեան, († 1888 Մարտ 28) որ թէ էրբեւ Տաւարող եւ թէ էրբեւ գրամագրէա (ի մասնաւորի Տոմեակեան եւ Տայկահկն գրամոց) շ. 4 զգեմայ առաջնորդութեան տակ մեծապէս յառաջացած եւ փոխադարձարար օգտակար եղած է անոր, ի մասնաւորի եւրոպական Տրատարակութեանցը մէջ: Միակ զերթ. գրութիւն մը թողած է շ. Ս. Ընտոնեան «Ննագոյն Տայ գրամ մը» վերնագրով¹:

Շ. 4. Սիպիլեանի զխաւսորարար, եւ ըստ մասին շ. Ս. Ընտոնեանի 35—40 տարոյ ջանից շնորհիւ Վիեննայի Միթիթ արեանց թանգարանն Տնութեամբ եւ Տնագրամագր մեծապէս Տարտացած է: Ի մասնաւորի Տնագրամայ ժողովածոյն կարող է այսօր աշխարհի գրամագրաական մեծ ժողովածոյնից Տնտ մրցիլ, 15.000է աւելի Տնագրամք թէ արեւմտեան եւ թէ արեւելեան ազգայն կը կազմեն այս ժողովածոյն: Մասնաւորապէս՝ ամենէն Տարեական եւ ազգային գրամայ ժողովածոյն, որ 220 կտոր արշակունի, Տոմեակեան—յունական—Տայկական, եւ 2.232 կտոր Ռուբլեան Տայ գրամ ունի: Միարեանութիւնն ստիպուեցաւ այս Տաւարածոյնի մէկ մասն, որ շ. 4. Սիպիլեանի տարածած մաՏնամբն իւր ազգականաց ձեռքն անցած էր, մեծ զամարով (6.000 Ֆր.) վերտին գնել: Գնուեցաւ անցեալ տարի նաեւ Տրատարակութեանն ձեռագրին ու պատկերներն Տախտակներն, որպէս զի զժբախտ իրականութիւն չըլլար Շումպերկերի բաժան (տես վարն էջ 15), թէ շեղեմակին մասն «ընդ միշտ արգելք պիտի ըլլայ գործոյն Տրատարակութեան»:

Վանի մը խօսք ալ Տրատարակութեանն վրայ:

Շ. 4. Սիպիլեան սոյն երկատիրութիւնը վերջին անգամ 1877 ին աշխէ անցուցած է: Երգէն 1875 ին ի 4. Պոլիս գաւնագրութիւն մը գրած էր Վախի Եւրէլի խառայի արուեստագիտին Տնտ՝ Ռուբլեան գրամներու վեց Տախտակներն 40 օտմ. լիբայի զծագրելու եւ վիճառպելու: Արիկիայէն գառնայէն ետեւ՝ այս գաւնագրութիւնը գործագրուած է, եւ անք այս օրս գործոյս Տրատարակութեան Տնտ այս Տախտակներն ալ Տաւարակութեան մատչելի կ'ընենք: Բայց կը կանխենք բսել, որ այս Տախտակները Տշղութեան եւ զեղարուեստական առաւելութեանց կողման շատ բան ցանկալի կը թողուն, ինչպէս ինքնին շեղեմակն ալ կը ծանուցանէ (տ. վարն էջ 46, ծան. 2), եւ անք, եթէ այս Տախտակներու տպագրութեան եւ վերտին գնման ծախքերը չըլլային, նոյն՝ մանանդ նուազագոյն ծախքով կարող կ'ըլլայինք բուն գրամներու վրայէն լուսանկարատիպ Տախտակներ տալ, կատարեալ ըստ ամենայն պահանջմանց: Եւս բարի բաղձանքը թողունք յապագային կատարել:

¹ Կարելի է ըստ այսմ տեսնել Ա. Երիցեանցի Քիֆիսի նիւզերող Տաղտական ժողովոյն մէջ (տ. «Փոքո», 1881, էջ 91—2) շ. 4. Սիպիլեանի մասին տուած տեղեկութեանց քննի մ'անձղութիւնները, ուր նաեւ նստախօսք զանց չէ ստան կրօնական տեսութիւններով իրենք ծամամոծել:

² Antonian P. S. — Eine der älteren armenischen Münzen (von Dr. G. Stiekel): „Numismatische Zeitschr.“ XV. Halb-Jahrg. Wien 1883, S. 216—221.

Գործոյ Տրատարակութեան համար գրեթէ տարի մը պարպեցանք Ռուբենեան դրամեց ուսումնասիրութեան: Հեղինակին մահուանէն ետքը ծանօթացած դրամեց Տարբոցիներ, տեղեկացանք և հետազոտեցինք. եւ ձորհիւ սիրաթօթար ձեռնառութեան բարեկամաց — որոնց յընթացս գործոյս յայտնած շնորհակալութիւնները կը կրկնէք այստեղ, — յաջողեցանք շատ նորութիւններու վրայ տեղեկութիւն առնուլ, պատկերները ձեռք բերել, եւ: Հրատարակութեանս մէջ Հեղինակին գրութեան ամենէն փոփոխութիւն մը շքեցինք, միայն ժամանակագրութիւնը ճշդեցինք՝ հետեւեալով Սէ-——նայ: Մեր յաւելածներն ու ծանօթութիւնները զատ (այս, այս, այս) գրով տպեցինք, որով աւելորդ համարեցանք ստելս ⁶⁰Վ. Հրատ. զնեւ: Թէ բնագրին և թէ Հեղինակին յաւելածին մէջ 51 նոր պատկեր գրինք, որով գործն աւելի կատարելութիւն առաւ: Միտարնութեանս թանգարանին ժողոված շքին մի առ մի աչքէ անցրելով՝ զանազանեցինք տեսակները, նորագիտները եւ: Եւ ստոյգ մանրամասն քույրակը կցեցինք իւրաքանչիւր թագաւորին հասածին: Ինչ ինչ կարեւոր իրեր, որոնց ուշ մտադիր եղանք՝ «Ողբերք և Յաւելիք» վերագրով գրինք: Մեր գրած պատկերներէն 23 հատը (Թիւր՝ 4, 9, 10, 14, 22—24, 28, 31, 35, 36, 39, 41, 43—51) ցոյցսր շէր Տրատարակութեան (inédit), որոնցմէ 7 հատը Հեղինակը գտած ու ստորագրած է: Թող այն շհրատարակութեան գրամները՝ որոնք Հեղինակին Տախտակներուն վրայ կան, և այն գրամները՝ որոնց միայն ստորագրութիւնը զնեւով շատացանք: Եթէ անոնցմէ զատ կան այս կամ այն տեղ պահուած շէր ⁷⁰Թիւ: Ռուբենեան գրամներ, կը յուսանք որ Տրատարակութեանս առաջնորդութեամբ դիւրաւ կարելի կ'ըլլայ ի լոյս հանել. և մենք կը խնդրենք որ այսպիսի գրամները ծանօթացընեն մեզ ընթերցողք, որպէս զե յարմար անթիւն Տրատարակներ:

4. Սիւրբիւնեանի գաւառորութիւնը բոլորովին նոր է, այնպէս որ 35 ամեայ ուսումնասիրութեամբ կարող եղած է բոտ օրինաց զրամագիտութեան՝ որոշ կէտեր ու նշաններ զանել, որով կարելի է համանուն թագաւորներու գրամներ իրարմէ զանազանել: Ներկայ երկասիրութեամբ Հեղինակը կը դիտէ միայն Ռուբենեան գրամներու ⁸⁰Թիւ: Ճշդել, ինչպէս բարեր: Այն գրամներու ընդարձակ և ամենամանր զանազանութիւններով երկասիրութիւն մը Տրատարակել՝ պարագաները շեն ներած իրեն, ինչպէս կը յայտնէ Ներածութեան մէջ: Այս պատճառաւ մեր ալ զանց բրած ենք յիշատակել այնպիսի գրամներ ու պարագաներ, զորոնք ինքն իր նշանակած գծէն զուրը էր թողած: Այսպէս 1. Այն պղնձի մեծ գրամներն, բիւզանդեան արուեստին, որոնց վրայ Առաջին կողմն՝ Անձիք Բրիտանի, և ընթերցումն ՅԱ ՔԱ, իսկ Բ. կողմը՝ ՏԻ ՈՂԵԼ: ԿՐԻԿԷԼ ԿՐԱՊԱԼԱՏԻՆ կը կարգացուի: Պր. Յ. Լալայեան Զաւառայ գաւառի մէջ գտած է այս գրամն ⁹⁰Թիւ: Ինչպէս ինքն ինձ հաղորդեց, և նուիրած է Էջմիածնի թանգարանին: Երաշխասոր շենք բլլար գրամին նոյնութեան: 2. Այն գրամներն, որոնք «Ռուբենեան հին գրամ» անուամբ Տրատարակութեանս Սէ-——նայ մէջ (էջ 378) Այս կամ ուրիշ շքեցինք մը վերաբերեալ հայագիր գրամներէն երկու օրինակ կայ Միտարնութեանս թանգարանը, երկուքն ալ իրարմէ տարբեր, որոնց մէկ կողմը հաւասարաթև և խաշ է և եւ շորս անկիւնները՝ արած յս քս, բոլորաբն արարական ¹⁰⁰Թիւ: գրութիւն (մասն), միւս երեսն արող ¹¹⁰Թիւ: գրութիւն: 3. Այն Ռուբենեան գրամներն, որոնց վրայ արարական խօսք մը կամ նիշ մը կայ: Եւ 4. Մանրիկ գրամներ (՝), որոնց ինչ նիւթ է բլլար զ ժբախտարար շկրցանք ստուգել: Այսինքն՝ Բեղերպուրիկի Ermitage պալատան հաւաքածոյին մէջ կան փոքրիկ (Տրատարակութեանս Տախտ. 2., Թիւ 76 գրամին մեծութեամբ) գրամներ, որոնց Ա. կողմն

ընթանակին բարձրաբանդակ ընթերցուածն է՝ ԵԿԵՂԵՑԻՑ կամ նաև ԵԿԵՂԵՑԵԼՑ . . . , եւ կամ ԻԵԿԵՂԵՑԵԼՑ, իսկ մէջտեղը՝ Հ տառը, որ է անշուշտ Հ(ԱՅՈՅ) : Բ. կողմը նոյն սպղին խորաբանդակն է : Չորս հասին գաճէ օրինակներուն վրայ, զոր ինձ ու դարկել Հաճեցաւ Ermitageի հնադրամաց վերատեսուչ պ. Մարկով՝ ազնիւ միջնորդութեամբ Ռուսըշապետ Կ. Մատի, կը տեսնուի երեք զատ զատ կնքոց տարբերութիւն, որոնցմէ մին միս երկուքէն բոլորովին կը տարբերի դրամնյն առաւել փոքրութեամբն եւ մէջտեղի ընթերցուածսնն, ուր ոչ թէ Հ տառ կայ, այլ հաստարակող խաչ մը : Այս դրամներն, որչափ տառերու ձեւէն կարելի է գուշակել, շատ վերջին ժամանակներու ծնունդ են, եւ կ'երեւայ թէ Ռուսիոյ հայ գաղթականութեան պատմութեան մէջ կարելի պիտի ըլլայ ասոնց ծագումը գտնել :

Գործոյս կցած ենք Հեղինակին 1851—2 ին Ե-բողո լրագրոյն մէջ գրած գրամագիտական յօդուածներն, որպէս զի անոնք՝ այս օրս շատ հազուադիւս լրագրոյն մէջ թաղուած չմնան :

Մեր գրած «Մատենագրութիւնը Ռուբենեան դրամաց, ժամանակագրական ջուշակ Ռուբենեան թագաւորաց, Յուշակք Պատկերաց եւ Ցախտակաց» կը զիւրացընեն հրատարակութեանս գործածութիւնը : Հրատարակութեանս սկիզբը գրուած՝ Հեղինակին լուսանկարատիպ պատկերը թող ներկայացընէ զինք դարերու :

Վիեննա, 23 Մայիս, 1892 :

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Վ. ՔԱԼԷՄԵՆԱՐԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԷ

Ռ Ո Ւ Բ Ե Ն Ե Ը Ն Գ Ր Ը Մ Ո Յ

- Adler J. G. C. — Museum Cusæum Borgianum Velitris, Romae 1782, p. 61, 62, p. 159 Nummus Arabico-Armenus Tab. XII. N. C. (Hethum I. AR. bil.).
- Ա լ թ շ ա ն Ն. Գ. — Միսնան, Վննան. 1885, էջ 216, 378 — :
- Barthélemy An. de — Nouveau Manuel de Numismatique moderne, Paris, 1852, p. 403, 446, et atlas, pl. XII. nos 541—3 (Hethum et Zabel).
- Beaumont Ad. de — Recherches sur l'origine du blazon et de la fleur de lys, p. 52, 53, pl. X. n. 6.
- Borrell — Lettres numismatiques (Hethum et Zabel). „Revue Numismatique“ 1845, p. 451 et pl. sans n^o. (1, 2, 3).
- Brosset M. — dans l'Histoire de Bas-Empire de Le Beau, Paris, 1824, T. XVI, 26, 305; XVII, 43, 324; XX, 510.
- Brosset M. — Monographie des monnaies arméniennes. St. Pétersburg, 1839, 4°, p. 44, 2 pl. (13, 8, 1, 64). Extrait du „Bulletin“, T. VI, Nr. 3 et 4, p. 33—64.
- Brosset M. — Rapports sur un voyage archéologique en Géorgie et en Arménie, St. Petersburg, 1851, 2e livr., premier rapport, p. 14 (Kostantin).
- Buchon J. A. C. — Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française en Grèce, I. part., p. 403—5.
- Cappelletti G. — L'Armenia, Tomo I. Firenze 1841, p. 180.
- Catalogo della collezione d'un distinto numismatico... di monete... della Georgia e dell'Armenia, Firenze, 1888.
- Catalogue de monnaies du moyen-âge composant la Collection du Prince Al. Troubetzkoy. Paris 1860, p. 10: Royaume arménien de Cilicie, 1—5.
- Cuperi G. — In Lactantium, de mortibus persecutorum notae, ed. P. Bauldri, Trajecti ad R. 1693, p. 135.
- Du Cange — Histoire de St. Louis par le sire de Joinville, Paris, 1688, diss. XVI p. 238 (Hethum I. AR. bil.).
- Ե Ր Ի Գ Ե Ա Ն Գ Ա. տնս Փորթ. 1881. Ծ. Տարի. Թ. 1, էջ 89—92:
- Հ ա յ Կ ա Կ ա ն զրամագիտութիւն, «Հայաստան», 1851, Թ. 33—85:
- Ի ն թ թ Ե ա ն Ն. Գ. — Գարսապատմութ, Տար. Է. Վննան. 1827, էջ 239—40 ծան.:
- Kraft A. — Beschreibung armenischer Münzen der Rupenischen Dynastie in Cilicien, mit 2 lithogr. Tafeln. „Jahrbücher der Literatur“ 1843. T. CIII. Juli, August, September. Wien. Anzeigeblätter für Wissenschaft und Kunst, Nr. CIII, S. 1—29.
- Kunz C. — Secondo catalogo di Oggetti di Numismatica. Venezia 1855, p. 57, III Monete di Re d'Armenia della Dynastia Rnpena (Լեւոն Բ. Հեթում Է, Լեւոն Գ.).
- La Croze M. V. — Hist. du christ. d'Ethiopie et de l'Arménie, Haie, 1739, p. 339—344 (Hethum I. AR. bil.).

- Langlois V. — Essai sur les monnaies des rois arméniens de la Dynastie de Roubène. Avec 2 appendices. Paris, 1850, 8°. (Extr. de la „Revue archéologique“, VII. année.)
- Langlois V. — Le double tram de Léon II. (?) „Revue belge“, Bruxelles, 1866, p. 474.
- Langlois V. — Lettre à Mr. Lenormant sur les monnaies des rois arméniens de la Dynastie de Roupène. „Revue archéologique“ VII. année, Paris, 1851, p. 262—75, 357—68 et 416—26 avec 3 pl.
- Langlois V. — Lettre à M. Reinaud, sur une contremarque en caractères arméniens, frappée sur une monnaie de Dicran IV. et sur une pièce inédite d'Ochin. „Revue archéologique“ VIII. année 1851, p. 225—32.
- Langlois V. — Lettre au R. P. Gabriel Aïwasowsky sur quelques monnaies de la Petite-Arménie. Paris, 1854, 8° avec 2 pl. [Extrait de la „Revue archéologique“ X. année, p. 467— pl. CCXII—].
- Langlois V. — Monnaies inédites ou peu connues de la Cilicie. Paris, 1854, 8°. 7 planches [Extrait de la „Revue Numismatique“].
- Langlois V. — Numismatique arménienne. „Revue archéologique“, 1850, VII. année, pp. 220—3, 262—75, 357—68, 410—26.
- Langlois V. — Numismatique de l'Arménie au moyen-âge. Paris, 1855, 4°, p. XII, 110, avec 7 planches (13, 19, 5, 2).
- Lelewel J. — Note insérée à la suite du génie de l'Orient, de L. L. Sawaszkiwicz, p. 214 et suiv., pl. XI. Nr. 94, 95.
- Lenormant — Trésor de Numismatique, Histoire de l'Art monétaire (rois de la Petite Armén.).
- Marchant Baron — Lettres sur la Numismatique, nouv. éd., Paris, 1850, lettre XXIII, notes de V. Langlois.
- Markar S. — Description of a copper coin of Leo, king of Armenia. „Madras Journal“, 1851. t. XVII. Nr. XXXIX, p. 151—, VII.
- Museum imp. Petrop. 1745, t. II, part. III, p. 452.
- „Numismatische Zeitschrift“, Wien, 1885, Umschlag: Leon II.
- Pellerin J. — Lettres de l'auteur du Recueil des médailles, Paris, 1770, p. 112—147, pl. I, Nr. 6, 7, 8.
- Pembrock Th. et Comte de Montgomery — Numismata antiqua in tres part. divisa, 1746, t. IV, p. 40, pl. XL.
- Saulcy F. de — Numismatique des Croisades. Paris, 1847, 4°, p. 174, pl. 20 (14, XVa, 3, 7).
- Savorgnan Marq. de — Copiosa Descript. in Sestini, Dissert. sopra le medagl. del. mus. Ainsley. t. II. let. IX, (Leon II. AE.) et t. IV. let. VIII, p. 84.
- Schlumberger G. — Léon II. roi d'Arménie „Revue archéologique“ N. S. 16me année, 30e vol. Paris, 1875, p. 345—9.
- Schlumberger G. — Monnaie d'or inédite de Léon II, roi d'Arménie: „Archives de l'Orient latin“, Paris, 1881, T. I, p. 675—678.
- Sestini D. — Dissertazione sopra alcune monete armene dei principi Rupinensi della collezione Ainslieana, Livorno, 1789, 4°, p. VIII, 39. 2 pl. (12, XII, 4, 69).
- Sestini D. — Sopra le medaglie dei Rupin. let. IX, p. 22, t. IV, p. 84 (Diss. sopra le medaglie della collezione Ainsley, t. II. let. IX).
- Sibilian P. C. — Beschreibung von XVII noch unedirten Münzen der Armenisch-Rubenschen Dynastie in Kilikien. Mit 3 Tafeln, 28 S., 8°. Wien, 1852. (Aus dem Märzhefte des Jahrganges 1852 der „Sitzungsberichte der philohistor. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften“ [VIII. Band, S. 275] besonders abgedruckt).

- Sibilian P. C. — Numismatique arménienne: „Revue de l'Orient“ 1860. T. XII, p. 193—205.
- Սիպիլիան Ք. — Ռուբինեան թագադրներուն մինչև հիմա չհասարակուած դրամները: “Եւրոպա... 1851 թիւ 46, 48. 1852. թիւ 2. 9, 11, 16: (1 տախտ. 8 պատկերով:) Տես տես այս հրատարակութեանն Յանդուածը:
- Soret J. — Numismatique de l'Arménie au moyen-âge par V. Langlois. Paris, 1855, 4e, p. 12, 112 et 7 planches. V.: „Revue archéologique“ 1850; „Revue de l'Orient“ 1855, T. II, p. 66—74.
- Չագոսեան Ք. Ե. — Պատմութիւն Հայոց, Բ. Տպգր. Վեննա, 1872, էջ 334:
- Չամչեան Ս. Ս. — Պատմութիւն Հայոց, Հտր. Գ. Վեննա, 1736 էջ 365:
- Tristan J. — Commentaires historiques, Paris, 1644, t. III, p. 588—9 (Hé-
thum I. AR. bil.).
- Verzeichniss der Münz- und Medaillen-Sammlung des H. L. Welzl von Wellenheim, II. Band, Abth. Wien, 1845, S. 570: Armenische Könige aus dem Hause Rupen in Cilicien, Nr. 12.056—63.
- Verzeichniss von Münzen der Jules Fonrobert'schen Sammlung. Berlin, 1878. S. 294, Armenien Nr. 4.834—4.873.

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Կիլիկիայի Ռուբենեան Հայ թագաւորաց զրամներուն մէջ, որոնք մինչեւ մեր ժամանակները հասած են ու քաւական աւատութեամբ կը գտնուին, կան երեք համանուն (homonymie) թագաւորներ, որոնց զրամներուն վրայ նոյն հաւասար անուններու ընթերցուածք (legende) գտնուելով, իրարմէ զանազանեւ զրամագիտաց առջեւ քաւական դժուարութեանց ենթակայ եղած է:

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ ընթերցուածով կան Լեւոն երկրորդի, երրորդի, չորրորդի, հինգերորդի ու վեցերորդի զրամները: Նոյնպէս ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ ընթերցուածով, առաջին եւ երկրորդ Հեթումներու զրամները: Վերջապէս Կոստանդին երկրորդի, երրորդի ու չորրորդի զրամները: Աս զրամներու վրայ թուական չգտնուելով՝ ասոնց դասաւորութեանը մի միայն օգնական ըլլալու ուրիշ միջոց չի մնար, քայց եթէ 1. Ռուբենեանց քաղմասթի ու հարուստ հաւաքածոյներու իրարու հետ մեծ մտադրութեամբ քաղցատութիւնը. 2. Արուեստկերտութեան (fabrique) զանազանութիւնը (différence). 3. Արծաթոյն զտութեան կամ խառնուրդի (titre) աստիճանները. 4. Այն Ռուբենեան թագաւորաց զրամներուն հետ համեմատութիւնը, որոնց անուամբ միայն առանձինն թագաւոր մը կը յիշուի. ինչպէս՝ Սմբատ, Աւշին, Կի:

Երկար ժամանակէ ի վեր Ռուբենեան զրամից վրայ ընդարձակ զործք մը հրատարակելու քաղճանքով հարուստ հաւաքածոյ մ'ունենալու հետամուտ եղած էի ու զանազան յաջող դիպուածներու յաջորդութեամբ, գրեթէ 700 կտորի մտա Ռուբենեան զրամ՝ կրցայ հաւաքել, որոնք Վիեննայի Մխիթարեանց թանգարանին մէջ ըստ կարգի զետեղուած են: Ասով գոհ չըլլալով՝ զանազան թանգարանաց մէջ գտնուող Ռուբենեան զրամից գաղափարները ժողովելու հետամուտ եղած էի, այսինքն՝ Վենետիկոյ Մխիթարեանց, Վիեննայի Կայսերա-

կան թանգարանին, Փարիզի, Պերլինի, Բեդերսպուրկի, Փիո-
րենցայի, Տիւր տը Պլազասի հաւարածոյներուն գաղափար-
ները: Մ. Թիմոնիի Ռուբենեան հաւարածոյն՝ Վիեննայի Մխի-
թարեանց թանգարանին հետ միացաւ, նոյնպէս Պոռէլի հրա-
տարակած երեք Հեթումները հիմայ Վիեննայի Մխիթարեանց
բով կը գտնուին: Բայց ժամանակիս պարագաներէն ստիպեալ՝
Ռուբենեան դրամոց վրայ ընդարձակ գործքի մը ձեռք զարնելն
անկարելի ըլլալով գոհ կ'ըլլամ՝ առանձինն տետրակով միայն
ամէնհարկաւոր մասին վրայ խօսիլ, այսինքն՝ Ռուբենեան
դրամոց դասաւորութեանը շրայ:

Իսկ հիմայ Պոլիս գտնուելով՝ վերոյիշեալներու թուէն
զատ, իմ՝ բովս գտնուած 700էն աւելի Ռուբենեան դրամները,
ինչպէս նաև Հայ դրամագիտին եւ ուրիշ նշանաւոր ազգայնոյ
մը հարուստ հաւարածոյները ինծի ի մօտոյ առաջնորդ առած
եմ, որոնց մանրաքնին համեմատութեամբը՝ հաւանական ու
բաղդատարար աւելի համոզողական դասաւորութիւն մը դրա-
մագիտաց դասուն առջև ներկայացընելու կը համարձակիմ:
Աւելցնոր ասոր վրայ երկու երեք անգամ՝ աս մօտերս եղած
բազմաթիւ դրամներու միահաղոյն գտնուիլը (trouvail), որոնց
իրարու բաղդատութիւնը ինծի նոր լոյս տուած է: Կրնամ բսել՝
որ մինչև հիմայ իմ՝ քննած Ռուբենեան դրամներուս թիւը
3000ի կը հասնի. աս բազմաթիւ դրամներու քննութիւնը
բաւական հիմ՝ մը կու տայ ինծի կարծելու՝ թէ ճշմարտութենէ
շատ հեռու չեմ գտնուիր, հաստատելով իմ՝ կարծիքներս ան
երկրորդական պատճառներու վրայ, որոնք այսպիսի առիթ-
ներու մէջ, դրամագիտական քննութեանց ստեն հասարակօ-
րէն կ'ընդունուին, կամ աւելի հաւանական կը սեպուին:

Մ. Լանկլուայի արդիւնքն առանց նուազեցընելու՝ ու իրեն
յիշատակին շնորհակալ ըլլալով, որ Ռուբենեան դրամները
Եւրոպայի առջև բաւական ծանօթ ըրաւ, կրնամ՝ բսել թէ
անոր քրած դասաւորութիւնն ինծի շատ շիտթ կ'երևայ. ինչու
որ շատ տեղ առանց հիմնական պատճառներու դասաւորու-
թիւններ ըրած է:

ԳԼՍԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ռ Ո Ւ Բ Ե Ն Ե Ն Գ Բ Ը Մ Ո Յ

ՐՆՊՀՆՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ուրբնեան զրամներն առ հասարակ արժաթ ու պղինձ են¹: Արժաթները չորս կարգի կը վերածին. 1. Երկդրամեան, 2. Վրամ², 3. Արադրամ ու 4. Արժաթապղինձ (billon)³: Իսկ պղինձները՝ որոնք ընդհանուր անուամբ Փող (flus. փող) կը կոչուին, ի կեսն ի-ի ժամանակէն սխեւալ, մինչև վերջին ի կեսն Օխ ժամանակը դրոշմուած են⁴: Միայն Աի թագաւորի պղնձի զրամը տակաւին զանուած է⁵:

Ուրբնեան զրամոց ճոխ հաւաքածոց մը վերէն ի վար աչքէ անցնողն ու մտազրութեամբ քննողը կը տեսնէ՝ որ առ հասարակ երկդրամեաններէ, ու զուտ արժաթի զրամներէ սխեւալ, քանի կերթայ թէ զրամներուն զտութիւնը (titre) կը նուազի, եւ թէ տարածութիւնը (dimension) փոքրիկ տարրերութիւն մ'առնելով, կէտքը կը թեթեւնայ: Արուեստը նոյնպէս զանազան երևէջ կ'ընէ, բայց միշտ երթալով կը նուազի, ու վերջին ժամանակները անտոյզ (vague) ու շփոթ կերպարանք մը կը զգենու. այնպէս որ թէ թագաւորին, թէ ձիոյն ու թէ սախճու ձեւերը բնականէն շատ աւելի կը հեռանան: Վարձեալ, միտ դնելու բան է՝ որ երկար առնէ տիրող թագաւորներու զրամները իրարու մէջ համեմատուելու ըըլայ, կը տեսնուի որ նոյն դրոշմով ու նոյն թագաւորի

¹ Ոսկի զրամոց մասին տես վարն էջ 13 մեր յաւելումները: Ծ. Հրատ:

² Յաւեն՝ Վէս-երկդրամեան, որ միայն Կեսն իի զրամոց մէջ կայ:

³ Ոսկի զրամոց անունն է առ հինսն մեր Գէն- (گین), Բէլ- (byzant),

Գ- (گول), կամ Գի- (گینی), Կ- (گول), զնկան, Ո- (گول): Արժաթին Գ- (گول) արժաթ, Գ- (گول), (Կ- (گول), Ե- (گول),

Կ- (گول), Կ- (گول), Անագապղինձին Կ- (گول) (7): Պղնձին Գ- (گول) կամ Փ- (گول), Գ- (گول), Հմեն, V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen âge, էջ 9-15: Արշամ. Ս- (گول) էջ 378-:

⁴ Ասոր վրայ տես գործոց վերջը՝ նեղիմակն գրած Յաւելումին մէջ, Կի թագաւոր:

դրամներն իրարմէ շատ զանազան արուեստով դրոշմուած են. ու շատ զեղեցիկ արուեստով դրամներէ ետքը, բարբարոս դրամներ մեր առջեւ կ'երևն. ինչպէս Ղեւոն Վ-ի սովորական դրոշմով թագաւորն աթոռի վրայ բազմած դրամներէն ոմանք, ու Հեթում եւ Չապրիկ դրամներէն մաս մը չափաւոր արուեստով, ու մեծ մաս մ'ալ արտաքոյ կարգի բարբարոս արուեստով դրամներ են: Այսի պէտք է հետեւցնել, թէ երկար թագաւորոյն մը վերջին տարիները դրամահատութեան մեծ անփութութիւն մը տիրած է, կամ թէ երբեմն դրամահատութեան արտաքոյ կարգի հազմեպ պիտոյքը ստիպած է փորագրութեան անյաջող (inhabile) արուեստաւորներ գործածել, որոնք թէ բաւերու ուղղագրութեան եւ թէ շաղբին մէջ շատ պակասութիւններ ըրած են, ու առանց սրբագրութեան նոյն կնիքները (coin) գործածած են: Հաջորդ թագաւոր մը աւելի մտադրութեամբ ու ըստ կարի մաքուր արուեստով դրամ դրոշմելու կը սկսի, եւ իւր յաջորդին ժամանակ դարձեալ անփութութիւն մը կը տիրէ. եւ այսպէս կը յառաջանայ մինչեւ վերջին ժամանակները: Միայն առ նշմարելու բանը կայ՝ որ առաջին ժամանակուան թագաւորներու դրամներէն, աւելի արժաթներն արուեստաւոր են ու պղինձներն անարուեստ. եւ ասոր հակառակ, վերջին ժամանակուան պղինձներն աւելի բարակ արուեստով ու գրեւորն ձեւն աւելի ձեւաւոր ու կոկուած են. ինչպէս Ղեւոնի Ա-ի, եւ Ա. Նի պղինձները:

Առ հասարակ առաջին թագաւորներու դրամները, կամ թէ ըսենք՝ առաջին երկը թագաւորներու դրամներն աւելի բազմաթիւ դրոշմի զանազանութիւններ (variété) ունին, ու ասոնց մէջն ալ ամենէն աւելի ճիշտ զանազանութիւնները Ղեւոն Վ-ի ասեմն է. անկէ ետքը կու գայ իր յաջորդին Հեթում առաջնոյ դրամներու զանազանութիւնները, ու ետքը Ղեւոն Վ-ի դրամներուն կրկին զանազանութիւնքն, թէ արձաթի ու թէ պղնձի դրամներուն վրայ: Հեթում Վ-ի դրամները ամենեւին սովորական կարգին չեն հետեւիր. թէպէտ ընդհանուր ճաշակը նոյն է. բայց սովորական պղինձները գրեթէ բարբարոս դրամներ են: Այս առաջին թագաւորներն անցնելէն ետքը, երբ որ Ղեւոն Վ-ի թագաւորութեան ժամանակը կու գայ, թէ դրամներուն տարածութիւնը (dimension) քիչ քիչ կը սկսի նուազել, եւ թէ դրոշմի զանազանութիւնները կը վերնան, ու գրեթէ արձաթներու վրայ տիրած տիպը (type) կը ըլլայ միշտ՝ թագաւորը ձիւտոր ու միւս կողմը լատինացի լատ: Չապրիկ կողմը դարձած, ու կոնակը կարճ լատ մը: Իսկ պղինձներու վրայ թագաւորը բազմած ու միւս կողմը լատինացի լատ: Այս է միշտ ընդհանուր դրոշմը, գրեթէ մինչեւ վերջին Ղեւոնի ժամանակը, որով Ղեւոն Վ-էն ետքը դրոշմուած դրամները աւելի մենակերպ (monotone) ու ձանձրացուցիչ են: Միայն Աստանային

Ի՛նչ ու Սմբատայ զբանները, որոնք Մեծոն Գլխի ժամանակակից են, սա մենակերպութենէ՛ զուրա կը մնան, որուն հաւանական պատճառք ետքը կը բացատրեմ, մի առ մի թագաւորաց վրաց խօսած ժամանակս:

Հետեւով Ի՛նչ ու Մեծոն ԶԻ վերջին թագաւորին ժամանակաց միջոցին կիցնան, Մեծին ու Սի թագաւորներու զբանները, որոնց անուամբ մի մի թագաւոր կայ, եւ ասոնց ալ սովորական զրոշմն այս ընդհանուր զրոշմին կը հետեւի: Ետե, ուղղակի կրնանք հետեւցրնել՝ որ այն ամէն **ԱՆԻՈՒՄ** ու **ԿՈՍՏԻՆՍՒՍԵ**, ընթերցուածով արծաթ զբանները, որոնք Մեծին ու Սի թագաւորներու զրոշմին հետ կատարեալ նոյնութիւն (identité) ունին թէ՛ արծաթի գտութեան (titre), թէ՛ տարածութեան (dimension) եւ թէ՛ կերպ (coin) ձևին կողմանէ, անշուշտ անոնց մտ ժամանակուան թագաւորներուն պէտք է վերածել (attribuer): Ուստի եւ Կոստանդիններու անարուեստ ու զրեթէ բարբարոս (barbare) բազմութիւ զբանները, որոնց անհասանում ընթերցուածոց զանազանութիւնները զրեթէ՛ վերջ չունին, ի հարկէ Կոստանդին Գլխի 18 տարուան թագաւորութեան ժամանակին ընծայելու (restituer) է: Ենթադէս **ԱՆԻՈՒՄ**, ընթերցուածով՝ Մեծի զբաններու յար եւ նման զբանները, որոնք զարձեալ ընթերցուածոց բազմութիւ զանազանութիւններ ունին, անշուշտ **Մեծոն ԱԻ** ընծայելու է:

Գանք պղնձի զբաններու ընդհանուր անութեան: **Աս** կը կարծեմ որ Ուրբեներեան թագաւորները միայն **Մ** անունով պղնձի զբամ ունեցած են, առանց ամենեւին արժէքներու կամ զներու բաժանմանց. այսինքն՝ զրոշմած չեն **ՍՍ**, **ՍՍՍ**, **ՍՍՍՍ**, **ՍՍՍՍՍ** եւ այլն¹: **Մ** միւսնոյն **Մ** անունով ու միւսնոյն արժէք ունեցող պղնձք երթարով իւր տարածութիւնը նուազցուցած ու փոքրկացուցած է, միշտ նոյն **Մ** անունը վրան կրելով: **Աս** ինչպէս որ արծաթի զբանները նոյն **Մ** անունը պահելով, հետեւցիտե թէ՛ արծաթոց գտութենէ՛ ու թէ՛ տարածութենէ՛ կորսնցուցած են, նոյնպէս պղնձները բնականապէս գտութենէ՛ չկրնարով կորսնցընել, տարածութենէ՛ միայն տուժած են, եւ երթարով ամենափոքր տարածութիւն մը ստացած են:

Աս պղնձները տէրութեան ներքին առեւտրոյն զիւրութեանը համար զրոշմուած ըլլարով՝ չէ թէ հարկատուութեան կամ մեծ վաճառականութեան համար, տէրութիւնը կրնար իւր ուզած արժէքն անոնց վրայ պահել, տարածութիւնը նուազընդերով հանդերձ: **Մ** թէ պղնձի զբանները սա սկզբամբ նկատելու ըլլանք, զաստորութեան կարեւոր բանալին գտած կրնաք:

¹ *Siu վարն է՜ 22, 5:*

Մենքն մեծ տարածութեամբ պղինձները անշուշտ տեղութեան առաջին ժամանակներուն պէտք է ընծայել. եւ որովհետեւ 11-11Դ, ու 2-10-11Դ ընթացող աշխատանքով հարուստ որ մեծ պղինձներ կը գտնուին, անհրաժեշտ հարկ է որ ան պղինձները 1-է-ուն Բ-ի ու 2-է-միջ Մ. առաջնայ ընծայուին, որոնք տեղութեան առաջին թաղաօրներն էին: Դակ միջին ժամանակաց թաղաօրներու ատեններն անշուշտ միջին տարածութեամբ պղինձները գտնուելու են, իրրեւ առաջիններուն յաջորդաբար նուազումը. իրօք ալ 1-է-ուն երրորդի պղինձները աւելի փոքր են, ինչպէս նաեւ 2-է-միջ Բ-ի ու 1-է-ուն Գ-ի պղինձները. եւ ամենէն աւելի աչքի ընկողներն են Սմբատայ՝ Առասանդին Բ-ի միջին պղինձներէն աւելի նուազ տարածութեամբ պղինձները: Դակ վերջին թաղաօրներու ժամանակ, աւելի փոքր տարածութեամբ փոքր կը գտնուին:

Միջին ժամանակներու պղինձներէն, Սմբատայ միջակ մեծութեամբ պղինձներն ու Մ. շինի փոքրիկ պղինձները կրնա՞նք մեր գրութեան իրրեւ հիմն առնուլ: Սմբատայ պղինձներէն 70 հատէն աւելի տեսած եմ որ միշտ նոյն մեծութեամբ եւ համեմատութեամբ, նուրբ (mince) ու 2-է-միջ Բ-ի պղինձներէն փոքր: Բայց երբք գտնուած չեն Սմբատայ պղինձներ, որ կամ 2-է-միջ Բ-ի պղինձներու չափ մեծ եւ միեւնոյն ժամանակ ստուար ըլլան, եւ կամ Մ. շինի պղինձներու չափ փոքր:

Ար գտնուին դարձեալ Սմբատայ պղինձներու տարածութեամբ ու բարակութեամբ Առասանդիանոսի պղնձի դրամներ, ձեռքը սուր բռնած ախտով (type). Ըսել է որ Առասանդին Բ-ի պէտք է վերածել եւ ոչ Առասանդին Գ-ի ընծայել, ինչպէս 1-անկուա ըրած է. որովհետեւ Առասանդին Բ. Սմբատայ ժամանակն է ու անոր հետ թաղի վրայ մրցող: Մ. շին աւելի ետքն է ժամանակաւ ու հարկաւ անոր պղնձի դրամներն քիչ մ'աւելի փոքր ու նոսր պէտք են ըլլալ, եթէ մեր դրած կարգն (systeme) ստոյգ է: Բրդ Մ. շինի պղինձներէն 20 հատ տեսած եմ ու ամէնքն ալ Սմբատայ պղինձներէն միշտ փոքր. թէպէտ կան ամենափոքր զանազանութիւններ իրենց մէջ, եւ սակայն չկայ այնպիսի Մ. շինի պղնձ մը՝ որ Սմբատայ պղնձոյն հաւասարի իր տարածութեամբ. եւ կրնամ զրեթէ ապահովութեամբ հաստատել՝ թէ անկարելի է գտնել Մ. շինի պղնձ մը, որ Սմբատայ պղինձներուն մեծութեամբ համեմատի:

Ար գտնուին նոյնպէս 11-11Դ, ընթացող աշխատանքով բայց Մ. շինի ախտով պղնձի դրամներ, որոնք այն աստիճանի իրարու կը նմանին՝ որ եթէ, թաղաօրի անուանն ընթացող աշխատանքով ըլլալ, զրեթէ անկարելի է զանազանել թէ արդեօք Մ. շին՞ դրամ է, թէ 1-է-ունն: Մն ատեն բնականապէս աս տեսակ փոքրիկ 1-է-ունները,

Լեւոն ԼԷի պիտի վերածենք, որ Լւչնի յաջորդն է: Լեւոն ԼԷի պղինձներու վրայ առանձինն խօսած ժամանակ անոր զարտուղութիւնն, բայց միանգամայն տպին նոյնութենէն առնելով, մեծկակ պղինձներէն ոմանք անոր բնծայելու պատճառը կը դնենք:

Լւելի յառաջ երթալով ու Աի թագաւորի ժամանակն անցնելով՝ Աոստանդին ՎԻի կը հասնինք, ու կը գտնենք ԱՌՍՏԵՆՎԻՆ, բնթերցուածով փոքրիկ պղինձներ, որոնցմէ ոմանք Լւչնի պղինձներու տարածութեամբ են ու նուրբ, իսկ ոմանք աւելի փոքր տարածութեամբ ու շատ աւելի նուրբ: Անն նոյնպէս դարձեալ ԼԷԻՈՒՆ, բնթերցուածով ու Աոստանդին նուրբ պղինձներու տարածութեամբ դրամներ, որոնց վրայ ճիշդ Աիպոսի կանգուն առիւծը կ'երեւայ, Յիսոր (Jacobus) թագաւորին պղինձներուն նման: Ընտան ամենափոքր Լեւոնեան պղինձներն ալ, որոնցմէ 4 հատ տեսած եմ, անշուշտ Լեւոն ԶԷի բնծայելու է:

Ըրդ աս բնչհանուր կարգին (systeme) հետեւելով՝ աւելի պղնձի դրամներու տարածութեան համեմատութեամբ ու անոնց օգնութեամբ կրնանք նոյն իսկ արծաթի դրամներու դասաւորութիւնը ճշդել ու պղինձներէն դէպ արծաթները լոյս ջորացնել: Արնամ ապահովութեամբ հաստատել՝ որ եթէ Աի թագաւորի պղինձ մը գտնուելու ըլլայ, անշուշտ Լւչնի կամ Աոստանդին մեծկակ տեսակ պղինձներու տարածութեամբ պիտի գտնուի: Ընկարելի կ'ենթադրեմ որ Էթիովի ՎԻ կամ Լեւոն ՎԻ պղինձներու մեծութեամբ Աի թագաւորի պղնձի դրամ կարող ըլլայ գտնուիլ. վասն զի Աի թագաւորին ժամանակը Լւչնէն ետքն է:

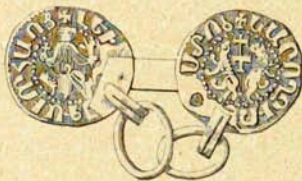
Ապրիլի է ոմանք բռնն՝ թէ Ամբաստայ ու անոր մեծութեամբ Աոստանդին պղինձները Լեւոն ՎԷն յառաջ ըրլալով, ինչո՞ւ անոնցմէ փոքրիկ են: Ըռանձինն թագաւորաց վրայ խօսելու ատեն երկար կը մեկնեմ այս երեւոյթն, ու բաւական հաւանական փաստերով այս զարտուղութեան պատճառը կը ցուցնեմ: Միայն այսչափս կ'ըսեմ, որ եղած քանի մը փոքր զարտուղութիւնները մեր բնչուտած բնչհանուր կարգը (systeme) բնա շին խանգարեր:

Նեղինակիս բնչհանուր տեսութեանը կը կցենք՝ Ռուբենեան դրամաց ժողովածոյքներու բնչհանուր տեսութիւնը:

Հազիւ թէ կէս դար եղած է, որ Ռուբենեան Հայ դրամներն հնարածնց ժողովածոյքներու մէջ սկսած է մասնաւոր տեղ գտնել: Գրեթէ միեւնոյն ժամանակ Արեւելք ծառօթ Հայ դրամագէտն եւ Արեւմուտք՝ Երկասիրութեանո հեղինակն ձեռնարկած են այն դրամաց ամբողջական ժողովածոյքներ կազմել: Աւերջինս իւր բնածին հանճարովն եւ առանձինն ինք զինքը նուիրելով առ այն՝ 40—50 տարւոյ միջոցին մէջ մեծ Զանիւք եւ ծախիւք ամենաճարժողովածոյք բրած է Միթիւ արեւանց թանգարանն ի Վիեննա, եւ առ հասարակ եւրոպական թանգարաններու Ռուբենեան դրամաց ժողովածոյից զվտար տարրերը մատակարարած է:

Այսօրս Ռուբենեան զրամնց հետեւեալ ժողովածոյքներ ծանօթ են զրամագրաց. Թանգարան Միխիթարեանց ի Վիեննա եւ ի Վենետիկ, Կայսերական թանգարանն ի Վիեննա, Արքունի թանգարանն ի Պերլին, Աղգային Մասենազարանն ի Փարիզ, Գրական թանգարանն ի Կոթա, Բրիտանական թանգարանն ի Լոնտոն, Ասիական թանգարանն ի Բեզերսպուրի, Էթիօպիանի Մայր Վանաց թանգարանն, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Վանաց թանգարանն, եւ սակաւ թուով նաեւ ուրիշ նշանաւոր քաղաքաց թանգարաններն: Իսկ առանձնականաց ժողովածոյքներէն նշանաւորագոյնք են Հայ զրամագրահին եւ Հլուսկերիէրի ժողովածոյքներն:

Ասոնց ամենէն հարտագոյնն է՝ շնորհիւ անխնջ Կանից հեղինակիս եւ † Հ. Սիմոն Ընտանեան Վ. ին, Միխիթարեանց թանգարանն ի Վիեննա, որ ցայժմ ծանօթացած Ռուբենեան ամէն զրամնց քաղմամթիւ օրինակներ ունի. կը պահպին միայն մէկ քանի նորագիւտ զրամներ: Այս ժողովածոյիս մէջ կայ Ոսկի 1, Արծաթ 1105, Արծաթապղնձ 48 կտոր, Պղնձ 1078. միասին 2.232 կտոր Ռուբենեան զրամ: Ասոնց մանրամասն ցուցակը կը գնենք իւրաքանչիւր թագաւորի վրայ խոսող հաստածներէն ետեւ:

1. ԱՐԺԱԹՈՒ ԳՐԱՄ ԱՆՈՒՆԻ Բ.

ՄԱՆՐԱԲԱՆ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԱՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԻՌԱԲԱՆՁԻՐ ԹԼԳԵՒՈՐԻ ԳՐԱՄՆԵՐՈՒ

2. ՈՐԿԵՆՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Բ.

3. ՈՐԿԵՆՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Բ.

ԼԵՒՈՆ Բ.

1198—1219.

Ազգօ Բաշկնեյիտս՝ Ղենովացոյ Հասարակացեաութեան քարտուղարը, 1201 ին Լեւոն Բի առ Ղենովացիս առւած արտօնութեան մէկ հրովարտակին սակի կնիքը կը ստորագրէ¹, որ ճիշդ ԼԵՒՈՆ ԸՆԴԻՆՆԱՆ ընկերցուածով երկդրամներուն առ նոյնաձեւ դրամներուն կը նմանի. սնոր Համար առ դրոշմով դրամներն ամենայն ապահովութեամբ Լեւոն Բի կրնանք ընծայել²: Լեւոն Բ. Ոստրենեան Հարստութեան (dynastie) ամենէն զօրաւորը եւ առաջինը դրամ

¹ Աս արտօնութեան հրովարտակը հայերէն լեզուաւ գրուած ու յետոյ լատիներէն թարգմանուած է. ու Լեւոն թագաւորի սակի կնիքին օրինակը կօ կրէ: Հրովարտակ մը գրկուած ժամանակ կամ սակի կամ կապարէ շինուած կնիքն ալ հետը կը գրկուէր. ժապաւնի մը ճոթէն կախուած: Լեւոնի գրկած կնիքը սակի էր. ու ժամանակաւ կորուստ էր. սակայն նոյն ժամանակի քարտուղարը առ կնիքին ճիշդ ստորագրութիւնն պայպէս կ'ընէ. „Anno incarnati Verbi 1201, mense marci. ego Atto Placentius, notarii sacri palatii, hoc exemplum, ab autentico et originali instrumento translato in latinum, ab alio autentico scripto, ut credo, litteris armenicis, in eodem pergamento, regis Armeniorum, filii domini Stephani

de genere Rupinorum; ejas sigilli auri impressione munitis in quo erat ab una parte ymago regia sculta cum corona in capite, tenens in dextra cracem, in leva vero tenens formam quasi floris lillii, et erant ibi littere, ut credito, armenice circumscripte, quas ignoro. Ab alia vero parte erant quedam leonis coronati tenentis cracem in pede, cunjas circumscriptio, sicut credo, litteris armenicis prenotatis . . . transcripsi . . . jussu . . . domini Jacobi de Balduino, Janne potestatis . . . “

² Ըստ ՍԷՆՆԱՆԻ (ԼՔ 478) կայ այժմ Լեւոն Բի սակի կնիք մը Վատիկանի գիւշանատանը պահուած, որուն պատկերը կը նրատարակէ Նոյննան 2, 4, Ալիշան մտղ ԼՔ 435:

Հատանդն է. իր ժամանակը միայն ինքնիշխան (autonome) աւրուժիւն էր, եւ կրեանք հաստատել՝ որ առանց զրացի կամ հեռաւոր ազգաց հարկատու ըլլալու, իր թագաւորութիւնն ընդարձակեց ու կառավարեց: Թաթարաց յարձակումներն ալ իր յաջորդին ժամանակն սխան: Ըստ առաջին թագաւորին ժամանակուան դրամները ի հարկէ աւելի ձօխ ու զանազան դրոշմներով (variété) կրեային ըլլալ, եւ միանգամայն արժաթին ալ աւելի զուտ ու մաքուր կրեար ենթադրուիլ: Ըրգ, Լեւոն Բ-ի դրամներն ալ այս պահանջուած հանգամանքներն ունին:

ԱՐՁԱԹ

1. Երկդրամաններ, (didrachme) որոնք մանուսնոց վերջին ժամանակներս բաւական զանուեցան, թէպէտ տակաւին սովորական (commune) ըլլայէն շատ հեռու են:

Լեւոնի երկդրամաններու դրոշմն է՝ Ըռաջին կողմը (avers) թագաւորը պատկաւոր, հանցիպահայեաց (vu de face), ամբողջ վրայ բազմած, աջ ձեռքը խաչ ու միւս ձեռքը շուշանաձեւ գաւազան, ու շրջապատը՝ (contour) † ԼԵԻՌՆ ԹԵԳԵԼԻՈՐ կամ ԹՎԻՐ ԸՄԵՆԵԼՅՆ ՀԵՅՈՅՑ՝: Իսկ Երկրորդ կողմը՝ (revers) առիւծ ի ձախ դարձած, պատկաւոր. առիւծին զուխը հանդիպահայեաց, ճիրանովը երկար ու կրկնաթեւ խաչ մը բռնած, ու շրջապատը՝ † ԿԵՐՈՂ ՈՒԹԻՆՆ՝ ԸՍՏՈՒԾՈՅՑ: Ըստ դրոշմը ամէն երկդրամոց վրայ կը կրկնուի, փոքր զանազանութիւններով: Տես Տախտ. Ը., թիւ 1, 2:

2. Կէս-երկդրամաններ, ճիշդ նոյնաձեւ դրոշմով, որոնք նոյնպէս հաջուազուտ են: Ըստ դրամները ոսկի կիքոյն հետ ճիշդ նմանութիւն ունին, եւ որովհետեւ 1201 տարին, Լեւոն Բ-ի թագաւորութեան առաջին տարիներէն էր, անոր համար հաւանական ու գրեթէ ստոյգ է՝ որ աս թիւ 3 (Տախտ. Ը.) դրոշմով դրամները Լեւոն Բ-ի թագաւորութեան առաջին տարիները դրոշմուած են²:

Ընցեալ տարի փոքր Ըսիս զանուած դրամներուն մէջ եւ ոչ հատ մը թիւ 1, 2 եւ 3 (տես Տախտ. Ը.) դրամներէն զանուած են:

3. Լեւոնի Օծման դրամներ: Վ կենտոյզ զբսբու դրամներունմանութեամբը դրոշմուած. Ը կողմը՝ Վրխտոս կանգուն, առջեւը թագաւորը ծնրադրած. երկուքին մէջանոց երկիւքէն սղաւնի մը վար կ'իջնայ, իսկ երբեմն յուսոյ ճառագայթներ երկիւքէն դէպ ի վար կը ցոլանան: Իսկ Բ կողմը սովորական կրկնառիւծները կրկին

¹ Մեր թանգարանին 15 երկդրամաններու ընթերցումն է՝ ԹԳԲ: Իսկ ԸՄԵՆԵԼՅՆ քառոց Լեւոն Բ-ի որեւէ որեւէ դրամն վրայ չ'երեւար:

² Կայ ար չայ դրամագիտի երկդրաման մը ԸԵՐՈՂՈՒԹԻՆ ընթերցուածով.

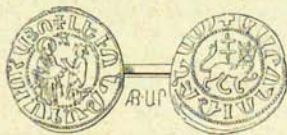
որ իւր փասնոց քանդակելը կը մատնէ:

³ Ըստնոց ընթերցումն է՝ † ԼԵԻՌՆ ԹԵԳԵԼԻՈՐ ՀԵՅՈՅ † ԿԵՐՈՂՈՒԹԻՆ ԸՍՏ. կամ ԸՍՏԻԾՈՅ, ԸՍՏՈՒԾՈՅ, ԸՍՏԾՈՅ, ԸՍՏԻԾ:

խաչին երկու կողմը (Տախտ. Ը., թիւ 4, 5): Ապրիլի է որ Տարսն քաղաքը մեծ հանդիսութեամբ առաջին անգամ թա-
զաւոր օժուած ժամանակը աս տեսակ դրամները իրբեւ ան հան-
դիսութեան առթիւ, առաջին տարիներու մէջ գրոշմուած բլան:
Լանկուա Վրամնդիսութեանը մէջ (եր. 38, թ. 2) աս դրամին
համար կըլտ: Թէ թագաւորը Վրիստոսի ձեռքէն խաչ մը կ'ընդունի,
բայց ճիշդ (exacte) չէ. եւ աս իր ստորագրած ձեւով բնաւ դրամ
մը մինչեւ հիմայ գտնուած չէ, այլ ինչպէս վերը յիշեցինք, կամ
ազաւնի կ'իջնայ կամ լուսայ ճառագայթէք: Ըստ դրամներն ալ հա-
մեմատութեամբ քիչ կը գտնուին:

4. Այս օժանն դրամոյն մօտ ուրիշ տարբերութիւն (variété)
մ'ալ. այս ինքն Վրիստոս կանգուն ու թագաւորը ծնրադրած եւ
երկնքէն բազուկ մը կ'երկննայ դէպ ի թագաւորին թագով պա-
կեալ գլուխը, կամ թէ երկնքէն բազուկ մը երկննալով թագաւո-
րին գլուխը թագով կը պատէ: Միւս կողմն առիւծ մը դէպ աջ
ու գլուխը հանդիպահայեաց, կռնակը կարճ կրկնաթիւ եւ խաչով:

Լանկուա աս դրամոյն ալ առաջին կողմն ստորագրու-
թիւնը ՅԵՏ տարբերութեան հետ կը շփոթէ (Տես երևս 39,
թիւ 3): Ըստ տեսակ տարբերութենէ միայն չորս հինգ հատ գտնու-
ած է, կամ թէ ինծի ծանօթ եղածը այնչափ է, ուստի եւ հա-
զուպիւս յոյժ: Տես Տախտ. Ը., թիւ 6:

4. ՕժՄԱՆ ԳՐԱՄ ԼԵՆՆԵՆ Բ.

5. Լեւոնի սովորական Դրամները (drachme), որոնց Ը կող-
ման գրոշմը ճիշդ երկդրամներու հետ նոյն է. միայն Բ կողմն
գրոշմով կը տարբերի. այսինքն Արկնաթիւ խաչ, որուն երկու
կողմը մէյ մէկ առիւծ կանգուն, ու կռնակին նոյնպէս գլուխնին
դէպ ի խաչ զարձաւ ցած: Ըյս դրամներուն սովորական ընթեր-
ցուածն է ✠ ԱՆՒՆ ԹԵԳԵՒՈՐ ՀԵՅՈՅ ✠ ԿԵՐՈ-

Վտոնց ընթերցումն է ✠ ԱՆՒՆ
ԹԵԳԵՒՈՐ ՀԵՅՈՅ կամ ԹԵԳԵՒՈՐ ՀԵՅ.
ՀԵՅՈ, ՀԵՅ: ✠ ԿԵՐՈՂՈՒԹԻՆ ԸՍՏ.
ԸՍՏՈՒԾ. ԸՍՏ. ԸՍՏՈՒԾՈՅ. ԸՍՂ. ԸՍ-
ՏՈՒԾՈ. ԸՍՏՈՒ. ԸՍՏՈ:

Սյս պատկերը կ'ընտելայ թէ նոյն-
նախ արած է Լանկուայէ. որ եւ կ'ամնու

Գրաթիւ (անգլ): Մեր թանգարանի երկու
օրինակը թէ եւ նոյն տիպն ունին. սակայն
քիչ մը կը տարբերին, մանաւանդ Ը կող-
ման երկնքէն կարկառուած ձեռաց՝ եւ
Բ կողմն առիւծի դիրքն: Մեր թանգա-
րանի օրինակն պատկերը այստեղ կը
գտնուի (թիւ 4):

Գ ՈՒԹՎՆ ԸՍՏՈՒԾՈՅ: Բայց եթէ ընթերցուածոց զլիսւոր տարրերու թիւները նկատելու բլանք, չորսի կրնանք վերածել:

• ԼԵՒՈՆ ԹԵԳՎԵՌՈՐ ՀԵՅՈՅ: Տես Տախտ. Ը., թիւ 7, եւ Տախտ. Գ., թիւ 7 bis.

Բ. ԼԵՒՈՆ ԹԵԳՎԵՌՈՐ ՀԵՅՍՈՅ: Կարելի է բլանք սա շարժողութիւնը: Տես Տախտ. Ը., թիւ 8:

Ճ. ԼԵՒՈՆ ԹԵԳՎՈՐ ԸՄԵՆ ՀԵՅՈՅ: Տես Տախտ. Ը., թիւ 9:

Դ. ԼԵՒՈՆ ԹԵԳՎՈՐ ՀԵՅՈՅ: Տես Տախտ. Ը., թիւ 10: Եղանակս ԼԵՒՈՆ, ԼԵՒՆ եւ այլն:

Իսկ եթէ այս Լեւոնի սովորական դրամներուն իրարու մէջ ունեցած զլիսւոր տարրերու թիւներն ու զրոշմները նկատելու բլանք՝ կը տեսնենք, որ գրեթէ 15 տեսակի կը վերածին. եւ այս 15 տեսակներն ալ շատ մը ուրիշ այլեւայլ փոքրիկ փոփոխութիւններ ու զլիսւորաբար ընթերցուածոց մէջ աւելի կամ նուազ ամրոցման թիւն ունին:

Ըստ Տնտեսագիտութեան արուեստի զանազանութեան կորմանէ երեք զլիսւոր տարրերու թիւն (différence) ունի. այս ինքն՝ ԳԵՂԱՐՆԷՏՊ (տես Տախտ. Ը., թիւ 8), ԳԵՂԱՐՆԷՏՊ (թիւ 7) ու ԱՆՄԱՐՆԷՏՊ (թիւ 10):

Ըստ քանի մը տարի յստաջ Խնդիրաւան գեղացի Լեւոնի շնորհիւ երկրամուղոյն ճամբուն վրայ կամ անոր մօտերը հողէ ամանի մէջ 500 հատ Լեւոն Բի արծաթի դրամ գտնուեցան, որոնց ամէնքն ալ առ 5րդ տեսակին կը վերաբերէին, ու քաջ զննելով՝ 14 զլիսւոր տարրերու թիւներն գտնուեցան: Միտ գնելու արժանի է՝ որ այս 500 հատին մէջ ոչ երկդրամեան, ոչ կէս-երկդրամեան, եւ ոչ օժման դրամ կար, այլ ամէնքն ալ 5րդ տեսակին ու կէսին շատ աւելին անարուեստ, ու երբեմն գրեթէ բարբարոս արուեստով դրամներ: Ըստնց մէջ մեծ տարրերու թիւն ունի թիւ 11 դրամը: Ըստ 500 հատին մէջ աղէկ նշմարելով կը տեսնուէր արուեստին փոքր փոփոխութիւնները (nuance), որով երթարով իրարմէ կը հեռանան ու միջին արուեստին եւ անարուեստ դրամներուն մէջի կապը ակնբերու կերելայ:

Ըստ անարուեստ դրամներէն առանձինն կաորներ ասոյիս անոյին կը գտնուէին յստաջազոյն, ու կարելի է որ ոմանք տարակուսելին թէ կրնար բլանք՝ որ վերջին ժամանակու ան Լեւոններու դրամներ կարծուէին: Բայց Տնտեսագիտութեան այս տարակոյսը տեղի չունենար. ինչու որ եթէ առ անարուեստ Լեւոնները վերջի ժամանակու ան կամ Լեւոն Գի ու Բի եւն. բլանքին, ան ասին առ դրամագիտական մէջ զոնէ շեղմոց եւ Օտայելի կամ թէ ուրիշ թաղաւորներու դրամներէն ալ, այսինքն՝ ձիստ որ Լեւոններ ալ պէտք էին գտնուել:

Ըստ հակառակը միայն Լեւոնի գեղարուեստ ու միջարուեստ գրամներուն հետ զանուերով՝ ու նոյն գլխաւոր դրոշմին տարբերութիւնները միայն կրելով, անտարակուսելի է կարծելը որ այս զանձը Լեւոն Ի-ի թագաւորութեան վերջին տարիները, այս ինքն 1215—1219ին գեախեր թաղուած է ու անոր համար միայն 5րդ կարգի սովորական գրամները կը պարունակէ: Իսկ մէկայ առաջին չորս կարգի գրամները միայն առաջին ժամանակները դրոշմուած ըլլալով՝ վերջին տարիները նոյները նորէն դրոշմուած չեն, ու հետեւարար աս գրամադիւտին մէջ չեն պատահած: Ըս ենթադրութիւնս իրրեւ աւելի հաւանական՝ գրամադիտաց խորհրդածութեանը կ'ենթարկեմ:

Վերջին գրամադիւտին մէջ եւ ոչ հաս մը թուականով Լեւոն Ի-ի գրամ զանուած է: Թուականով կամ թէ Ի կողմը փակագծի (parenthèse) մէջ չորս զիր ունեցող գրամներն են,

Ը. 4. † ԼԵՒՈՆ ԹԵՂԵՒՐ ԼԵՅԱՅ

Ի. 4. † ԿԵՐՈՎՈՒԹԻՒՆ ԸՈ (ԳՆՂԳ): Տես Տախտ. Ը. թիւ 12:

5. ԱՐԾ. ԿԵՂԾ ԳՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Բ: Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ՕՐԻՆՆԱԿ.

Ըս դրամը նախ Գափեղէթթի հրատարակեց Վենետիկը Սիսիթարեանց թանգարանէն¹, ու յետոյ Գրաթիթ Վիեննայի Սիսիթարեանց թանգարանէն առնելով²: Ըստնցմէ առնելով, Լանկուա ալ կը հրատարակէ ու Տիւրուիէ վրան երկար խորհրդածութիւններ ու հաշիւներ կ'ընէ³: Ըս տեսակ գրամ ուրիշ թանգարաններու մէջ տեսնուած չէ. եւ ինչոքը համառօտ կարելու համար՝ այս կ'ըսեմ, որ թէ Վիեննայի ու թէ Վենետիկ թանգարանները զանուած աս երկու գրամն ալ սուտ ու կեղծեալ են⁴, զորոքք ես անձամբ ու մեծ մտադրութեամբ քննած ու ստուգած եմ ու թափժու ըլլալուն ամենեւին տարակոյտ չունիմ. ասով ան ամէն թուերու ու կարծիքներու խնդիրը կը վերջանայ: Արիւ

¹ Անգ. Ա. էջ 180:

² Անգ. էջ 9:

³ Անգ. էջ 43:

⁴ Ս. Ղազարու թանգարանն այս գրամէն երկու օրինակ կայ. մին՝ նոյն է

մեր թանգարանի օրինակին հետ (Տես Տախտ. Ա., թիւ 12). Իսկ միւր կը տարբերի, տես Պատկ. 5: Ըս տեղեկութիւնը կը պարտիմ Միւծ. Շ. Յովհ. Վ. Թորոսեանի ըստն համութեան:

Միաբանութեանց Աբբաներուն ալ ան առն չարցուցած եմ՝ թէ, ես գրամները ինչպէս Միաբանութեան թանգարանը մտած են, եւ թէ՛ Ազգայնական Աբբեպիսկոպոս ու թէ՛ Արքեպիսկոպոս Աբբեպիսկոպոս Աբբայք վկայած են՝ թէ, հիւր մը վանքին այցելութեան եկած առն՝ աս գրամը պարզեւած է: Արեւի է ոմնք կարծեն թէ, աս երկու թափձու գրամները ուրիշ ճշգրիտ (authentique) գրամի մը վրայէն թափած առնուած ըլլան, որուն ճշգրիտ գաղափարը հինաց կորսուած ըլլայ: Բայց ես աւելի հաւանական կը կարծեմ՝ թէ, մէկը ինքնահասար աս շորս գրեթով գրամները շինած է: Ըս ալ գիտնալու է՝ որ Վ ինննայի ու Վ կենտոյցի աս երկու գրամոց գրողմը իրարմէ տարբեր են, ու նոյն գաղափարէ թափուած չեն: Վ ինննայի կեղծ գրամոյն կշեռքը բոլոր մէկալ Աւետն Բի գրամներու կշեռքէն շատ աւելի ծանր է, ու նաեւ անոնց հետ չի համեմատուիր:

6. Աւետն Բի կիսադրամները միշտ այս սովորական 5^{րդ} գրողմին հետ կը համեմատուին. արուեստը միջին եւ ըստ բաւականի ճաշակաւոր: Սեժ գրամադիւտին մէջ կիսադրամ ամենեւին չկար. ու իրօք ալ շատ հազուադիւտ են: Տես Տախտ. Բ., թիւ 13:

ՊՂԻՆՉ

Աւետն Բի պղինձները ամենէն մեծ տարածութիւն ունեցող պղինձներն են, որոնք $\frac{1}{4}$ ու կը կոչուին:

Ըսանց ընդհանուր գրողմն է՝ Արիւծի գլուխ պահաւոր ու հանդիպահայեաց ու շրջապատոր՝ † ԱՆԻՐՆ ԹԵՂԵԹՈՐ ԱՆՅՈՅ, ԱՆՅՈՅ, ԱՆՅՈՅ, ԱՆՅՈՅ: Բ կողմը, կրկնաթեւ խաչ յունական՝ երկու կողմը մէյ մէկ աստղով ու շրջապատոր՝ Շ ԴԵՆԵԼ, Ի ԲԵՂԵՐՆ Ի ՍԻՈՒՑ: Իսկ սովորաբար Շ ԴԵՆԵԼ, Ի ԲԵՂԵՐՆ, Ի ՍԻՈՒՑ, ՍԻՈՒՑ: Տես Տախտ. Բ., թիւ 14: Բիչ անգամ խաչը պատուանդանի վրայ կը գտնուի: Միտ գրած եմ որ առ հասարակ Շ ԴԵՆԵԼ, Ի ԲԵՂԵՐՆ, Ի ՍԻՈՒՑ ընթերցուածով գրամները աւելի լաւ արուեստ ունին ու աւելի հազուադիւտ են, համեմատելով ան սովորական պղինձներուն՝ որոնց վրայ ՍԻՈՒՑ կամ ՍԻՈՒՑ կը գտնուի, ու աս վերջիններուն արուեստը առջիններէն աւելի ստորին է, ու յոյժ շատ կը գտնուին (commune):

Աւետն Բի գրամներու այլեւայլ տեսակներն յառաջ բերուածներով չէ ուստի: 1877էն ետեւ, որմէ ետքը հեղինակն գործոյս ձեռք չէ մերձեցուցած, գտնուած են Աւետն Բի ուրիշ տեսակ գրամներ ալ, զորոնք ամբողջ այս տեղ յառաջ բերել շատ կարեւոր կը համարենք:

* Բ կողման այս ընթերցումն Աւետն Բի միայն պղինձներուն յատուկ է:
 * Կարելի չէ «ՍԻՈՒՑ», քսոին առաջին Ս զիրը ն կարգալ, որ մեւովն տանք քանդակուած աստ անդ կ'երեւայ Թուրննանս դրամոց վրայ:

Այս նորագիւտ գրամներն են 1. Լեւոնի իբրեւ իշխան գրոջմած գրամը: 2. Լեւոնի կրկին տեսակ սոկիները: 3. Լատինագիր արծաթազրկն գրամ: 4. Պղնձի գատ տիզ գրամ: 5. Պղնձի կիսագրամ, եւ 6. Ծառնօթ գրամ ներս փոքր գանազանութիւններ:

1. Լեւոնի կրկին իշխան եղած ժամանակ գրոջմել տուած գրամ էր գտնուած: 15—20 տարի յառաջ գտնուեցաւ երկու հատ այսպիսի պղնձի գրամ. մին մեր թանգարանինը, եւ միւսը Հայ գրամագիտինը, որոնք երկուքն ալ հեղինակին ծանօթացած են գործոյս աւարտմանէն ետեւ. ուստի եւ ստացի վրայ գիտնալիքը գրած է գործոյս վերջը՝ Յաւելուածի մը մէջ: Մենք նոյն տեղ մեր թանգարանին օրինակին պատկերը գրած ենք. իսկ Հայ գրամագիտին օրինակին պատկերը կարելի է տեսնել ի Սէստան (1885, էջ 483), որոյ մասին մտազիր կ'ընենք՝ որ Ա կողման յատուկ անունն ԼԵՒՈՆ Բ թիւթեղուած է, փոխանակ ԼԵՒՈՆԻ, որ նոյն պատկերին մէջ որոշ կ'երեւայ:

2. Լեւոնի կրկին տեսակ գրամ: Ռուբենեան սոկի գրամն անգամ ձեռք բերաւ Պետրոս Մարգար Արշէան († 1834), այն է՝ Կոստանդին թագաւորին սոկեզրամն, որ այժմ կը գտնուի Վենետիկ Միխիթարեանց թանգարանը: Այս գրամն արդէն Վ. Լանկլուայի ձեռքը հրատարակեցաւ (Անգ, էջ 90), եւ հեղինակս կը խօսի ասոր վրայ՝ վարչ Կոստանդին Բի գրամոյ կարգին մէջ, Հեղինակին մահուանէն ետքը գտնուեցան նաեւ Լեւոնի անուամբ սոկի գրամներ: Թէ Ռուբենեան սոկեզրամներէն քանի հատ ծանօթ էր գրամագիտացի մինչեւ 1885, կը ծանուցանէ մեր բարեկամ Հայ գրամագիտն նոյն տարւոյ Գեկոս: 24 թուագրեալ նամակաւ առ ՚Հ. Ս. Կոստանեան պատգամ. «1. Ունիմ նամակ հին ի ՚Հ. Փիլիպպոսէ Միխիթ. առ հանդուցեալ հայոս, ուր յիշէ թէ անկէ ետքը սոկի մի Լեւոնի. այն հրգեհեալ է 1831 տարւոյն Բերայի հրգեհին: 2. Կոստանդինի սոկին ի Սբ. Ղազար, ստացեալ ի հօրեւ: 3. Ճանիկ Ամիրայի փոխձանելոյ քով գտանի եզեր Լեւոնի սոկի մը, որ հիմակ կորուսեալ է: 4. Տարիներ առաջ ինձ մի ծանօթ անձ, Կեսարիոյ փանրի մը վարդապետի քով տեսեր է Լեւոնի սոկի? 5. Իմ ստացեալս Լեւոնի Առաջնոյ թագաւորի, Տիշդ բարեկամից ստացելոյն նման: Իմն ի Սբ. Ղազար է եւ պատկերեալ ի «Միսուան» գիրս Հ. Պեւոնոյայ: 6. Շլուսկերկերին քով ի Փարիզ, Այս եկն ի Կեսարիոյ եւ ՚Հ. Կղեմոյ, գարթուցանելով (sic!). Սալա անուն խաբերայ մի ծանր գնով գնեց, սպա տարաւ Ներսիս: Կորուսանէ ի Փարիզ, գրամագիտին մը քովէ գնէ Շլուսկերկեր: 7. Հատ մի Լեւոն փաճառեալ ի Կեսարացոց ի շուկայն, եւ սպա յղեալ են ի Փարիզ, այն է ստացեալ բարեկամից ի Ռօլենն: 8. Հատ մի այլ գիտեմ նման առ փաճառողի, գուցէ նոյնպէս եկեալ ի Կեսարիոյ: Այսու չափ են գիտցածս: Վերջի շորս հատս նման ըլլանուն, ես ալ կարծեմ թէ վերջին տարիներս խումբ մը ասոնցմէ երեւան ելած է, եւ գուցէ Լեւոն Բ (Ա թագաւորի) այն արձաններուն հետ, զոր ստացանք ընդ ՚Հ. Կղեմոյ: . . . Այն աստիճան կոսկածիմ, որ եւ խորհիմ թէ այս վերջին սոկիներն Լեւոն գրութեամբ՝ շուրջ թէ նոյն իսկ կեղծեալ ըլլան. գիտէ որ մէկ շրթուք մի պակաս է ի պատկեր արքային. գուցէ հին գրամագործն այնպէս փորագրած է? Որպէս եւ է: »

Հայ գրամագետը կը գրէ ինձ՝ որ 1885 նա ետեւ քանի մը Ռուբենեան սոկիք եւս յերեւան ելած են. 9. Լեւոնի սոկի մը առ Ռմենն ի Կ. Պոլսո, որ նոյն է թիւ 5 եւ 7 ին հետ: 10. Լեւոն-Հեթումի սոկի, այժմ ի Ս. Ղա-

1 Այս նամակն օրինակը նամացաւ է: Տես վարն Լեւոն Դի վերջը գրած մեր ուղարկել ինձ Հայ գրամագետն. որմէ յատկուածը: կ'իմանա՞մ թէ արիսայ Լեւոն Դի սոկի

գար, որ ինչպես մեզ ստույգ կ'երևայ՝ և Հեթում Ե-Լեոն Գի, ինչպես պիտի խոսիչը վարը Հեթում Եի վերջը յաւելուածի մէջ, 11. Լեւոնի սակի Եզդային թանգարանին Փարիզի, որչ օրինակը ուղարկեց ինձ Փարիզէ Զարգ. Բարսեղ Վ. Եւրթմանեան: Այս գրամն Լեւոն Բի է եւ նոյն թիւ 6ին Տեա, որուն վրայ գիշ մ'եկտքը: 12. Ուրիշ մը՝ նոյն թիւ 10ին Տեա, որուն գտնուած ըլլալը կը Տաստատէ Հոյ գրամագեան: Ասոնց պէտք է կշե՛լ՝ 13. Այն սակին, որուն Տամար Փարիզի թանգարանի տեսուչն Տաստատած է թէ առաջարկուած է իրեն Երեւել-բէն սակի մը Լեւոնի, որ նոյն է թանգարանի օրինակին Տեա (թիւ 11), ուստի եւ չէ գնուած:

Ըստ այսմ, Ռուբենեան սակիներէն մինչեւ ցայժմ գտնուած կամ տեսնուած է 13 Տաս: Սակայն ստուգուած եւ այժմ թանգարաններու մէջ պահուած Ռուբենեան սակի գրամ որքան Տաս է միայն, 6 Տաս Լեւոն Բի (3ը Տաս տեսակ՝ եւ 3ը գաս), 2 Տաս Հեթմայ Ե-Լեւոնի Գ, 1 Տաս Լեւոն Գի, եւ 1 Տաս Կոստանդին Բի: Ըստ Տասանական և որ գտնուի նաեւ Հեթմայ Աստղայ սակին՝ Վայսաստախն կամ Ելայէտախն Սուլթաններու կամ Զապելի Տեա եւ կամ առանձինն, որով այս սակի շղթայն կ'ամբողջանայ: Էւթում Բ, որ թագաւոր օժուիլ շուգեց եւ կրօնաւորեցաւ, արժամի գրամ չգործեց եւ անշուտ սակի ալ չունի. իւր յաջորդը Կաստանդին Բ՝ իշխանութեանն օրինաւորութիւնը ցուցնելու Տամար՝ իւր Տամբասաւոր նախորդայն Տետեւեցաւ՝ սակեղրամ գրչովն ատարվ: Հասանական է՝ որ ասիկայ վերջին Ռուբենեան սակեղրամն ըլլայ:

Այստեղ մեր գործն է նախ Լեւոն Բի սակեղրամներով զբաղել: Միտ պէտք է զնե՛լ՝ որ վերոյիշեալ ցուցակին մէջն են թ. 5, 7 եւ 9 նոյն շեն թ. 6, 11 եւ 13ին Տեա՝ թ. 5ի եւ 6ի տարբերութիւնը տեսած է շ. Վ. Ալեշան՝ երկու գրամը Բ կողման կրթոյն արարելութիւնն է. սակայն կը կարծէ թէ Ըլուսկերիկերի այս գրամն է՝ « Լեւոնի՝ անշուտ երկրորդին (Տա՝ Բ թագաւորին, ուստի՝ Լեւոն Գին), որպէս շեթմայ Ե. »: Ըլուսկերիկեր, որ իւր սակին Տրատարակած է, ինչպէս վարը պիտի տեսնենք, միայն իւր սակին գրչով թիւնը գրեալ, կարող չէր բնականաբար Տամբաստութիւն ընել. բայց մերք երկուքն Տամբաստար թ. եւ Գ Լեւոններու գրամը տպուելու Տեա՝ կը գտնենք, որ Լեւոն եւ Լեւոն ընթերցուածով երկու զանազան սակիք ալ՝ Լեւոն Բին են անպատճառ: Մին (թ. 6, 11 եւ 13) Տնագոյն՝ ճիշդ Լեւոն Բի երկրորդներու պատկերով, որ տպով Լեւոն Գ գրամ չունի, եւ ըստ դասաւորութեան գրամը Տեղիականիս՝ եւ ոչ իսկ կրնայ ունենայ արուեստի անկման այն շրջանին մէջ. իսկ միւսն (թ. 5, 7 եւ 9) Լեւոն Բի ճիշդ սովորական գրամներու պատկերով: Արեւմտ զանազաններ Լեւոն Բի $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$: Հաս ընդարձակ տեղ մը կու տանք Տմուտ Ըլուսկերիկերին², որ ինքնին մեկնէ մեզ Լեւոն Բի սակեղրամներուն Ե-ՉԼՆ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ շատ Տեապարբրական տեղեկութիւններով:

ՈՍԿԵԳՐԸՄ ԶՂԵՏԸՐԸԿԵԱԸ
 Լ.Ն.ԻՈՆԻՅ, Թ.Ս.Գ.ԱՆՈՐՈՐԻՆ ԶԵՅՈՑ

Միջին գարու Փարուն-Հայոց (Կիլիկիա) թրխտանեայ թագաւորաց գրամոց ուսումնասիրութիւնը տակաւին ի մանկութեան է: Հանգուցեալ

¹ Կոթայի գրական մատենադարանին մէջ կան քսիտ մը արծաթի եւ պղնձի Ռուբենեան գրամներ, բայց ոչ՝ սակեղրամ. ինչպէս նաճեցաւ ծանուցանել ինձ վերադասուէն Փր. Տր. Վ. Բերշ: Այս

յանդորրութիւն Պր. Կ. Կոստանեանցի, որ ծանոյց ինձ թէ կը կարծէ այնտեղ Ռուբենեան սակի մը տեսած ըլլալ: ² Schlumberger G., Monnaie d'or inédite de Léon II, roi d'Arménie: „Archives

Վ. Լանկուայի արդէն հնացած երկր լի է կոշտ սխալներով եւ կարօտ ամբողջական նորոգութեան: Հ. Աղեմա Սիպիւեան, որ հոյ հաստատութեան այս ծիզն սքանչելապէս գիտէր, եւ որ զայն ուսումնասիրած էր թէ իբրեւ եռանդուն հայրենասէր եւ թէ իբրեւ նշանուօր (distingué) դրամադէտ, շիպ այսու հաստատութեան Գրեթէ երեք տարի է վարձանցաւ, զո՛հ բլաղով գիտութեան օճեցած եռանդեաներ, երբ վերջին անգամ ձեռքէ պիտի անջնրէր Ռուբենեան հարստութեան դրամագիտական պատմագրութիւնը, որ քսան տարւոյ աշխատութեան պտուղ էր, գործ թանկագին իւր տեսակոյ մէջ, թէեւ դժբախտարար հոյերէն գրուած. եւ այս տխուր զեպքն հաւանաբար բնոյ միշտ արգելք պիտի բլայ գործոյն հրատարակութեան: Ըստջին անգամ Վ. Պոլիս եղած ժամանակս, 1875ին, առիթ ունեցայ ծանչնալու եւ զնահատելու այս մեծ (supérieur) մարդը: Ինծի մեկնեց հոյ դրամագիտութեան եւ իւր դասաւորութեան կարգին ուսումնասիրութեանն արդիւնքը, եւ ոչ սակաւ նպատակց իմ Ռուբենեան դրամոյ հաւարածոյքս հարստացրելու, որ այս օրս ամենէն հարուստն է, զէթ յԵրեւմտս, եւ աւելի հարուստ հաւարածոյ մ'ի՛նծի ծանօթ չէ, բայ ի Հ. Սիպիւեանին հաւարածոյքն, որ այժմ իւր մէկ ազգականին ձեռքն է:

Միջին դարու հոյ դրամագիտութեան ամենէն խոր հրդական կէտերէն մին, որ եւ աննոգ հատ պնդութեամբ կը զրադեցընէր զՀ. Սիպիւեան, էր Ռուբենեան իշխանոյ սօկի դրամոյ խնդիրը: Ըզգային պատմագիրք, օտար ժամանակագիրք յաճախ կ'անհարկեն սօկի դրամ, կը յիշատակեն Հայաստանի թագաւորոյ սօկի դահեկանը, եւ սակայն այս դրամն միշտեւ զայժմ չէր գտնուած, եւ Հ. Սիպիւեան՝ Ռուբենեան դրամոյ անշուք թնուցն մէջ, զոր իւր երկամն ստաւարիցին մէջ քննած էր, եւ ոչ իսկ մէկ հատ սօկի հանդիպած էր: Մի միակ սօկի հոյ հնագրամ (médaille) ծանօթ էր, այն է՝ Աստանդին սնուամբ թագաւորինը, որ Վենետիկի Միտիթ արեանոյ հնագրամներու թանգարանը կը պահուի ինամայ: Ըստ Վ. կողմը կոյ բերդի մը տիպը (type), որ ունի ժանեւօր երեք աշտարակ. տիպ մը՝ որ բարբոսին անանօթ է հոյ դրամագիտութեան մէջ, եւ անշուշտ Գ. դարու յԵսարիս բնակոյ Փրանկներու գրուած վերջին դրամներէն փոխ առնուած է: Ըստ հնագրամին մէջ՝ չէրք կը ներկայացընէ Սիտի թագաւորական բերդը: Ընթերցուածն, զոր Լանկուա չէր կրցած կարգալ, կերպապէս կը հաստատու զոյս: Վերջիշեալ հեղեմակը սոյն նորանշան դրամը կը վերածէր (attribuer) Կուսանդին Գ. թագաւորին, որուն դժբախտ թագաւորութիւնը, Գ. դարու կէտերը, անցաւ ամբողջօրին՝ Ըլլազգեաց անգաղար յարձակմունքը մերժելով եւ Պապներու եւ արեւմտեան իշխանոյ օգնութիւնն ի զուր խնդրելով: Հ. Սիպիւեան այս վերածումն արդէն շատ անագանեալ կը համարէր, եւ Վենետիկի Միտիթ արեանոյ դրամին վրայ տեսնուած Աստանդինը կը համարէր երկրորդ համանուն հոյ իշխանը, որ հագեւ քանի մ'ամիս թագաւորեց՝ 1298 եւ 1300ի մէջերը, եւ զահէն վար առնուելով Վ. Պոլիս գերի առարուեցաւ: Միւս կողմակ, դրամին Բ. կողման բարբոսին անտօր տիպն — տիպ մը՝ որ ծանօթ Ռուբենեան դրամոյ եւ ոչ միւրն վրայ կը տեսնուի, — ենթագրել սուտա զիտական կրօնասիրին՝ որ այն աւելի շքադրամ է քան բուն դրամ, շքադրամ մը՝ որ գրուածու էր մասնական զեպքի մ'առ թիւ, թերեւս Միտայբաշադարը թագաւոր պահուելուն առ թիւ, քանի մը նշանուօր անձնաւորութեանոյ բաժնելու համար: Ռ. բնին Հ. Սիպիւեան այնչափ չէր հաւատար չայոց թագաւորոյ սօկի դրամին գոյութեան. կը կարծէր՝ թէ ժամա-

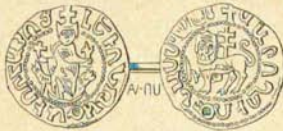
de l'Orient latin". Paris, T. I. 1881, ¹ Կանխարկ ներկայ հրատարակութիւնս: p. 675—678.

նակագրաց վկայութիւնքն՝ որ զայն կը յիշատակեն, այլազգ պէտք էր մեկնել, եւ թէ ասոնք կ'ուզեն իմացընել օտար սօսի գրամներ (Ասորիքի խաշակրաց կամ Արեւելից ինքնակրաց քէ-զաշները, կամ Տասկանի քէ-շները, որոնք Հայաստան եւ առ հասարակ փոքր Ասիա կային) եւ կամ գէթ այս այլեւս ոսկեզրամներու արժէքն՝ Տայկական դրամաց արժէքը, այն է՝ արծաթի գրամով: Առ առաւելն զիտնական Միխիթարեանը պիտի միակը ընդունելու՝ որ Ռուբենեան ոսկեզրամներու տեղ էին Աարսիկեան նմանազամեամբ շինուած նշանաւոր քէ-շաշներն, արարական տառերով ընթերցուածով, որոնցմէ այժմ բազմաթիւ տիպեր ծանօթ են մեզ՝ գրոշմաւ Արքեան, Տիրոս եւ Տրիպոլիս ի ձեռն Փռանկաց Ասորաց, եւ որոնց շինութիւնն ի ձեռն Վենետացի ձեռնարկուաց՝ Փոքր Հայաստանի թագաւորութեան երկրին վրայ եւ այս տեղը ոչ իշխանաց հասուով, նոյնպէս հաստատուն է Ռուբենեան իշխանաց թագաւորութիւն Տրոպարակեան: Այս տարժիկ ընթերցուածով ընդողորմելի անմայց վրայ քրիստոնէական խաշ կար, եւ հայ յիշատակարանաց մէջ քէ-շաշ ի-շաշ անուամբ կը յիշուին: Բայց կը կրկնեմ, իսկպէս հայ ոսկեզրամ, ազգային ոսկեզրամ՝ Ռուբենեան արծաթի եւ պղնձի գրամաց սովորական տպով եւ ընթերցուածով չէր գտնուած, եւ Վենետիկի կրօնաւորաց քով այժմու անսովոր գրամին մի միակ բացառութիւնը բուսական չէր փարատելու այս տեսակ գրամաց նոյն իսկ գոյութեան վրայ ծագած կասկածն, զոր ուներ այն երբեմն-հմայազոյնն ի մասին հայ գրամագիտութեան:

Ինչ որ ալ ըլլայ այս վեճն, որ զիս շատ հեռուն կը տանէր, թող տարով ի մի կողմն նաեւ այն ինդիքն՝ թէ զիտնալու է որ արգեւք հայ ժամանակագրաց Հայաստանի սօսի կամ կարմիր դահեկանի յիշատակութիւններն կը հային բուրգովն եւ մի միայն ազգային ոսկեզրամաց, կրնամ այսօր հաստատել՝ թէ հայ թագաւորական ոսկեզրամն այս եւ ինչպէս հարկն էր գոյութիւն ուներ. վասն զի եւ հայ ոսկեզրամի վաւերական օրինակ մ'ունիմ: Երջանիկ բախտ մը աէր բուս զիս Ռուբենեան գրամագիտութեան այն գոհարին, եւ այս անգամ խօսքս յետնազոյն ժամանակի անսովոր տիպով գրամի մասին չէ, որպիսի էր Վենետիկի Միխիթարեանց գրամը, այլ Հայաստանի առաջին իշխանին ոսկեզրամին մասին, համարուար լեւոն Բին, ինքնակալութեան ամենագեղեցիկ եւ փառաւոր ժամանակին, գրոշմուած ժ.Պ գարու սկզբան հայկական մեծութեան այն հիմնադրին շատ բազմաթիւ ամենասովորական գրամաց ամենազասական եւ ամենէն աւելի յատուկ գրոշմով: Այս ոսկեզրամն, որ իմ Ռուբենեան գրամաց հաւաքածոյիս ամենէն թանկագին զարդն է, այն իշխանին արծաթի յազմ երկզրամին բոս ամենայնի ճիշդ տիպն ունի, այն է՝ Բ կողմն առիւծ պտակաւոր՝ կը քայլէ, զոր եւ առաջին անգամ՝ հրատարակեց Վ. Լանկուա ի թերթին Revue Archéologique, 1855: Ես ալ այս տեսակ գրամ մը, որ հաւաքածոյներու մէջ տակաւին տարածուած չէ, հրատարակեցի ի թերթին Revue Archéologique, 1875: Արկնագրամ եւ գրամ՝ վրան առիւծ քայլելով, անշափա աւելի ցանցառ են քան լեւոնի Բ թագաւորին ուրիշ տպով ծանօթ արծաթի գրամներն, եւ Ռուբենեան փողերանոցներու ամենագեղեցիկ արտադրութիւններն են: Նոյն իշխանին սօսի դահեկանն, զոր այսօր հրատարակելու բարբախտութիւնն ունիմ, շինուածքի եւ գեղեցկութեան կողմանէ անոնցմէ ամենեւին վար չի մնար: Ըստ գուտ նիւթ է եւ կը կընէ 4-80 կրամ: Ահա այս մի միակ գրամին ստորագրութիւնը: Ար յիւնցընեմ որ լեւոն Բ., Սեն Պարն Հայաստանի, օժեալ թագաւոր ի 6 Յունուարի 1198, վախճանեցաւ 1219ին: Բարբոսին անգէտ հայերէն լեզուի, սիրալիր միջնորդութեամբ

¹ Հմմտ. Տախտ. Ա, Թ. 3, 1ևան Բի կէս-երկզրամնաց:

Ո. Ռուպերի հարբողեցի Տիւրքիէի՝ զբռնեալ ընթերցուածն, ինչպէս նաև այն կերպն ընթերցուածն, զոր Բ հասածին մէջ հրատարակեցի՝ Գիտնական անդամն Ընկերութեան հաճեցաւ ապահովցնել զիս՝ որ իմ մեկնութիւնս ուղիղ է:

6. ՈՍԿԵԳՐԱՄ ԼԵՒՈՆ Բ.

✠ ԼԵՒՈՆ ԹԵԳՆՈՐ ՀԱՅՈՑ

Թագաւորն բազմած, հանդիպահայեաց, պատկաւոր, զասհի մը վրայ, զոր կը բառնան երկու առիւծ. աջ ձեռքն ունի խաչ կամ զաւաղան խաչանիշ. եւ ձախովն շուշանած աղիկ մը:

Բ կողմը. ✠ ԿԸՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԸՍՍՍ

Հայաստանի արքունի առիւծն, պատկաւոր, գեղի ի ձախ քաղելով հորիզոնական կրկնաթև եւ խաչին, այն է՝ պատրիարքական խաչին առջևէն: Գաշտին վրայ տառ մը, որ կը ջուշցնէ փողերանոցը կամ զբամին տերը: ԸՍԼԵԱՅԼ եւ տարբեր տառեր Լեւոն Բի նոյն տարով արձաթի Ներկարմանաներու եւ զբամներու Բ կողմը նոյն եղանակաւ զբուած կը հանդիպի:

ՍԽԻՍՂԱՆ ՇԼՈՒՄՊԵՐՎԵՐ

23-06
A 1364

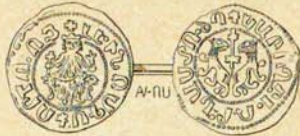
Հլուճկերկերի այն հրատարակած ոսկեզրամէն՝ լուազոյն օրինակ մը ձեռք բերած է Փարիզի Եզգային թանգարանն, եւ նոյն թանգարանի վարչն երրորդ օրինակ մ'աւ տեսած է: Եզգային թանգարանի օրինակին պատկերն վերն էջ 7 (Պատկ. 2) ոսկեզրամ հրատարակած ենք: Ըյս բնախր օրինակն կ'ուզէ Հլուճկերկերի ընթերցուածը: Ը կողմը այն տեղ կը կարգացուի՝ ԼԵՒՈՆ ԹԵՎԵՆՈՐ ՀԱՅՈՑ. իսկ Բ կողմը՝ ԿԸՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԸՍՍՈՒՍՈՑ: «Ըստուծոյ» բառին մէջ 8 եւ Ո գրերը միացեալ են իբր մենագիր: «Լեւոն» բառին Ե գիրը անշուշտ ն էր նաև Հլուճկերկերի օրինակին վրայ, զոր ինք ուղղած է. իսկ «թագաւոր» բառին Գ գիրը պարզ խաչ է, որպիսի ձեւով Գ կ'երևայ նաև վերջին ժամանակի հայ զբամոց վրայ, զոր Հլուճկերկեր Գ ընթերցած է՝ նոյն տեղը ծակուած ըլլալուն: Ըյս զբամոյն երրորդ օրինակն, ինչպէս յիշեցինք, Եզգային թանգարանի վարչը տեսած է, բայց թէ այժմ' սր է, անձանօթ է: 3:

Լեւոն Բի երէրդ րէււ՛ սոկիէն երեք օրինակ կայ թանգարանոց մէջ՝ մին Հայ զբամայ իսկնը, զոր ինքը նուիրած է Վենետիկի Մխիթարեանց թանգարանին: (Պատկերը տես՝ ՍԽԻՍՂԱՆ էջ 381, Թ. 1.) Միւսն՝ լուազոյն օրինակ մը, զոր ձեռք բերած է Հ. Ս. Ընտանեան Ռօլէն հրատարակէն ի Փարիզ

1 Ըյն է Կոստանդին կաթողիկոսի կնիքն, զոր կարելի է տեսնել նաև ի ՍԽԻՍՂԱՆ էջ 527:
2 Պատրէ րսիկ խաչը թամբով քանած:
3 Փարիզի Եզգային թանգարանի օրինակն թերևս այն է, որոյ մասին Կ. Շլուճկերկերը կը գրէ ինձ՝ թէ ոմ հոգիման 1886ին իրեն ներկայացուցած է Լեւոնի ոսկեզրամ մը, որ իր օրինակին նոտ ձգնի նոյն էր ու կը կոչուէր կրամ 520:

500 Փրանքով, այժմ կը գտնուի Վիեննայի Միխիմարեանց թանգարանը: Իսկ երրորդն է՝ առ Ուսմանի Կ. Պալիս: Ահա ասոր ստորագրութիւնը:

7. ՈՍԿԵԳՐԱՄ ԱՆՈՐՈՒ Թ.

Ա կողմը. խ ԼԵՒՆ ԹԵԳԵՆՈՐ ՀԵՅՈՑ

Թագաւոր պատկառելի, բարձր կերպ առիւծէ բարձեալ գահի վրայ. աջ ձեռքը խաչ, ձախքը շուշան:

Բ կողմը. խ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈ

Կրկնաթեւ խաչ, երկու կողմը մէյ մէկ առիւծ կանգուն, որոնց կանակն ու գլուխը դէպ ի խաչ դարձած:

Այս գրամն Լեւոնի սովորական գրամներու տիպն ունի շմառ. Տախա. Ա., թ. 7, 8, 9, Տախա. Գ., թ. 7 bis. Եւ շիտ պատճառ վաւերականութեանը վրայ տարակուսելու: Միեւնոյն գրամը վերն էջ 7 (թ. 3) նաեւ սակզրով գրած ենք¹:

3. ԱՊԻՆՆԻՆ ԲԵՆԻՆՆԻՆ ԳՐԱՄ: Ասկէ մի միակ օրինակ մը ծանօթ է գրամագիտաց, եւ այս օրինակը հրատարակած է Կ. Շլումպերկեր 1875ին²: Գրամագիտիտ յօդուածն ամբողջ պատկերովն հանդերձ կը դնենք այստեղ: Պատկերս է թէ՛ համեմատուի Սիւլանայ (էջ 497) նոյն յօդուածէն առնուած պատկերին հետ, կարելի է բաւական տարբերութիւն գտնել:

ԱՆՈՐՈՒ Բ. ԹԵԳԵՆՈՐ ՀԵՅՈՑ

Վանի մը տարի յառաջ Անտիոքացի շրջակայքը խաչակիր իշխանաց գրամներու գանձ մը գտնուեցաւ, որուն մէջ կար մեծ բազմութիւն մ'այն սովորական գեւորներէն, որոնց տիպն է սաղաւարտով ծածկեալ գլուխ մը, զորոնք հաւանականաբար Անտիոքացի Պոսեմնոս Գ գրաւմէլ տուած է: Բաց անկէ՛ կային քանի մը գեւոր նոյն տպով, բայց անշախտ աւելի հազուագիւտ, այն է՝ անոր եղբորորդւոյն եւ սասիին՝ Ռուբենի: Վերջապէս արժամ ապգինձ փոքրիկ գրամ մը, որուն ընթերցուածը նոյնպէս լատիներէն էր, զոր անշախտ, ինչպէս կը կարծենք, գրաւմէլ տուած էր Ռուբենի մայրական հօր³: Լեւոն Բ թագաւորն Հայաստանի: Այս գրամն այժմ կը գտնուի ի թանգարանի Ֆիրսդէնպերկի (Fürstenberg) իշխանին ի Տոնաուէշենկէն (Donau-

¹ Լեւոն ընթերցուածը Աւոն Բի՛նսուս պղնձի գրամներու վրայ կ'ենրեւայ: Յամի Տնանն 1198 Տաքսոնի մտ զրուած միջնակ մեծ-երկաթագիր անտարանին մէջ, որ այժմ Լեմպերկի նայ Արքիպիսկոպոստանց կը պատուի, իշխատակարանին շարունակողը կը գրէ. «ի թուականիս Հայոց ի Ուլ (— 1219) նանգաւս ի Բրիտոս բարեպաշտ եւ ատուածաւէր թագաւորն Հայոց Լեւ (աբէր-ւ)ոն ի մայիս ամսոյ ի մէկն եւ պատկեր աւուրն շորքը-

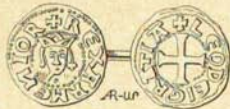
շարթի: Այս եւ նմանիք կը ցուցնեն նոյն իսկ ժամանակակից զիտոնց կաղան յուղագրութեան ամենատարածական անուանց:

² Schlumberger G., Léon II. roi d'Arménie. «Revue archéologique» N. S. 16 me année, 30 e vol. Paris 1875, p. 345 à 349.

³ Grand-père maternel, որ պէտք էր ըլլաւ, ինչպէս քիչ մը վար, grand-oncle եղբայր նախն (մեծ-օր):

eschingen): Շնորհիւ բարեհաճ թոյլտուութեան իշխանին եւ առանձինն մարդասիրութեան Տր. Ռիզէրի, որ այս համբաւար ժողովածոյին վերատեսուչն է, կարող եղանք փորագրել տալ այս թանկագին զրամբին, որ Հայաստանի թագաւորի մը լատինագիր գրոշմած զրամբն մինչեւ ցայսօր մի միակ օրինակն է:

Ահաւասիկ ստորագրութիւնն այս փոքրիկ զրամբն՝ որ այնչափ հետաքրքրական է միջին դարու բրիտանոնական արեւելեան զրամագիտութեան, որ նորանոր եւ թանկագին զրամագիտերով օրօր կը հարստանայ:

Տ. ԱՐԺԹՊՂ. ԱՍՏՈՆԱԳԻՐ ԼԵՒՈՆԻ ԲՆ.

‡ REX ARMENIOR.

Թագաւորն հանդիպահայեաց, զլսխը թագ երեքիկեանն:

‡ LEO DEI GRATIA.

Խաչ հաւասարածեալ:

Այս զրամբն գործուածը մեծ ինամով եղած է. ընթերցուածոյն տառերը զեղեցիկ սճով են. ամենայն ինչ էապէս լատինական զրամահատութիւնը կը յիշեցընէ: Այս զրամն կը մտնենայ մանուսնոց շատ ճշգրութեամբ քանի մ'արեւելեան լատինական զրամներու, որոնք յայսնապէս ժամանակակից են, որոնցմէ յիշենք միայն խաչակրաց Տամիկի տիրած ժամանակ՝ Յովհ. Պրիեն թագաւորին անուամբ գրոշմուած այնչափ հետաքրքրական եւ այնչափ հազուագիւտ գեները, զոր Տր Պարթէէլմի հրատարակեց ի թերթին Revue numismatique 1859, էջ 371:

Ինչպէս բռնիք եւ ինչպէս ընթերցողը գիտեն՝ Ռուբենեան հարստութեան զրամն երկայն շարքին մէջ կան միշտ մի միայն հայ ընթերցուածով զրամներ: Ռուբեն բուրովին մասնական պարագայ մ'եղած պիտի ըլլայ, որ այս անէն իշխան մը զրամ մը գրոշմել տայ, որուն վրայ իւր անունն ու տիտղոսը լատին տառով ըլլայ:

Ար կարծենք որ այս իշխանն Լեւոն Բ պէտք է որ ըլլայ, Ռուբենեանց մէջ առաջինն, որ «Թագաւոր Հայոց» տիտղոսը սկսաւ կրել. եւ ահա այն պատճառներն, որոնք մեզ այս կարծիքն ընդգրկել կու տան: Երանօթ է որ յԳ դարու առաջին քառօրդին Անտիոքայ իշխանութիւնն անդադար կուուզ թէատրոն եղած էր, ուր մէկ կողմանէ առաջին յափշտակողն Պոսեմնտ Գ, եւ միւս կողմանէ տար եղբորորդին Ռայմնտ Ռուբէն կը կուռէին. վասն զի Պոսեմնտ զՌուբէն դահէն ձգած էր եւ վերջնոյս մօր հաւին եղբայրը՝ Լեւոն կամ Լեւոն թագաւորն Հայոց ընդդէմ անոր կը պաշտպանէր զՌուբէն, իբրեւ Պայլ Անտիոքայ իշխանութեան եւ իբրեւ յանձնածիչ կրտսեր իշխանին: Ռուբէն շնորհիւ օգնութեանց եւ նենդութեանց թագաւորին Հայոց՝ ի սկզբան տիրէր Անտիոքայ մէկ մասին, բայց Պոսեմնոցի հաւատարիմ զինուորներէն եւ մղուեցաւ: Երկրորդ անգամ 1205ին Լեւոն եւ Ռուբէն յաղթեցին եւ երկուքն ի միասին հանդիսապէս Անտիօք մտան: Ռուբէն յաջողեցաւ մնալ այն տեղ երեք տարի, թէեւ բուն միջնաբերդը նոյն միջնոյին միշտ Պոսե-

¹ Պատկերիս տակ սխալմամբ AR-UR զրուած է. պէտք է ըլլաւ B-7:

² Այստեղ Բ կողմը նախ զձագրուած եւ ստորագրուած է, փինկ. Ա կողման:

մնոց Գի կողմնակցաց ձեռք մնաց: Յամին 1208 Ռուբեն իշխանն վերստին յաղժուեցաւ եւ Պոսեմնոց այս անգամ ուժը տարի Անտիոքի տէր եղաւ: 1216ին Ռուբեն վերստին արտաքսեց զՊոսեմնոց եւ կրցաւ մինչեւ 1219 այն տեղ մնալ, երբ իւր յամառ ստինն վերջնականապէս մերժեց զինք Անտիոքէն: 1216ի յեղափոխութեան զլեւոսը թէ լեղադրին, ինչպէս կ'երեւայ, Հայաստանի Ղեւոն թագաւորն էր, եւ կարելի է մինչեւ իսկ կարծել՝ որ այս այլեւայլ ձեռնարկութեանց մէջ, որոնք ըստ երեւումին ի նպաստ իւր եղբոր թուոսն Անտիոքի տրեւլու Տամար էին, եւ աւելի վերջին անգամ, Ղեւոն Բ իսկապէս անշուստ աւելի շահաւոր եւ Տաւանականարար բոլորովն անձնական նպատակի Տամար կը զօրձէր: Եւ իրօք 1216ին՝ իւր զինուց յաղժուութենէն զրեթէ անմիջապէս ետքը կը գտնենք զՂեւոն Բ Անտիոքէն արտաքսուած, եւ այն՝ իւր եղբոր թուոսն ձեռքը, զոր ըստ երեւումին կը պաշտպանէր: Այն ատենէն ի վեր երկու իշխանք իրարմէ պառակտեցան սաստիկ ատելութեամբ: Այս զեղբերու քննութիւնն պատմական շատ ընդարձակ մանրամասնութիւններ կը պահանջէ, եւ այս պատճառաւ ստիպուած ենք ընթերցողն մասնագիտական գրութեանց ուղարկել: Առ այժմ՝ բաւական է ըսել՝ որ ըստ ամենայն Տաւանականութեան Ղեւոն թագաւոր ամենայն ծանրութեամբ կը խորհէր Անտիոքայ իշխանութիւնն Որոնցի գեղեցիկ եւ պողպերք Տաւանակ Տեա միասին իւր լեւոնական փոքրիկ թագաւորութեան Տեա միացնել: Եւ նոյն իսկ շատ Տարաւոր է, թէ եւ ժամանակակից ժամանակակիցք այս տեղ լռեն, որ Հայոց թագաւորն ատեն մը իւր այս ծրագիրը գրեթէ յաջողուցած ըլլայ, եւ վայրկեայ իշխանութիւնն Որոնցի գեղեցիկ եւ պողպերք Տաւանակ ընտկիչներ: Եւ ո՞ գիտէ՝ որ անոնց բաղձնաց Տամամա Ղեւոն Բ թագաւորն Անտիոքայ մէջ զրոյձել տուած շրջայ այս լատին ընթերցուածով Տեաւաքբարկան զբամբ, որ նոյն քաղաքին շրջակայքը գտնուեցաւ ժամանակակից իշխանաց ուրիշ գրամներուն Տեա: Եւ նախ՝ այնու միայն որ այս գրամն, իւր տակկին մէջ մի միակն, մասն էր այն գտնածին, որուն մէջ Պոսեմնոց Գին եւ Ռուբենի բաղձնութիւն գրամները կային, կարելի էր գրեթէ Տաստատել, թէ Ղեւոն թագաւորն Հայոց, որ զայն զրոյձել տուած էր, միայն Ղեւոն Բ Հայոց թագաւորաց առաջինը՝ կրնար ըլլալ, որ այն իշխանաց ժամանակակից էր. (յայտնի է որ Ղեւոն Բ միայն Պոսեմնոց կամ էջնոս Իբրաք, միայն Ղեւոն Բի կրնայ վերաբերիլ: Եւ արդեամբք, Տայերէն ընթերցուածով Ռուբենեան գրամներուն մէջէն միայն այս թագաւորին երկգրամաններն ու գրամները, որոնց տիպն է ստիւժ քաղելով, եւ կամ՝ նաեւ կրկնախիժ գրամները, կրնան Տամամաուի մը փոքրիկ զեւարին իրենց զօրձուածին գեղեցիկութեանն Տամար: Արեւի շէ վայրկեան մը մտածել զայն ընծայելու ուրիշ Ղեւոնի մը, եւ ոչ իսկ Ղեւոն Գին, եւս աւելի՝ սասը յաջորդներէն եւ ոչ մէկուն, երբ կը տեսնենք որ այս թագաւորաց ծանօթ գրամներն մինչեւ որ աստիճան այլասեռած են, յոռի զրոյձուած, եւ երթալով բարբարոս կերպարանք մ'առած:

Վերջապէս, բոլոր վերն որ մեր այս գրամն կը ցուցնէ սերտ յարաբերութիւն գրեթէ միեւնոյն ժամանակ Տարիք զրոյձուած լատինական քանի մը գրամներու Տեա, որոնք նոյն տիպն ունին՝ թագաւոր պատկել, Տանդիպահայեաց: Այսպէս Վի Աւգլենեանին իրրեւ թագաւոր Երուստղեմի զրոյձած պղծի գրամներն, եւ մանաւանդ՝ ինչպէս վերն բոլոր, Յովհ. Պրիենի 1220ին ի Տամիոց զրոյձած գեղեցիկ գրամն: Միայն թագին ձեռն էական տարբերութիւն կը ցուցնէ: Այս վերջին գրամն Տեա նոյնութիւնը կը յոր-

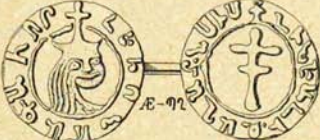
գործ զմեզ մեր այս զբամին զբոշմամբ զբեթէ նոյն ժամանակին, թերեւս իբր 1216ին գնել, ճշգիւ այն ատեն երբ Լեւոն Բ՝ ըստ ամենայն հաւանականութեան ջանալով իւր իշխանութիւնն փոխանակ եղբօրբ թոռան իշխանութեան հաստատել՝ ասիէ արտաբրտեցաւ Ընտիրայր երկիրներէն:

Համեմատեալ նաեւ Կիպրոսի Հենրիկոս Ա. թագաւորին զեղեցիկ զբամները, զոր հրատարակեց Լամպրոս իւր գործին մէջ՝ Travail sur des monnaies inédites des rois de Cypre, որ 1873ին Աթէնք ըլլա տեսաւ: Այս ալ նոյն տիպն ունի՝ զըտելոր պատկաւոր, հանդիպահայեաց, զխու երկու կողմանէ զինգեր կախուած. տաւերն ալ նոյն են ճշգիւ: Արդ, Հենրիկոս Ա իւր հօրն յաջորդեց 1218ին, եւ ընդունելով որ իւր թագաւորութեան սկիզբն այս պղնձի զեղեցիկ զբամները զբոշմել տուած է, որիչ պատճառով ալ կաւելնայ այս ժամանակին գնել այն զբամն, որ այժմ զմեզ կը զբաղեցնեն:

Այս զբամին զբոշման կարելի է տարբեր ծագում տալ: Յայտնի է որ Լեւոն, մինչդեռ պարզ իշխան թագաւոր մին էր Հայաստանի, ցանկալով Արեւմտից քրիստոնէայ իշխանաց օգնութիւնն առաւել ապահովցնել, եւ ամենուն աչաց առջև իւր թագն առաւել եւս հանկուցիչ ընելու համար, ինգրեց Գերմանիոյ կայսրէն՝ որ իրեն թագաւորական թագ տայ: Կերնական հաւանեցաւ, եւ Գոնրատ Գոգոմտիոյ արքեպիսկոպոսն Սպայինի եպիսկոպոսն այս նպատակաւ Տարսն եկաւ եւ հոն Ս. Ստիքա մայր եկեղեցւոյն մէջ նոր թագաւորն հանդիսապէս օծեց 1198ին Յունուար 6ին: Լեւոն կանխաւ Հասմայ Քասանայապետին եւ եկեղեցւոյն հետ միարանած էր, որուն Հայոց Կաթողիկոսին հետ հասարակաց հասնութեամբ հպատակած էր: Թագաւոր օծուելէն ետեւ իւր զբութեանց մէջ կը կրէր այս տիպոսն. «Լեւոն շնորհօր Աստուծոյ եւ Հոռոմեական կայսրութեան թագաւոր ամենայն Հայոց», Կարելի է որ այս հանդիսական պարագային առթիւ, Լեւոն՝ Գերմանիոյ ինքնակալին, Հոռոմեական կայսեր վերին իշխանութիւնն ընդունելէն եւ լատին եկեղեցւոյ հետ միարանելէն ետեւ՝ ուզած ըլլայ նուիրական ընել այս զեղքն, որ իրեն եւ հպատակացն համար այնչափ նշանուոր էր, եւ զբոշմել տուած ըլլայ այս միայն լատին ընթերցուածով զբամը: Ար յուսար մշտնջնուարել յամենուն աչաց առջև՝ թէ այս զբամը զբոշմել տալով եւ թէ իւր զբութեանց մէջ զործածած նոր տիպոսներով, իրեն շնորհուած բարձր աստիճանին յիշատակը:

4. ՇՂՈՒՄՊԵՂԻԿԷՐ

4. ՊԷՆԷՆԷ ԴԴԻՄ ԷԷԷ ԴԴԷԷԷ՝ Վիեննայի Միթիթ արեանց թանգարանին մէջ կայ երկու օրինակ Լեւոնի զեղնադոյն պղնձի՝ անաղպղնձի (bronze) զբամ, զոր իւր մեծութեան եւ ընթերցուածոյն պատճառաւ՝ կրնանք Լեւոն Բի ընծայել: Ահա ասոր ստորագրութիւնը.

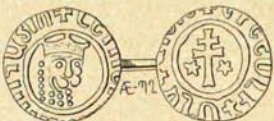
3. ՊԵՆՆՈՒ ԴՐԱՄ ԼԵՒՈՆ Բ.

Ա. Կ. Կ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐ
Առիւծի գլուխ, հանդիպահայեաց, միաթեւ խաչակիր թագով:

Բ. Կ. ✠ ՇԻՆԵԼԼ Ի ՔԸՂԱՔՆ ՍԻՍ

Խաչ կրկնաթեւ. վերին թեւն երկար, լայն գրամին՝ որոյ տիպն Ռուբենեան գրամոց եւ ոչ մկուս կը նմանի, վաւերական կամ կեղծ բլլայն կարող չենք որոշել:

5. ՊՂՆՁԻ ԿՆՍՄԳՐԱՄ ԼԵԻՄԻ Բ. Մի միակ օրինակ մը կայ ասիէ Միտրանու թեւան թանգարանը, որուն ստորագրութիւնն է՝

10. ՊՂՆՁԻ ԿՆՍՄԳՐԱՄ ԼԵԻՄԻ Բ.

Ը. Կ. ✠ ԼԵԻՄԵ Թ . . . ՈՐ ՀԸՅԻՈ

Լսիւծի գլուխ պատկար, Հանդիպահայեաց:

Բ. Կ. ✠ ՇԻՆԵԼԼ Ի ՔԸՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ

Խաչ կրկնաթեւ՝ վարի երկու կողմերն մէյ մէկ ստաղ: Գրամոյս տիպն բոտ ամենայնի նոյն է Լեւոն Բի պղնձի գրամներուն. եւ թէեւ մեր օրինակին ընթերցումն եզբրքէն կտրուած է, սակայն յայտնապէս կ'երեւայ՝ որ ստորական պղնձի գրամոց կերպով չէ գրաշմուած, այլ փոքրագոյն նման կերպով մը:

6. ԾՆՆՆԻ ԲՐՐՆՆԵՐՈՒ ԳՐԱՄՈՑ ԿՆՍՄԳՐԱՄ ԼԵԻՄԻ Բ. Ռուբենեան գրամներու ամբողջական հաւարածոյ մ'ամբողջ մտադրութեամբ աչքէ անցրնողը կը տեսնէ, որ շիւղ թագաւորի մը սրեւէ գրամը, որ նոյն տեսակի մէջ մնալով փոքրիկ զանազանութիւններ չներկայացըրնէ: Ըսոր պատճառն անշուշտ այն է՝ որ փողբանոցի մէջ գործող քաղմաթիւ գրամաճատներու ձեռքը կնիք մը՝ կաղապար մը տալու համար, կարելի չէր այն ժամանակ

11. ԱՐԺ. ԳՐԱՄ ԼԵԻՄԻ Բ.

12. ԱՐԺ. ԳՐԱՄ ԼԵԻՄԻ Բ.

մի միակ փորագրութենէ այլևայլ օրինակներ յառաջ բերել ամենայն ճշգրտութեամբ, այլ հարկ էր ամեն մէկ կնիքն առանձինն փորագրել: Իւ սով կրնար արգելուլ՝ որ փորագրիչք մերթ անկարող չըլլային իրենց առջեւ գրուած օրինակն ճշգրտութեամբ օրինակել: մերթ կամակար յաւելուածներ (անուան մը սկզբնատառ, մէկ կամ աւելի կէտեր, աստղներ եւն) չընէին, եւ մերթ վրիպմամբ տաւերու ետեւտառնութիւններ, գլխիվայր չըջում կամ վերջին բառին կրճատում կամ յաւելում չընէին՝ բոտ ընդարձակութեան կամ անձկութեան մնացած տեղոյն: Ըսոր հետեւութեամբ՝ օրինակի աղաղաւ Լեւոն Բի գրամներէն, որուն ժամանակ անշուշտ ամենէն աւելի էին Սալ փողբանոցին ճարտարներն, մանր տարբերութիւն ունեցող քանի մը տասնեակ խմբեր կարելի է կազմել: Լեւոն Բի գրամոց այսպիսի տարբերութիւններէն մի քանին տես Թ. 1, 11, 12, 13 պատկերներու վրայ:

ԹՎԱԿԱՐԱՆԻ ԻՄԻՍԵՐԵՆՆԵՑ Ի ՎԵՆԵՆԱ, ԼԵՆԻՐ ՄԻՔԻՆ ՎԵՐՅԵՆՆԵՆ ԿԱՅԻՆԻ
 ԳՐԱՆԻՔՆԵՆ ՄԵԼԻ ԲԱՆԳՐԱՆԻՔԻ ՄԵՆ ԿԱՆՆԵՆԵՐԸ:

1. Ուլի:
 - 1 Հասարակ (Պատմ. 3, էջ 7):
 2. Արքայ:
 - 4 Տար (Տարեալ. Ա., թ. 11):
 - 7 Տար Բ կողման զարաթի մէջ ասուց (թ. 1):
 - 1 Տար զարաթի մէջ մարտի (թ. 1):
 - 1 Տար զարաթի արծաթեայ (") (թ. 1):
 - 1 Տար (թ. 2):
 - 1 Տար Բ կողման զարաթի մէջ ասուց (թ. 2):
 3. Արքայ:
 - 9 Տար (Տարեալ. Ա., թ. 3):
 - 3 Տար Բ կողման զարաթի մէջ 1 շաբ: (Տե՛ս Տարեալ. Ա., թ. 3):
 4. Արքայ:
 - 6 Տար (Տարեալ. Ա., թ. 4):
 - 1 Տար Բ կողման զարաթի վրայ Ե գիր (Տե՛ս Տարեալ. Ա., թ. 4):
 - 1 Տար Բ կողման զարաթի վրայ Ե գիր (Տե՛ս Տարեալ. Ա., թ. 4):
 - 14 Տար (Տարեալ. Ա., թ. 5):
 - 1 Տար Բ կողման զարաթի վրայ Ե գիր (Տե՛ս Տարեալ. Ա., թ. 5):
 - 1 Տար Բ կողման արաբի (") ձեռք կարգաւորուց, ասուց արաբուց (Տե՛ս Տարեալ. Ա., թ. 5):
 - 2 Տար (Պատմ. 4, էջ 9):
 5. Գրքայ:
 - 288 Տար (Տարեալ. Ա., թ. 7—11):
 - 1 Տար (թ. 12):
 6. Արքայ:
 - 4 Տար (Տարեալ. Ա., թ. 13):
 7. Արքայ:
 - 1 Տար (Պատմ. 10, գործընթաց վերջին հարկերէն Եւրոպայի):
 - 177 Տար (Տարեալ. Ա., թ. 14):
 - 12 Տար իւրաքանչեւ արաբի վրայ (Տե՛ս թ. 14):
 - 2 Տար իւրաքանչեւ արաբի վրայ (Տե՛ս թ. 14):
 - 2 Տար (Պատմ. 9, էջ 21):
 - 1 Տար (Պատմ. 10, էջ 22):
 - 2 Տար արծաթեայ (թ. 14):
- Գրքայի Ուլի 1, Արքայի 116, Արքայի 197:

13. ԱՐԾ. ԳՐԱՎՐ ԼԵՒՈՆԻՐ.

14. ՈՍԿԵՂՐԸՄ ՀԵԹՄՈՅ Ա - ՂԵՒՈՆԻ Գ.

ԳԵՐՈՒՄ Ա.

1226—1270.

Հիմնից Աի գրամներն են արձաթի եւ պղինձ¹:

ԱՐՁԱԹ

Հիմնից արձաթի գրամները երկու կարգ կը բաժնուին.

1. Արկղզուեան, ու 2. Հիմնից եւ Օսպելի գրամներ:

1. Երկղզուեանները Առաջին Վայքուպատի ու Վայքուպատին Վայքուպատի Գրամներն են. առջիններու վրայ թուական ու գրամահատութեան տեղը չկայ, բայց ժամանակը Հիմնից առաջնից ատենին կը վերաբերի: Տես Տախտ. Բ., թիւ 15: Իսկ Վայքուպատինի գրամներու վրայ արդէ ոչ ու, ուն, ուն, 637—641 Տիմուրի թուականները կան, որոնք նշնայէս Հիմնից առաջնից ժամանակին կը վերաբերին: Տես Տախտ. Բ., թիւ 16, 17:

Առաջին Վայքուպատի գրամն առաջին անգամ Տրատուրակցի Արկղի թանգարանէն², որուն արարեցնի կողմնն կը գրանդիւ մ'արուած բըրբով կարգացի Առաջինն էլն . . . (որ սխալ բըրբով Առաջինն Վայքուպատինն Վայքուպատինն³: Լանկուա կը վճռէ թիւ եւ սխալ կարգացեր եմ, ուր որ անոր հակուակ ինքն փոխանակ Առաջինն կարգաբարձ Վայքուպատին կը կարգայ⁴, որով շիթմութեան առիթ կու սայ երկու Առաջիններու.

¹ Ոսկուց մասին տես վարն էջ 29:

² Տես Երկրագիտ. 1852 թ. 9, եւ Sibilia n P. C. Beschreibung von XVII noch unedirten Münzen der armen. rube-nischen Dynastie. Wien, 1852, S. 6.

³ Այս արարական բնիեցուածն.

⁴ Առջ. էջ 56:

المسلطان
ألمو الأيبانك دين
كيدقيل دين
كيدقيل دين

գրամներուն մէջ¹ : Աս կտորս անոր համար յիշեցի որ պիտոյւի թէ իմ տեսած աս տեսակ տարը հատկն աւելի գրամներուն վրայ, միշտ իմ առջարկած ընթերցումսն է, եւ ոչ հաստ մը զայս-
 «~~է~~»² ընթերցումով կը գտնուի³ :

2. Հեթմոյեւ Չապկելի Կրամները յայտնի է որ Հեթմոյեւ առջ-
 նոյ կը վերաբերին : Աս տեսակ գրամներու մէջ արուեստի երկու
 գիւտս որ զանազանութիւն կայ. այսինքն՝ միջին արուեստ ու անա-
 բուեստ եւ երբեմն բոլորովն բարբարոս գրամներ : Այն գրամներն՝
 ուր որ առիւծն իր ճիւղանովը երկար խաչը բռնած է, գրեթէ միշտ
 միջակ արուեստով են : Տես Տախտ. Բ., թիւ 18 : Իսկ ուր որ
 առիւծին թաթը գէպ ի յառաջ պարզուած է ու կանրկի խաչը
 կարճ է, քիչ անգամ արուեստով, Տես Տախտ. Բ., թիւ 19, ըստ
 մեծի մասին անարուեստ, Տես Տախտ. Բ., թիւ 20, ու եր-
 բեմն բոլորովն անհարթ ու կոշտ (barbare) է, Տես Տախտ. Բ.,
 թիւ 21 : Բնակ է թէ է ինչպէս որ Լեւոն Բ-ի վերջին ժամանակները
 անարուեստ ու կոշտ գրամներ կը գտնուէին, նոյնպէս Հեթմոյեւ Եի
 վերջին ժամանակները անարուեստ ու կոշտ գրամներ կային³ :

Հեթմոյեւի գրամները միշտ Չապկել թագաւորուհի հետ կը
 ներկայանայ, ի հարկէ անոր համար՝ որ Չապկել բնական ժառանգ
 ըլլալով՝ կարելի է իրաւունք մը կամ պատիւ մը սեպուած ըլլայ
 անոր պատկերը գրամոց վրայ գրուակ : Հեթմոյեւ երկար թագաւո-
 րութեան ժամանակ աս կրկին պատկերներով գրուակն զատ ուրիշ
 գրուակով արծաթ գտնուած չէ : Չապկել Սոյ ժողովէն քիչ մը
 ետքը վախճանած է, այս ինքն 1252ին, ու ասիէ մինչեւ Հեթմոյեւ
 հրաժարիլը տասնու եօթը տարի կայ : Եւրջ չի կրնար ենթադրուիլ՝
 թէ աս Հեթմոյեւ Չապկելի գրամները մինչեւ Չապկելի մահուան
 ժամանակը գրուակուած ըլլան, ինչու որ վերջին ժամանակները աւելի
 հարկաւորութիւն կար գրամ կոխելու թաթարաց հարկատուհան-
 ջութեանցը պատճառաւ : Իւր որովհետեւ Հեթմոյեւ Չապկելի
 պատկերներով գրուակ (coin) մեծ ու անհասանալի գտնուածու-
 թիւներ կան, ու արուեստի կողմանէ, մեծ անխու թու թիւն կը

¹ Հայաստանիս գրամոց արարա-
 կան ընթերցումն է՝

السلاطان الاعظم
 عدنا الدنيا والدين
 كدخسرو بن كدقباد

ضرب بسيس سنه اربعين وسمايه
 Երկնգունամ այս երկու տեսակ
 գրամներու և կողման պատկերն է միշտ՝
 թագաւոր Նեծեալ, պատկաւոր, հանդի-
 պանայեաց, ճնորք նիգակ, դաշտի վրայ
 խաչ, լուսին, կէտ են : Ընթերցումն է

ՀԵԹՈՒՄ ԹԵԳԵՒՄ (ՈՐ) ՀԵՅՑ :

² Հեթմոյեւ Եի երկնգունամ կիսա-
 գրամոց մասին տես էջ 31 :

³ Ըստոց ընթերցումն է՝ ՀԵԹՈՒՄ
 ԹԵԳԵՒՄ (ՈՐ) ՀԵՅՑ, ՀԵՅՑ, ՀԵՅՑ,
 Հ ի ԿԵՐՈՂՈՒԹԻՐՆ ԿՅ, Հողմակս
 Տախտ Բի պատկերներու Բ կողմը փո-
 խանակ և կողման որսմ է : Եսիմն և
 կողմը գրուելու ըլլայ եւ Հեթմոս-Չա-
 պկելի պատկերն Բ կողմը, ինչպէս ըն-
 թերցումն աւ կը պահանջէ, Նեղմա-
 կիս անմիջապէս վարն ըրած խորհրդա-
 ծուծիւնն իւր մեկուծիւնը կը գտնէ :

տեսնուի, եւ այնպէս կը կարծեմ որ նախ Չապելի պատուոյն ու յիշատակին համար, անոր պատկերը մինչեւ Հեթմոյ հրաժարման ժամանակը շարունակուած է. եւ որովհետեւ թաթարաց հարկ վճարելու ստիպուած էին, աւ գրոշմով շատ դրամ կոխած են, շտապուած, սուանց ոչ ձեւոյն ու ոչ արուեստին միտ դնելու: Ս ասն զի այնպիսի բարբարոսական արուեստով Հեթում եւ Չապելի արժաթներ կան, որ եւ ոչ Արտասնդին Վի ժամանակը կը գրտնուին. միայն արժաթի զտութիւնը ու ՀԵԹՈՒՄ գրութիւնը կրաշխուստ են առաջին ժամանակներու ընծայելու: Ընտր համար աւ երեւոյթը մեկնելու ամենէն հաւանական կարծիքն ինձի կհրեւայ՝ թէ առանց Հեթմոյ եւ Չապելի գրոշմն այլայլելու իրրեւ ընկալեալ ու սովորեալ դրամ մը, նոյնը շարունակ ու հապճեպով գրոշմած են, սուանց բնաւ գրոշմի ու արուեստին մտադրութիւն ընելու: Բարբարոս թաթարաց, բարբարոս դրամներ վճարելու գժուարութիւն մը չկար:

3. Հեթմոյ եւ Չապելի կիսադրամները Աւոնի կիսադրամ ներէն աւելի կը գանուին, ու դարձեալ որոնց վրայ որ առիւծը ճիրանովը խաչ կը բռնէ, Տես Տախտ. Բ., թիւ 22, միջարուեստ է. ու թաթար վեր վերցուցած ու կռնկի խաչը կարճ եղողները, Տես Տախտ. Բ., թիւ 23. անարուեստ են¹:

ՊԻՆՉ

Հեթմոյ առաջնոյ պղինձներու մէջ երեք զլխաւոր գանապաւնութիւններ (variété) կան:

1. Վախ մեծ տարածութեամբ (dimension) փող դրամները, Լեւոն Բի փող դրամներու տարածութեամբ. անոր համար այլ Հեթմոյ առաջնոյ կընծայենք: Տես Տախտ. Բ., թիւ 24: Ըստնոյ ընդհանուր գրոշմն է, թագաւորն պատկաւոր, աթոսի վրայ բաղմած, հանդիպահայեաց, աջ ձեռքը շուշանաձեւ գաւազան ու ձախ ձեռքը աշխարհագունց վրան խաչով, ու շրջապատը ՀԵԹՈՒՄ ԹԵՂԵՒՈՐ ՀԵՅՈՅ, ու մեկալ կողմը ՇԴՆԵՒԸ Ի ՎԵՂԻՔԵ Ի ՍԻՈ:

Ըս մեծ պղինձներուն առաջին կողմն իրարու նման է, բայց խաչին կողմը շատ տարբերութիւններ ունի. մինչեւ հիմայ խաչին թեւերուն մէջ եղած զարդերուն կերպերը 14 տեսակ հանրածեմ, որոնց պատկերները ետեւի տախտակին մէջ կերտուայ: Ըստ չափ տեսակներու տարբերութիւնները միշտ առաջին ժամանակներու գործ է: Իսկ Հեթում Բ.էն սխեւայ մինչեւ վերջին ժամանակները կոխուած դրամներու վրայ, առ հասարակ կամ ճառագայթով խաչ է, կամ թէ խաչին թեւերուն մէջ չորս կէտ եւ երբեմն պարզ խաչ: Իսկ առ մեծ տարածութեամբ Հեթմոյ դրամը

¹ Ըստնոյ ընթերցուածը նոյն է դրամնոյ ընթերցուածոյն նոյն:

ներուն վրայ, ամենէն յաճախ դորձածուածն է, պարզ ճառագայթ, խաչին թեւերուն մէջ: Ըս պղինձներէն ոմանց առաջին կողման դաշտին վրայ աստղ կայ, թագաւորին աջ կողմը: Հեթմանց մեծ պղինձները հարիւրաւոր կը դանուին: Ըսաջին զանազանութեան կը վերաբերին ճիշդ նոյն դրոշմով, բայց տարածութեամբ աւելի փոքր պղինձներ, կամ թէ ըսելը, մեծերուն կէսին չափ, որով մէկալ հետագայ զանազանութեանց չափին հետ կը հաւասարի: Ըս տեսակները աւելի քիչ կը դանուին: Տես Տախտ. Գ., թիւ 25:

2. Արհորդ զանազանութիւնն է՝ Չխոր շեթումները. ՀԵԹՈՒՄ ԹԵՂԳԵՒՈՐ ՀԵՅՈՒ ՇԻՆԵՒԷԼ Ի ՎԵՂԵՐԻՆ Ի ՍԻ. առ հասարակ ընթերցուածոց վերջին մէկ երկու գրերը միշտ պակաս են: Խաղաւորը ձխաւոր ու ձեռքը շուշանաձեւ զաւազան, գաշտի վրայ երբեմն խաչ: Արհորդ կողմը խաչ, առ հասարակ ճառագայթներով եւ երբեմն երկու աստղ եւ երկու կէտով: Ըսոնց տարածութիւնն ալ միջին մեծութեամբ է, առանց իրարմէ մեծ զանազանութեան: Տես Տախտ. Գ., թիւ 26:

3. Արհորդ զանազանութիւնն է՝ Սիջակ մեծութեամբ պղինձներ, թագաւորը աթոռի վրայ բազմած, բայց աթոռը բարձր ու շիտակ տախտակի ձեւով, երկու կողմանէ կրկին ոտքերով, աթոռոյն վրայէն թագաւորին ոտքերը վար կախուած են: Խաղաւորին աջ ձեռքը շուշանաձեւ զաւազան, որուն ծայրը ուսն վեր կը բարձրանայ ու ձախ ձեռքը աշխարհք վրան խաչով. ճիշդ Հեթմանց մեծ պղինձներուն նման. գաշտի վրայ թագաւորին աջ կողմը աստղ: Արհորդ կողմը քառակուսի խաչ, որուն երեք թեւերուն մէջ ճառագայթ ու մէկ թեւոյն մէջ՝ լուսին: Ըս դրոշմն իր մէջ տարբերութիւններ չունենարով ու խաչին ձեւն ալ նոյն պահուելով կը կրկնուի. կրնամ ըսել թէ 100 էն աւելի տեսածներս միշտ նոյն դրոշմն ունին. տարբերութիւնը միայն ընթերցուածոյն կողմանէ է. առ հասարակ ամբողջ ընթերցուած ունին. իսկ որոնց որ տարածութիւնը քիչ մ'աւելի նուազ է, երբեմն կը կարգացուի ՀԵԹՈՒՄ ԹԵՂԳԵՒՈՐ ՀԵՅՈՒ ՇԻՆԵՒԷԼ Ի ՎԵՂԵՐԻՆ Ի ՍԻ: Ըս տեսակ պղինձներուն բոլորակութիւնը ձեւաւոր է ու առ հասարակ միաչափ հաստութիւն մ'ունին: Տես Տախտ. Գ., թիւ 27:

Հիմայ կուզենք աս երեք տեսակ պղինձները Հեթմանց երկրագուհեան երկու տեսակ արծաթներուն հետ ճշգիւ բաղդատել ու անոնց նմանութիւնները յայտնի ցուցնել, որով աս երեք կարգի պղինձներուն իրարմէ անբաժան ըլլալը ցուցուի, ու բոլորովին Հեթում Ի-ի պղինձներէն բաժնուի: Վիտենք որ Ըլաէտափն Վայքքոպատայ արծաթներուն արուեստը, Վայսաէտափն Վայխոստովայ արծաթներու արուեստէն շատ նուազ է: Վրերու ձեւն ալ Ըլա-

էտտինի արձաթներուն վրայ աւելի կոչա է, թէ արարելէն ու թէ հայերէն գրերը: Եւրդ, ուրիշ բան չի մնար ընել, բայց եթէ ետեւի տախտակներու վրայի նկարուած Ելաէտտինի արձաթին ստաջին կողման շէթՈՒՍ ԹՒՆԳՎԵՒՈՐ ՇՆՅՈՅ ընթերցուածը, բաղդատել մեծ պղինձներու ստաջին կողման նոյն ընթերցուածոյն գրերուն հետ. որոնց ձեւերուն նոյնութիւնը շատ զարմանալի է, մնասանդ էրր որ աս տեսակ բաղմաթիւ զրամներ ու պղինձներ իրարու հետ բաղդատուին: Եհաւասիկ համառօտիւ զիսաւոր նոյնութիւնները: Երձաթներուն վրայ ԹՒՆԳՎԵՒՈՐ բառին վերջին երկու գրերը այսինքն ՈՐ, միշտ զատ զատ կը գրուին ու բնաւ ՈՐ երկու գիրը միացեալ չի գտնուիր: Եւրդ մեծ պղինձներուն վրայ ալ անկարելի է որ հարիւրաւոր պղինձներու մէջ ՈՐ միացեալ գրերը գտնուին. այլ միշտ ՈՐ զատ զատ կը գրուին, Ելաէտտինի արձաթներուն պէս: Նոյնպէս Ե գրերուն ձեւը, որոնց տաքը միշտ կարճ է ու երբեմն կիտով միայն որոշեալ, թէ Ելաէտտինի ու թէ մեծ պղինձներուն մէջ: Նմանապէս էջ գրոյն մէջանդի թեւին շատ երկար չըլլայր. նոյնպէս Թ գրերուն ձեւը:

Արկրորդ պղնձի զանազանութիւնն ալ, այսինքն ձիււոր շէթՈՒՍ պղինձները նոյնպէս բաղդատելով Ելաէտտինի արձաթներուն հետ, ճիշդ նոյն նմանութիւնը կը գտնուի, ինչ որ գտանք մեծ պղինձներու բաղդատութեան մէջ: Նախ ասոնց ձիււոր գրոջմին նոյնութիւնը. դարձեալ դաշտին վրայի խաչին ձեւը, որն որ արձաթներուն վրայ աւելի յաճախ ու պղինձներու վրայ քիչ անգամ կ'երեւայ: Ասոնց գրերուն կոչտութիւնը (rudesse) Ելաէտտինի արձաթներուն հետ նոյն է: Ես ձիււոր պղինձներու վրայ եւ ոչ հատ մը տեսած եմ որ ՈՐ միացեալ ըլլայ. այլ միշտ իրարմէ բաժանեալ զատ զատ գրով են, ինչպէս նաեւ Ելաէտտինի արձաթներուն ու մեծ պղինձներուն վրայ:

Վանք երրորդ զանազանութեան նմանութեանցը: Ես պղինձները բաղդատէ Վայաստտին Վայխորովայ թուականով արձաթներուն հետ: Ես արձաթները Ելաէտտինի արձաթներէն շատ աւելի ճարտարաբուեստ են թէ արաբացի գրերուն ձեւովն ու միակերպութեամբը (uniformité) ու թէ հայերէն գրերուն ձեւովը: Եյնպէս որ կրնանք առանց չափազանցութեան հաստատել՝ որ Ուտրենեան զրամնց մէջ ասոնցմէ աւելի զեզարուեստ զրամներ եւ իրարու նմանարուեստ զրամներ չունինք: Տեսները մանրամասն համեմատութիւնը: Նախ ԹՒՆԳՎԵՒՈՐ բառին վերջին ՈՐ գրերը միշտ միացեալ են այսպէս ՈՐ, թէ Վայաստտինի արձաթներուն ու թէ աս հարիւրի չափ գտնուած պղինձներուն վրայ: Եյնպէս որ Ելաէտտինի զրամներուն համար բաժնուս բոլորովին հակառակը կրնանք հօս հաստատել՝ թէ գրեթէ անկարելի է գտնել Վայաստտինի արձաթ մը եւ աս երրորդ զանազանութեամբ

պղինձ մը, որոնց վրայ ՈՐ գրերը միացեալ չըլլան: Վարձեալ Ա գրերուն ոտքին երկար քառակուսի ու հասու ձեւով ըլլալը, միայն սա երկու տեսակաց վրայ ճիշդ իրարու նման են: Ի գիրը երկար գծով մը առջեւ Մ ու Ո գրերուն կպած ըլլայն ալ միտ դնելու բան է: Խակ է՝ գրերուն մէջնաղե թեւին չափազանց երկարութիւնը, թէ Վ պատկառնի արծաթներուն ու թէ, սա պղինձներուն վրայ, յայտնի աչքի զարնող նմանութիւն մըն է. այնպէս որ ուրիշ թագաւորներու գրամներուն վրայ հազիւ թէ հարիւրին մէկ պատահած ձեւը, հոս առանց զարտուգութեան ամէն թէ արծաթի ու թէ պղնձի գրամներուն վրայ կը կրկնուի: Աթէ թագին ձեւը, ու թագաւորին երեսին կրորակութիւնը մաքուր պահուած գրամներուն վրայ մտադրութեամբ բաղդատուելու ըլլայ, այնպիսի ճիշդ նմանութիւն մը երեւան կ'ըլլէ, որ միեւնոյն փորոզն գրէն ելած ըլլալը ու նոյն փորագրութեան օրինակը երկու թէ արծաթի ու թէ պղնձի գրամներուն իրբեւ զաղտոտար գործածուած ըլլալը ակներեւ կ'իմացուի:

Աթէ սա վերը յիշուած երեք տեսակ զլխաւոր պղնձի զանազանութիւններուն իւրաքանչիւրը միայն մէկ կամ երկու գրոշմի տարբերութիւն ունենար, զարմանալի չէր երեւար սա իրարմ տարբեր կարգով (système) փորագրութիւնը, եւ ըստ պատահման եղած կրնար կարծուիլ. բայց որովհետեւ իւրաքանչիւր զանազանութիւնը (variété) ալ շատ մը տարբերութիւններ ունին. ու իւրաքանչիւր տարբերութեանց վրայ ալ նոյն կարգը (système) կ'երեւայ, ան ստան էր ստիպուիմք բռնելու՝ որ երկար թագաւորութեան մը զանազան ժամանակի միջոյններուն մէջ, զանազան կարգ ու յօրինուածութիւն արուեստի գործածած են:

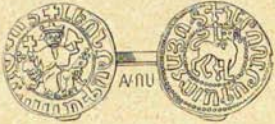
Աս ամէն վերոյիշեալ խորհրդածութիւններէն եզրակացութիւն կ'ընենք ու կը հաստատենք՝ որ սա երեք պղնձի զլխաւոր զանազանութեանց Հեթմոյ առաջնոյ երկիւզուեաններու հետ ունեցած ակներեւ նմանութիւնները, հաստատուն հիմն կու տան կարծելու՝ որ անշուշտ սա պղինձները Հեթմոյ առաջնոյ կը վերաբերին:

Հեթմոյ Ա գրամներու ուրիշ տեսակներ ալ վերջին ժամանակներս գտնուեցան: Այսինքն 1. Լեւոն-Հեթմոյ ընթերցած ընթերցում: 2. Արծաթի կարգում երկու-եւեւ եւ 3. Խոշ-Վեյն- Գրոշով գլնի Գրոշ:

1. Լեւոն-Հեթմոյ ընթերցում ընթերցում: Ասի կը քանի մը տարի յառաջ Եզիպոսու Գահիրէ-Թունուսի եւ Պուպատեայ մէջ Չուչիկ անուանեալ տեղն փոքրիկ սկիզբամ մը գտնուեցաւ, Ա կողմը՝ Լեթմոն եւ Բ կողմը Հեթմոյ ընթերցումով: Այս գրամն այժմ Վենետիկ Միսիթարեանց թանգարանը կը պահուի: Երկրորդ օրինակ մը գտնուեցաւ այնուհետեւ, որ եւ այժմ Եւրոպարնակ ազգայնոյ մը քով է: Մինչեւ ջայթօր այս գրամն չէ հրատարակուած: Եթէ մենք առաջին անգամ հրատարակելու բախտը կ'ունեն-

նանք, այն՝ Վենետիկի Միսիթարեանց Գեր. Ամն. Աբրահամի Իդնատիոս Աբրեպ. Կիւրեղեանի մեծ շնորհն է, որ շնորհեց ինձ զբամբոս օրինակն ի ձեռն Թեմ. Հ. Յ. Ա. Թ. Թորոսեան, եւ նորնպէս Հայ զբամազիտին, որ վերոյիշեալ աւելեալ թեմաբք հանդերձ՝ ուղարկեց զբամբն լուսանկար պատկերը: Զայս շնորհակալութեամբ հրատարակել պարտք կը համարիմ:

Տեսնենք նախ այն նորանշան զբամբն ստորագրութիւնը, եւ յետոյ բնենք որ կարելի է այն զբամբը Հեթմոյ Ա-Լեւոնի Գ. բնծայել:

15. ՈՍԿԵՐԵԱՄ ՀԵԹՄՈՑ Ա-ԼԵՒՈՆԻ Գ.:

Ա. Կ. ԿՐԻՍՏՈՍ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՑ

Թագաւոր պատկաւոր, բազմեալ երկու առիւծէ բազմեալ գահի վրայ, հազիպահայեաց, աջ ձեռքը խաչ, ձախը՝ շուշանած աղիկ կամ նիզակ: Գառնի վրայ՝ աջ ու ձախ կողմը երեք երեք կէտ:

Բ. Կ. ԿՐԻՍՏՈՍ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՑ

Առիւծ պոսակաւոր, հանդիպահայեաց, առաջակողման ձախովը բռնած երկայն խաչ մը, որուն կարծ թեւերն զբութեան կրկին շքմանակին մէջ են, իսկ բունը մինչեւ վար իջած:

Այս նորանշան զբամբն տերը որպէս զի կարող բլանք գտնել, պէտք ենք Ռուբենեանց պատմութիւնը քիչ մը քրքրել: Այստեղ Հեթմոս եւ Լեւոն անուանեալ ի միասին թագաւորողներ կամ զկարս յաջորդողներ կը գտնենք՝ 1. Հեթմոս Ա եւ Լեւոն Գ. 2. Լեւոն Գ եւ Հեթմոս Բ, եւ 3. Հեթմոս Բ եւ Լեւոն Գ: Պատմութիւնը մեզի կ'աւանդէ, որ այս երեք թագաւորներն ալ (Հեթմոս Ա, Լեւոն Գ, Հեթմոս Բ) տակաւին կենդանութեան առեն յիշեալ որդիքն իրենց տեղ թագաւորեցուցին. ուրեմն միայն այս երեքէն մէկուն կարելի է տալ այն զբամբը:

Այս հնարաւորութեանց մէջէն վերջնոյս շնքը կարող բնծայել այս զբամբը. վասն զի 1. Հեթմոս Բ իւր թագաւորութեան սկիզբն արդէն յանձն շատաւ թագաւոր օծուիլ, եւ այս պատճառաւ եւ ոչ իսկ արծաթի զբամբը զրոյնն տուաւ, այլ միայն արծաթեղնի թէ թագաւորութենէ վերջին անգամ հրաժարած ժամանակ իւր անուամբ ոսկեղբամ զրոյնն տուած բլայ: 2. Հեթմոս Բի զբամբը արուեստն ու տիպն ամենեւին նմանութիւնն շուրի մը այս զբամբն հետ: (Հմմտ. Տախտ. Գ. 36, 37, 38, 39 պատկերներու հետ):

Չենք կարող նաեւ Լեւոն Գի եւ Հեթմոյ Բի բնծայել թէ վերոյիշեալ պատճառներու համար, եւ թէ այն պատճառաւ որ Լեւոն Գ մահուան ժամանակ միայն յանձնեց թագաւորութիւնն Հեթմոյ, Բայց ամենայն իրաւունք ունինք այն զբամբն Հեթմոյ Աի եւ Լեւոն Գի բնծայելու. վասն զի 1. Գրամբն Բ կողման պատկերը ճշգիւ նոյն է Հեթմոյ Աի Հեթմոս-Չապել զբամբներուն եւ կիսազբամբներուն հետ: (Հմմտ. Տախտ. Բ. 18—23. միտ զի բնաւանդ առիւծին, զրեբուն ձեւերուն, զբութեան [Բ] նոյնութեան, պատկերին՝ զոր Հեթմոս իւր զուտ հայկական զբամբը մէջ կը զարձակէ,

1 Այս պատկերը վեր (էջ 24) նաեւ ոսկեղբոս զբամբն:

17. ՈՍԿԵՐՈՄԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Գ.

18. ԵՆԹԱԳՐԵԱՆ ՈՍԿԵՐՈՄԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Գ.

ԼԵՒՈՆ Գ.

1270—1289.

Հեթմոյ առաջնոյ երկրեզուեան գրամները ձիաւոր են, ինչպէս նաեւ պղինձներու մէջն ալ ձիաւոր զրոշմով գրամներ կան: Ուրեմն ձիաւոր գրամներու զրոշմը Հեթում առաջինէն կը սկսի: Լեւոն Բ-ի երկգրամներուն երկրորդ կողման առիւծին գլուխը միշտ հանդիպահայեաց (vue de face) է ու թագով պսակուած: Նոյնպէս Հեթում եւ Օսպելի արծաթներուն վրայի առիւծներու գլուխը միշտ հանդիպահայեաց է ու գլուխը թագով պսակուած:

Երգ կը գտնուին նոյնպէս ԼԵՒՈՐԵՆ կամ ԼԵՒՈՐԵՆ ընթերցուածով ձիաւոր արծաթի գրամներ, որոնց երկրորդ կողման առիւծը միշտ հանդիպահայեաց է ու գլուխը թագով պսակուած: Երծաթն ալ աւելի զուտ, կշեռքն քստ մեծի մասին Հեթմոյ Եի արծաթներուն համեմատ ու արուեստն աւելի բարակ ու կարգաւորեալ (régulier): Ես տեսակ արծաթներուն ամէնն ալ Լեւոն Գ-ի կը վերաբերին:

ԱՐՅԱԹ

Ետնք երկու գլխաւոր զանազանութիւն ունին. ԼԵՒՈՐԵՆ ԹԵԳԳԵՒՈՐ ԸՄԴԵՆԸՅԵՆ ՀԵՅՈՒՍՅԵՆ ՏԵՍ ՏԵՍԻՄ. Գ., թիւ 28, 29, եւ ԼԵՒՈՐԵՆ ԹԵԳԳԵՒՈՐ ՀԵՅՈՒՍՅԵՆ: ԼԵՒՈՐԵՆ առանց Ի գրոյ ու ԸՄԴԵՆԸՅԵՆ ընթերցուածով եղողներուն վրայ առ հասարակ առիւծը ձախ կողմն է ու ԼԵՒՈՐԵՆ ԹԵԳԳԵՒՈՐ ՀԵՅՈՒՍՅԵՆ եղողներուն վրայ առիւծը միշտ աջ կողմն է: ՏԵՍ ՏԵՍԻՄ. Գ., թիւ 30, 31: Եաջին զանազանութենէ միայն երկու հաս տեսած եմ որ ԸՄԴԵՆԸՅԵՆ ընթերցուածն ունենայ ու առիւծն աջ կողմը դարձած ըլլայ: Երգ առ երկու տեսակ արծաթի գրամներուն զանազանութիւններն իրարմէ զատելու ու մէկ մասը Լեւոն Բ-ի ըն-

ճայելու ամենեւին բանաւոր պատճառ մը չկայ: Ընոր համար Լանկուայի թիւ 9 եւ 10 դրամները (էջ 46 եւ Տախտ. 1, թիւ 5 եւ 6) պէտք է փոխադրել Լեւոն Գ-ի դրամներուն կարգը: Լանկուա իր պատճառն ԸՄՆԵՆԵՅՆ ընթերցուածոյն վրայ հիմնելով՝ աւ գանազանութիւնը միայն Լեւոն Գ-ին կրնծայէ ու միւսները Լեւոն Բ-ի:

Սակայն աւ ԸՄՆԵՆԵՅՆ բառը նոյն իսկ Լեւոն Բ-ի երկ-դրամներուն վրայ ալ կը գտնուի, որոնք իր տէրութեան սկիզբները դրոշմուած են. ինչպէս նաեւ Լեւոն Բ-ի սովորական դրամոց ոմանց վրայ, ԼԵԻՈՒՆ ԹԵՂԳԻՈՐ ԸՄՆԵՆ ԶԵՅՈՅ կը գտնուի: Հեթմոց Բ-ի արծաթապղինձներուն վրայ ԸՄՆԵՆԵՅՆ կը կարդացուի: Լեւոն Գ-ի պղինձներուն վրայ, տէրութեան քայքայման ժամանակները՝ ԼԵԻՈՒՆ ԹԵՂԳԻՈՐ ԸՄՆԵՆԵՅՆ ԶԵՅՈՅ ընթերցուածը կը գործածուի. ուսկից կը հետեւեցնեմ թէ ԸՄՆԵՆԵՅՆ բառն աւ հասարակ ամէն Ռուբենեան թագաւորները կը գործածէին, բոլոր Հայոց վրայ իրենց ունեցած իշխանութիւնը ցուցնելու համար, ու երբեք Լեւոն Գ-ի սեփական ընթերցուած չէր:

Իսկ ԼԵԻՈՒՆ կամ ԼԵԻՈՒՆ ընթերցուածներու տարբերութենէն աւելի, աւ արծաթներուն ԼԵԻՈՒՆ կամ ԼԵԻՈՒՆ ընթերցուածով պղինձներուն հետ ունեցած համեմատութիւնն աւելի մեծ հաւանականութիւն կու տայ՝ աւ դրամները Լեւոն Գ-ի ընծայելու:

Լեւոն թագաւորի սնունը դրամներու վրայ զանազան կերպ կը դրուի. ամենէն սովորականն է ԼԵԻՈՒՆ, ետքը կու գայ ԼԵՎՈՒՆ ու երբեմն ԼԵՈՒՆ կամ ԼԵՈՒՆ:

Լեւոն Բ-ի թագաւոր օժուելէն յառաջ դրոշմել առած պղինձներուն վրայ ԼԵՎՈՒՆ կը կարդացուի. նոյն իսկ իր սովորական ձեւով թագաւորն աթոռի վրայ բազմած դրամներուն վրայ, քիչ անգամ ԼԵՈՒՆ եւ երբեմն ԼԵԻՆ:

Նոյնպէս Օջնի ու Աի թագաւորի ժամանակուան մօտ Լեւոնի դրամներէն ոմանց վրայ ԼԵՎՈՒՆ ընթերցուածը կ'երեւայ. գործեալ վերջին Լեւոն Գ-ի դրամներուն վրայ երբեմն ԼԵԻՈՒՆ ու երբեմն ԼԵՎՈՒՆ: Ըստեք յիշելուս նպատակն ան է՝ որ միայն ԼԵՈՒՆ բառին ուղղագրութենէն դատաւորութեան հիմ մը չենք կրնար աճուել, եթէ ուրիշ կողմանէ, արուեստը, պղինձներու հետ ունեցած համեմատութիւնը եւ ուրիշ ասոնց նման երեւոյթներուն համաձայնութիւնը չհամապատասխանէ:

ՊԵՆՆ

Հեթում մ առաջնոյն միջին տարածութեամբ պրնձէ, փողերուն մեծութեամբ՝ ու ոմանք անոնցով, քիչ մ'աւելի նուրբ պղինձներ կը գտնուին, ԼԵՈՒՆ (Տախտ. Գ., թիւ 32.) եւ երբեմն

ԼԵՒՈՒՆ ընթերցուածով (Տախտ. Գ., թիւ 33, 34). ան ատենը շատ բնական ու զրեթէ հաստատուն պատճառ մին է զանոնք Լեւոն Գ-ի ընծայել. ինչու որ տարածութեան կարգը համաձայն է. յաւելցուր ասոր վրայ նոյն իսկ ԼԵՒՈՒՆ կամ ԼԵՈՒՆ ընթերցուածոյ՝ արծաթներուն հետ նմանութիւնը: Ըս երկու համաձայնութիւնները բաւական յայտնի կը ցուցնեն աս զասուորութեան ճշգուծիւնը, եւ եթէ ասիէ զատ ուրիշ պատճառ չգտնուէր, կարելի է որ զարձեւալ համոզելու աստիճանի հասնող հաստատուն պատճառ մը չհամարուէր. բայց երբ որ կայ երրորդ նմանութիւն մ'ալ, եւ արծաթներուն ու պղինձներու մէջ փոփոխակի նոյնութիւն մը, ան ատեն ալ կասկածելու անգի չի մնար: Ընչպէս յայտնի է, ան արծաթ ձիւնոր դրամները՝ որոնց վրայ ԼԵՈՒՆ ընթերցուածը կայ, առիւծը ձախ կողմը դարձած է. արդ նոյնպէս միջին մեծութեամբ լեւոնեան պղինձներու մէջ, ԼԵՈՒՆ ընթերցուածով քանի մը պղինձներ կան, որոնց վրայի առիւծը ձախ կողմը դարձած է. նոյնպէս նաեւ ԼԵՒՈՒՆ ընթերցուածով, ու առիւծն աջ կողմը: Գիտնալու է որ շեթմոյ առաջնոց դրամներէն սկսեալ մինչեւ վերջին Լեւոն Գ. թագաւորին դրամները, առիւծը միշտ աջ կողմը դարձած է ու միայն աս Լեւոն Գ-ի արծաթներուն ու աս պղինձներէն ոմանց վրայ առիւծը ձախ կողմը կը դանուի: Բարձրագոյններուն ու պղինձներուն աս աչքի զարնելու (frappant) նոյնութիւնն ու նմանութիւնը զրեթէ ալ տարակոյտ չի վերցընէր աս պղինձները Լեւոն Գ-ի ընծայելու:

Ըս պղինձներու մէջ կայ ամենազեղեցիկ զանազանութիւն մ'ալ. ԼԵՈՒՆԻ ԹԵԳԵՒՈՐԻ ԼԵՈՅ կամ ԼԵՈՒՆ ԹԵԳԵՒՈՐ ԼԵՈՅ ու միւս կողմը ԼԵՏԵՒԼԻ ԹԵԳԵՒՈՐԵ ՍԻՈ:

Բ-ՊԶ

19. Պղնձի ԳՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Գ.

Բ-ՊԶ

20. Պղնձի ԳՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Գ.

Ըսոնց մեծութեան չափը վերոյիշեալ Լեւոն Գ-ի պղինձներուն մեծութեամբն է ու զորոյն նոյն ձևով, բայց աւելի հաստ. ու ասոնց վրայ ալ առիւծը ձախ կողմն է ու միւս կողմը խաչ: ԼԵՏԵՒԼԻ բառը բուն հայերէն լեզուի ոճոյն համաձայն է, քանի որ ՇԼԵՆԵՒԼԻ՝ աւելի սամկորէն է: Ըսոնց արուեստն ու զրերն աւելի զեղեցիկ են. զրերն իրարու մէջ անցուցած ձևը շեթմոյ երրորդ զանազանութեամբ պղինձներուն կը նմանի: ԼԵՏԵՒԼԻ ընթեր-

յուածով պղինձներն աւելի հազուադիւս են: Տես Տախտ. Գ., թիւ 35¹:

Առիւծներու գլխոյն զրից նկատմամբ, աս մեր դասաւորութեան օգնելու աս կէտը կայ զխտելու, որ Ռուբենեան առաջին թագաւորներու ժամանակ առիւծի գլուխը միշտ հանդիպահայեաց կէ: 1 Էւոն Բի երկդրամեաններու վրայ, ինչպէս նաև նոյն դրոշմով դրամներու վրայ առիւծին գլուխը միշտ հանդիպահայեաց կէ: 2 Էթուս եւ Չապելի դրամներու առիւծներուն գլուխը միշտ հանդիպահայեաց կէ. այնպէս որ ամենէն բարբարոս դրամներուն վրայ ալ առիւծի գլուխ մը միշտ հանդիպահայեաց կէ: Իսկ Լէշնի, Արթուրոսի, Ասասնոյնի ու ասոնց նման արուեստով շինուած 1 Էթուս, կամ 1 Էթուս, ընթերցուած ունեցող ձիաւոր դրոշմով դրամներուն վրայ՝ առիւծի գլուխը, առանց բնու զարտուղութեան (sans exception), միշտ զէպ ի յաջ կողմը (en profile) դարձած է: Բսել է թէ առաջին ժամանակի դրամները վերջիններէն զանազանելու եւ դասաւորելու զիբութեան աս մէկ կէտն ալ կայ. ան ասոն ան 1 Էթուս կամ 1 Էթուս, ընթերցուածով արծաթները, որոնց վրայ միշտ առիւծին գլուխն հանդիպահայեաց է, 1 Էւոն Բի ու Էթուսի եւ Չապելի դրամներու առիւծներուն նման, պէտք է անհրաժեշտ Էթուսի առաջնոյ անմիջական յաջորդը 1 Էւոն Գիս ընծայել, երբ որ ուրիշ հանգամանքներն ալ համաձայնին:

Սիրատ պատմագիր Էթուսի առաջնոյ վրայ խօսելու ժամանակ կ'ըսէ. «Ըբար Յէթուս զիւր երկու որդիսն զ1 Էւոն ու զԷթուս»², (1259 ին). որ է ըսել, նոյն ժամանակուան Խաւսկիաց սովորութեան համաձայն Էթուս ալ իր որդւոցն ասպետական կարգ առաւ ու ձիաւոր բաւ: Ըս Յէթուս բառն, ասպետի (chevalier) պատուանուան տեղ գործածելը սովորութիւն եղած էր: Բոլորդիր ձեռագիր ժամագրքի մը, որուն թուակննն է 214, այս ինքն յամի Փրիչին 1274, ճիշդ 1 Էւոն Գի ժամանակ, յիշատակարանին մէջ այսպէս կը գրուի. «Ի թագաւորութեան աստուածասէր բարեպաշտին 1 Էւոնի . . . Ըբգ ասացաւ զսա սրբամիտ եւ բարեբարո զպիրն կարասեան. որ է որդի Էթուսի Յէթուս ի յարգար ընչոց իւրոց»: Կարելի է որ 1 Էւոն թագաւորն ալ իրրեւ ասպետ, իր արծաթներուն վրայ ձիաւորի դրոշմը գործածեց, հետեւելով նաեւ Էթուսի առաջնոյ: 1 Էւոնէն ետքն ալ արծաթներուն գլուխը սովորական դրոշմն եղաւ՝ թագաւոր ձիաւոր: Ըս ձիաւոր 1 Էւոններու արծաթներուն առիւծի դրքէն զատ, նոյն իսկ դրամներուն դաշտին (champs) վրայ գտնուած ձեւերն ալ նմանութիւն

¹ Տախտ. Գ. Թ. 34 եւ 35 պատկերներուն շինուել եւ շինուել ընթերցուածն այնչափ որոշ ըլլալով մեր թման-

գարանն լուսագոյն օրինակներն վերն երկու նոր պատկեր դրքեր:

² Տարեգիրք, Փոսիզ 1859, էջ 124:

կը ցուցնեն շեթմոյ երկկզուեան դրամոց դաշտի վրայի նշաններուն հետ. այս ինքն՝ խաչ եւ աստղ. որոնք առաջին ժամանակներու յաճախ գործածուած նշաններն են:

Աս ամէն պատճառները միահաղոյն առնելով՝ ու իրարու մէջ եղած կապակցութիւններու եւ պատշաճութիւններու միա դնելով՝ կը կարծեմ թէ բաւական յագեցուցիչ ու համոզողական փաստեր ունիմ հաստատելու՝ թէ վերոյիշեալ արծաթի երկու զանազանութիւնն ու պղնձի միջակ մեծութեամբ ԼԵՒՈՆ կամ ԼԵՒՈՆԻ կամ ԼԵՒՈՆԻ փողերն՝ անշուշտ Լեւոն Գի ընծայելու է:

Լեւոն Գ իւր նախորդաց պէս զանազան տեսակ գրած գրոյմէլ տուած է, որոնք օրեօր նոր յերեւան կ'ելլեն: Լեւոն Գի գրամներէն հեղինակիս ծանօթ եղածները առանք վերը. տեսնենք այժմ նորագիւտ գրամներ:

Այս նորագիւտ գրամներն են՝ 1. Կրկն թեւով -- Կրկն -- 2. Արծաթի Կրկն -- 3. Արծաթի Կրկն -- 4. Արծաթի -- Կրկն:

1. Կրկն թեւով -- Կրկն -- Կրկն շեթմոյ առաջնոյ սակոյն վրայ տեսնանք նաեւ Լեւոն Գի անունն: Արդ, ինչպէս այնտեղ ըսինք, նոյն սակին կը վերաբերի նաեւ Լեւոն Գի, որ ըստ մեր կարծեաց՝ «ի պարտութիւն թագաւորութեան» անուանուած ժամանակ գրոյմուած է: Այս Արծաթի թեւով սակին զատ՝ որուն պատկերը վերը (էջ 24, 30 եւ 33) դրինք, կայ երկրորդ թեւով մ'ալ:

Կրկն (էջ 15) առ հասարակ Ռուբրեան սակեղբամներու վրայ խօսելով՝ յիշեցինք ամենէն յառաջ «սակի մի Լեւոնի... հրդեհեալ 1831 տարւոյն Բերայի հրդեհին»։ Հետաքրքրական էր այն նամակն, որ Լեւոնի մը սակոյն գոյութիւնը կը ծանուցանէր: Այս նամակին օրինակը շնորհեց ինձ Հայ գրամագէտն, որմէ անտարակուսելի եղանակաւ կը ստուգուի Լեւոն Գի յատուկ սակոյն գոյութիւնն, որուն կորստեան ողբալի դարձանք թերեւս ժամանակը կարող է ընել: Ահա այս նամակը. «Վերետիկ 12 Գեկա. 1832: Ազնուական Պր. Պետրոսի ողջոյն սիրանուէր: Հրամանոցը գրած թղթէն... իմացայ ուզած տեղեկութիւննիդ: Ան հարցուցած սակի գրամնիդ, որուն համար խօսեր եմ հրամանիդ հետ, էր Լեւոն Հայոց թագաւորին որն որ ունէինք: Աս գրամին մէկ երեսը է 21-րդ Կրկն, որուն շրջանակը գրուած է ԼԵՒՈՆ ԹՎԳԵՒՈՐ ԸՆՅՈՑ հայագիր: Իսկ մէկալ երեսը է Կրկն -- Կրկն: Աս երեսն ալ գրած է ՇԻՆԵԱԼ ԻՔԱՂԱՔԻ ՍԻՍ: ... Հ. Փիլիպ. Թէրճիմանեան Աջանեան:»

Նամակիս մէջ ստորագրուած սակեղբամն անտարակոյս Լեւոն Գի կը վերաբերի: Ստորագրուած պատկերներն ու ընթերցուածները թէեւ յաջորդ Լեւոններու ալ յատուկ են, սակայն ասանք չունին այնչափ իրաւունք պահանջելու որն սակին, որչափ Լեւոն Գ.: ԼԵՒՈՆ ընթերցուածն¹, եւ այն պարագայն՝ որ ամենայն հանդիսութեամբ թագաւոր օժուոց², մեծ փառք

¹ Վահրամ Բարունի, որ յարցունիս Լեւոն Գի էր եւ անոր հրամանաւ գրած է ոտամատը Պատմութիւնն Ռուբրեանց, անոր անունը միշտ ԼԵՒՈՆ կը գրէ, որ գրութիւնը Լեւոն Գի պղնձներու վրայ ալ կ'երեւայ: Սակայն զայս իրիւր քայարձակ ցուցում չենք կարող արծեցնել,

քանի որ ինքն թագաւորը «Լեւոն», կը ստորագրէ (տ. ՍԵՂՈՆ, էջ 388), եւ Երրոնի պատմին Ռուբրեանց, որ տակաւին անսփոյ է, «Լեւոն», կը գրէ:

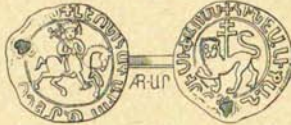
² Երրոնի պատմին (Տարեգիրք) կը գրէ. «21. Իսկ ի թիւ 21 յամենամն յուսուարի ամին թագաւոր Հայոց զԼեւոն»

Թաղաւորոջ, զիտու թիւններն ու արուեստներն իւր նախորդներէն աւելի զարգացընող Լեւոն Գ անշուշտ ունեցած է իւր սակեզրամբ, իրաւունք կու տայ այս սակին իրեն բնծայելու:

Մենք վերոյիշեալ ստորագրութեան համեմատ էն:--Գրէ--Լ սակի մը սակեզրամբ գրինք յէջ 33 (Պատկ. 18): Ժամանակը կարող է թերեւս ստույգն յայտնել:

2. Արծ-Գի Գր-ժ անբէն-ի քննեցո--ծ-ի: Սէ--անայ մէջ (էջ 380, Պատկ. 174) հրատարակուած կը տեսնենք Լեւոն Գի բնծայուած արձաթի գրամ մը: Այս գրամն Հայ գրամագիտին զիւան է:

Նշոն գրամին անագազրամբ պատկերն ընդունելով շնորհակալութեամբ Մեծ. Հ. Յ. Վ. Թորոսեանէ՝ վերստին կը հրատարակենք:

21. ԱՐԺ. ԳՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Գ.

Ա. Կ. Ի ԼԵՈՆ ԹԱԳՐԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱ . . . Ս

Թաղաւորն հեծեալ սրարշաւ երիվարի վրայ:

Բ. Կ. Ի ՀԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂ . . . Ն ՍԻՍ Ի ՓԱՌՍ Ս

Առիժ հանդիպահայեաց, զէպ ի ձախ, կունակր կրկնաթեւ խաչ:

Այս ցայտը մէկ հատիկ գտնուած գրամն ապահովպէս Լեւոն Գի կը վերաբերի: Արդեօք Բնչ առիժը գրոշմուած է այս գրամն, որ պատշաճ երեւցած է "Ի ՓԱՌՍ Ս" (= ԱԿ) յաւելուածն: Շրջանակներն սխախտակ մարգարտի պարզ կրկնաթիւ են. ընթերցուածը նորոնշանն տառերու ձեւերը, լատինական տառն, եւ առ հասարակ ամբողջ քանդակն Լեւոն Գի եւ բոլոր Ռուբենեանց գրամներէն զգայապէս տարբեր: Եթէ է այս գրամը վաւերական է, նշանաւոր զէպրի մը (թերեւս թաղաւոր օծուելուն) յիշատակ է անշուշտ, որուն ոյժ կու տայ նաեւ կարի հաղուազիւտ բլլալն:

3. Արծ-Գի Գր-ժ: Ասոնցմէ կայ Միաբանութեանս թանգարանին մէջ հինգ հատ, որոնք ամէնքն իրարմէ նշանաւոր զանազանութիւններ ունին: Այս կիսագրամները Լանկլուա (անգ, էջ 100, Տախտ. Ե., Թ. 7) կ'ընծայէ Լեւոն Գի: Գործոյս հեղինակն վարը՝ Լանկլուայի սխախտներն ուղղելով կ'ըսէ "Երես 100, Թ. 59, Տախտ. Ե., Թ. 7 Լեւոն Գի վերբնծայելու է:" Կերեւայ թէ ինքն Հ. Կ. Սիպիլեան սոյն այս գրամները տեսած չէ, վասն զի մասնաւորապէս չի խօսիր ասոնց վրայ:

Ասոնցմէ երկուքին Ա կողման պատկերները նոյն են Տախտ. Գ., Թ. 30ի հետ: Բ կողման առիժներուն խաչերը միասիւ եւ են. միսն առիժը զէպ ի յաջ է, իսկ միւսոյն զէպ ի ձախ: Մնացեալ երեքը պատկերով կը ներկայացընենք:

22. ԱՐԺ. ԿԻՍԵՂՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Գ.

որդի թագաւորին Հեթմոյ ի մայրաքաղաքն Տարսն, ի սուրբն Սոփի, եւ յամենայն ազգաց բրիտաննէից անդ նուազեալ կային ի տեսանել զարժանի տեսանելոյ ուրախութիւնն որ եւ բազմաց մեծութիւն շնորհեալ յաւուրն յայն:..

Ասոր Ա կողման զաշտին վրայ նշան մը չկայ . իսկ Բ կողման միաթեւեւ խաչով առիւծն զէպ ի յաջ է : Ասոր նման զէպ ի յաջ առիւծով է շորբորգ օրինակն . բայց Ա կողմը շատ կը տարբերի , եւ կը նմանի Տախտ . Գ . , Թ . 30ին , ինչպէս այս պատկերս կը ցուցընէ :

Ա-ԱՐ

23. ԿԻՄՐԻՄ . ԼԵՒՈՆԻ Գ .

Ասոնցմէ բուրբոյին կը տարբերի Հինգերորդ օրինակն , որուն պատկերը կը դնենք վարն՝ էջ 40 (Պատկ . 24) :

Ա կողման պատկերին կրկնաթեւեւ խաչն ու զաշտի վրայի կէտը կը զանազանէ զինք միւսներէն . նոյնպէս Բ կողման զէպ ի ձախ Հանդիպահայեաց առիւծն :

Մտադրութեան արժանի է որ այս Հինգ զբանց զբութիւնը կտրուած է , այնպէս որ Հագրեւ թէ կարելի է Հինգն ի միասին աւելով կարգալ՝ . . . ԳԼԻՈՐ . . . Կ ՇԻՆԵ . . . ԱՂԱԲՆ Ի ՍԻՍ : Այս կիսազբանց պատկերները նոյն Լեւոնի բուն զբաններու պատկերներուն մեծութիւնն ունին , եւ կիբայ կողմանէ ալ նոյն զանազանութիւնները կը ներկայացընեն : Կերեւոյ թէ նոյն կնիքներով՝ բայց փոքրիկ արծաթապնակներու վրայ զբոշմուած են , իբրեւ կիսազբան :

4. ԱՐՁՐԷԷ Ե՛ ԳՆԷԷ ԳՐԵ՛ՆԵ ԶԱՆՆԱՆՈՒԷ՛ՆԷ՛ՆԷ : Լեւոն Գի արծաթի եւ պղնձի զբանները զբոշմի բաղմաթիւ զանազանութիւններ կը ներկայացընեն : Արծաթներուն ընդհանուր զբոշմը (Ա . կ . թագաւոր Հեծեալ , Բ . կ . առիւծ քայելով) եւ պղնձներու պատկերը (առիւծ եւ խաչ) միշտ նոյն մնալով՝ թէ՛ զաշտին վրայի նշաններուն եւ թէ՛ թագաւորին ձեռաց խաչին ու նիզակին շատ տեսակները կան : Ասոնց վրայ զազափար մը կու տայ ստորեւ զբուած Վիեննայի Միսիթարեանց թագարանի զբանց ցուցակը : Աւելի մեծ քանակութեան պէտք կայ՝ առանձին խմբեր կազմել կարենալու համար : Ի մասնաւորի յիշենք այստեղ երկու պղնձի հետաքրքրական զբան , որոնց միայն պատկերը թէեւ նոյն է պղնձի զբանց հետ , բայց ընթեքցուածը շատ նշանաւոր : Ահա այս զբանին ստորագրութիւնը .

Ա . կ . Կ ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐԻ ՍԵ (այն է ԱԵ)

Առիւծ զէպ ի ձախ , սովորական պղնձներու նման :

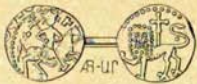
Բ . կ . Կ ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐ . . .

Խաչ հասարակութեւ :

Աւելի նշանաւոր է միւս պղնձի զբանն , որմէ մի միակ օրինակ կայ Միաբանութեան թանգարանը : Ասոր Ա կողմը ձիւտար է եւ Բ կողմը առիւծ զէպ ի յաջ , հանդիպահայեաց , կրկնաթեւեւ խաչով , ըստ ամենայնի նոյն՝ Տախտ . Գ . , թիւ 31ի ներկայացուցած արծաթի զբանցին հետ , միայն արծաթի վրայի երեք աստեղաց տեղ՝ կայ մէյ մէկ հաստ պարզ կէտ :

ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԳՐԻԹԵՐԵԱՆՑ Ի ՎԻՆՆԵԱՆ ԸՍՐ Թանգարանի մէջ 1, եւսն Գր գրամ.
Ներքե կան հետեւեալք:

1. Արձաւորք:
- 2 Հաստ (Տախտ. Գ., թ. 28):
 - 2 Հաստ (թ. 29):
 - 1 Հաստ Ա. Գ. ~~Յ~~ Թանգարանի ձեռքք: Բ. Գ. թ. 28:
 - 2 Հաստ " " ~~Յ~~ " " " " " " " " թ. 29:
 - 18 Հաստ " " ~~Յ~~ " " " " " " " " կրկնաթեւ. խաչով: Տես թ. 28:
 - 5 Հաստ " " ~~Յ~~ " " " " " " " " առիւծ մարմն. փայրիկ խաչով զեպ է յալ:
 - 2 Հաստ " " ~~Յ~~ "
 - 10 Հաստ (թ. 30):
 - 2 Հաստ Ա. Գ. թ. 30: Բ. Գ. առիւծ մարմն. փայրիկ խաչով զեպ է յալ:
 - 2 Հաստ "
 - 11 Հաստ (թ. 31):
 - 1 Հաստ Ա. Գ. թ. 30 առանց մաշկի: Բ. Գ. թ. 30:
 - 1 Հաստ "
 - 2 Հաստ "
2. Արձաւորք:
- 2 Հաստ Ա. Գ. Տախտ. Գ., թ. 30: Բ. Գ. առիւծ մարմն. խաչով, մին յալ միւսն է ձախ:
 - 1 Հաստ (Պատկ. 22, էջ 38):
 - 1 Հաստ (" 23, էջ 39):
 - 1 Հաստ (" 24, էջ 40):
3. Պաշտօնային:
- 2 Հաստ (Տախտ. Գ., թ. 32):
 - 27 Հաստ (Տախտ. Գ., թ. 33 եւ Պատկ. 19):
 - 1 Հաստ ա. էջ 39:
 - 1 Հաստ ամբարկան պատկերով, բայց մեծապէս փքրով:
 - 1 Հաստ (Տախտ. Գ., թ. 31):
 - 1 Հաստ ամբարկան պատկերով, բայց առիւծ զեպ է յալ:
 - 9 Հաստ (Տախտ. Գ., թ. 34):
 - 6 Հաստ (Տախտ. Գ., թ. 35 եւ Պատկ. 20): Առանց մեծ երկուսը տարբեր կերպով:
- Գրամար. Արձաւորք 68: Պաշտօնային 49:

24. ԿԻՍՏՐՈՐ. ԼԵՒՈՒՆ Գ.

ՅԵԹՈՒՄ Բ.

1289—1293. 1299—1305.

Սինչեւ հիմայ Հեթում Իի արծաթ գանուած չէ Ռուրենեան գրամներու սովորական ձեւովն ու անոր նմանութեամբ գրոշմուած: Ըսիկա ընդհատութիւն (lacune) մը կը սեպուի եւ աս տարօրինակ երեւութիւն յագեցուցիչ պատճառ մ'ալ գանուած չէ: Ժամանակակից պատմագիրք կ'ըսեն՝ թէ Հեթում խոնարհութեան համար գլուխը թագ չգրաւ ու թագաւոր օծուիլ չուզեց. կրնայ թերեւս մտածուիլ որ ասոր համար արծաթի գրամ գրոշմել տուած չըլլայ, ուրիշ օձեւալ թագաւորներու ջնաններու համար, ու միայն հասարակ պղինձներ գրոշմել տուած ըլլայ:

ԱՐՅԱԹԱԳՂԻՆՅՁ

Սակայն քանի մը հատ ՀԵԹՈՒՄՐՆԹԵՐԵՆԵՆԵՆՈՒՄ ընթերցուածով արծաթագրինձներ (billon) գանուած են, որոնք լատ մասին յիշեալ պարագութիւնը կը լեցնեն: Ըսոր վրայի ընթերցուածն է ՀԵԹՈՒՄ ԹԵԳԵԼՈՐ ու միւս երեսը՝ ԵՄԻԵՆԵՅՆ ՀԵՅ: (Տես Լանկուա Տախտ. VII, թիւ 5): Երջնպէս իմ քովս. ՀԵԹՈՒՄ ԹԵԳԵԼՈՐ ու միւս կողմը՝ ԵՄԻԵՆԵՅՆ ՀԵ: Տես Տախտ. Գ., թիւ 36:

ԳՂԻՆՅՁ

Ը. զանազանութիւն: Հեթմոյ Իի անշուշտ կը վերաբերին այն փողերը՝ որոնց վրայ թագաւորը մեծկակ գլխով, հանդիպահայեաց կ'երեւայ, թագով պսակեալ ու երբեմն դաշտի վրայ աստղ. միւս կողմը կրկին խաչ երկու ճղերու մէջ անդը կանգնած: Տես Տախտ. Գ., թիւ 37, եւ Տախտ. Գ., 38¹:

Ըս գրամներուն գրոշմը Լատինացւոց գրամներուն շատ նմանութիւն ունի. մասնաւանդ Ի կողման զարդարուն խաչը Կոստանդնուպոլսոյ անանուն լատին կայսերաց պղնձեաց գրամներու գրոշմէն աւնուած է: Ըսոնց տարածութեան չափը Լեւոն Գի փողերէն քիչ մ'աւելի նուազ է, բայց աւելի հաստ²:

¹ Ըյս Տախտ. Գ., թիւ 38 գրամին գծագրութիւնս, ինչպէս նաեւ ուրիշ մէկ քանին, շատ անյաշող եղած է, ինչպէս վարք (էջ 46, ծ. 2) մտադիր կ'ընէ Նեղի-նակը: Մննք վարճ էջ 43 (Պատկ. 25)

նոր պատկեր մը կը դնենք այն գրամէն:

² Ասոնց ընթերցուածն է Ը. Կ. ՀԵԹՈՒՄ ԹԵԳԵԼՈՐ ՀԵ կամ ՀԵՅՈ կամ ՀԵՅՈՑ իսկ Բ. Կ. ՀԻԵՆԵԼ Ի ԳԵՂԵԳԻ Ի ՍԻՄ:

Բ․ զանազանութիւն: Թագաւորը պահաւոր, զեանի վրայ նստած ըստ Երեւելիաց սովորութեան. աջ ձեռքը դէպ ի կուրծքը տարած ու գաւազան մը բռնած, որուն ծայրը ուսէն վեր երկնցած է․ ձախ ձեռքը դէպ ի վեր երկնցուցած ու ճնթըր գնդաձեւ: Սաքուր պահուածներու վրայ թագաւորին զինոյն թագն որոշ կերեւայ ու երբեք փաթթոցի (սպարաւշ turban) նմանութիւն չունի, ինչպէս Լանկուա տեսած կը կարծէ: Տես Տախտ. Գ․, թիւ 39: Սիւս կողմն երբեմն պարզ լատինացի խաչ է (croix pattée) ու երբեմն չորս կէտերով զարդարուած: Ըստնց տարածութիւնն առաջին զանազանութեանն պակաս ու նուրբ է: Լճրբեմն սս դրամներուն վրայ առաջին կողմը ՀԻԹՈՒՄ ԹԵՂԵԼ ու միւս կողմը ՀԻԹՈՒՄ ԹԵՂԵԼՈՒՄ գրուած է¹: Հեթում Բ-ի պղինձները շատ կը գտնուին ու արուեստի կողմանէ կրնայ ըսուիլ որ իրմ, անմիջապէս յետոյ ու վերջը դրոշմուած դրամներուն մէջ ամենէն աւելի խառն, բարբարոս ու անձեւ են: Սիւսն լատինաձեւ Ը․ զանազանութեամբ դրամներուն մէջ քիչ մ'արուեստ կ'երեւայ, ու Բ․ զանազանութեամբ դրամները, որոնք Ռուբենեան դրամոց կարգին համաձայն ու անոնց նմանութեամբ դրոշմուած են, անարուեստ ու անիրութեամբ շինուած ըլլային յայտնի է: Արիկիցոց պատմութիւնէն ալ գիտենք որ Հեթում Բ լատին կրօնաւոր եղած է, իր թագաւորութիւնէն հրաժարած աստեղը, ու անուրջ Յիւս Ժ․, Լճրբայր Հիւլհանէս դրուած է, աթոռն իր թորոս եզրօրը ձգելով․ Թէպէտ իշխանք միշտ զՀեթում թագաւոր կը ճաննային ու դժուարին պարագայից մէջ անոր խորհուրդ կը հարգընէին: Ըյսպէս տեւեց չորս տարի, մինչև Ամբասայ սպտոսմիրութիւնը: Արնայ կարծուիլ որ լատինաձեւ Հեթումց արծաթապղինձ դրամները՝ օտար ու քիչ մ'աւելի ճարտար արուեստաւորաց գործն ըլլայ:

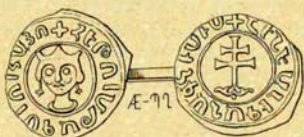
Հեթումց Բ-ի արծաթի դրամ մինչև յայտօր գտնուած կամ մեզի ծանօթացած չէ: Բայց գտնուած է արծաթապղինձի ուրիշ դրամ մ'ալ, որուն Բ կողման պատկերն էպէս կը տարբերի: Ըյս նորագիւտ դրամը ծանօթ է արդէն հեղինակիս, որ եւ կը խօսի նոյն դրամոյն վրայ գործոյս վերջը դրամ Եաւելուածին մէջ (Հեթում Բ): Ըյն տեղ մենք կը դնենք նոյն դրամոյն պատկերն ալ:

¹ Ըյս ընթերցմամբ Միաբանութեան թանգարանին մէջ կայ 10 նստ: Իսկ այս Բ․ զանազանութեան սովորական ընթերցումն է՝ Ե կողմը ՀԵ (կամ ՀԻ) ԹՈՒՄ ԹԵՂԵԼ եւ Բ․ կ․ ՀԻՆԵԸԼ Ի ՍԻՍ (որով կայ 20 նստ մեր թանգարանին մէջ). եւ կամ շատ աւելի յս-

ճանի՝ Բ․ կ․ ՀԻՆԵԸԼ Ի ԳԸՂԵԳ (կամ ՔԸՂԵՔ) որուն վրայ կ'աւելցուի երբեմն Ի Ս կամ ԻՍԻ, Կայ նաեւ Բ․ կ․ ՀԻՆԵԸԼ Ի ՍԻՍ ք ընթերցումով, (որոնցմէ 52 նստ կայ մեր թանգարանը, ուստի Բ․ զանազանութեանն՝ ի միասին 82 նստ):

ԹԼՆԳԵՐԸՆ ՄԻԻԹԵՐԵՆՆԵ Ի ՎԻՆՆՆԸ, ՀԵՄՃՆ ՔԻ գրամեքնն արչ թանգարանի
 ձէջ կան հետեւեալք.

1. ԱՂԻՆՊՆԱՂԻՆՆԻ:
 - 4 Տասն (ՏԻ. Գ. թ. 36):
 - 3 = Ա. կ. ՏԻ. Գ. թ. 36. Իսկ Ք. կողմն խաչին թեւերն ոչ երկար ծայրերով:
 - 1 = (Պատկ. ու գործը՝ Հեղձնակիս Եստէրստը՝ Հեմոս՝ Ք.):
 - 1 = Ա. կ. վերջիչեալ Պատկ.ին նման. Իսկ Ք. կ. Տասնարկուց սիւսմեա խաչ:
 2. ՊՂԻՆՆԻ:
 - 5 Տասն (ՏԻ. Գ. թ. 38 եւ Պատկ. 25, էջ 43):
 - 61 = (ՏԻ. Գ. թ. 37):
 - 1 = Ա. կ. Գ. թ. 37. Իսկ Ք. կ. նոյն պատկեր՝ խորացանդակ:
 - 82 = (ՏԻ. Գ. թ. 39. ու վերն էջ 42. ծան. 3):
- Գուճար՝ Արժամապիւճ 9, Պիցինձ 149:

25. ՊՂՆՁԻ ԴՐԱՄ ՀԵԹՄՈՅ Բ.

ԹՈՐՈՍ

1293—1295.

ԹՊՐՈՍԻ առաջին դրամը հրատարակողն եղաւ Սեստինի, որմէ առեալ Վանկլուա ալ կը հրատարակէ, որոնց պատկերը տես ի գիրս Վանկլուայի (Տախտ. II, թիւ 12 եւ Տախտ. III, թիւ 1)¹:

Պրոսէի ու Վրասիթի գործքերը քովս չունիմ, բայց Վանկլուա կըբէ՝ թէ, աս հեղինակները կասկած ունեցան թՊՐՈՍԻ գրամոց ստուգութեան վրայ, վասն զի կըբէ, մնշած էին. իսկ Վանկլուա ինքը Ալիէիայի մէջ ուրիշ օրինակ մը տեսեր է, որուն վրայ ԹՊՐՈՍ ընթերցուածն որոշ կը կարգացուի եղեր: Ա՛նրեւայ որ ՏՐ՝ Օրթայի գրամներուն մէջ տեսած է, ինչու որ անոր անունը կը յիշէ: Սակայն շատ կը ցաւիմ որ աս տեսած ու կարգացած գրամին գաղափարը չէ առեր որ հրատարակեր, որով մեր թագաւորներուն կարգը նոր անուամբ մը կը հարստանար, ինչպէս եղան Ամրատ եւ Աի: Վանկլուայի պատկերներուն մէջ նկարուած թՊՐՈՍԻ գրամները Ռուբենեան գրամներ չեն. Տախտ. I, թիւ 12 դրամոյն վրայի Օ գիրը իրբեւ թՊՐՈՍ, բոլորովին անսովոր է: Իսկ Տախտ. Չ, թիւ 1 Պաղտատի գրամ է: Վանկլուայի նկարած պատկերներուն վրայ ամենեւին որոշ բան մը չէ կարգացուիր:

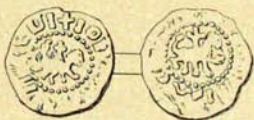
Վատալվէնի թանգարանը, Սեստինիի հրատարակած գրամը եւ ՏՐ՝ Օրթայի գրամները մեզի հասած չըլլալով, ու մեզի համար անձանտթ երկիրներ ըլլալով՝ մեր կարծիքն ի կախ կը պահենք, ու կը տարակուսինք թՊՐՈՍԻ գրամներու գոյութեան վրայ, մինչեւ որ որոշ գրամ մը ձեռքերնիս անցնի, կամ այնպիսի մէկը կարգայ ու պատկերը նկարել տայ, որուն կարող (compétent) անձ ըլլալուն, կամ թէ ըսենք, Ռուբենեան գրամոց ընթերցուածոցը բաջ հմուտ ըլլալուն վրայ ապահովութիւն ունենանք:

Իմ անձնական կարծիքս այն է՝ որ թՊՐՈՍ ամենեւին գրամ գրոշմած չէ. ինչու որ պատմութիւնն այնպէս կըբէ՝ որ թՊՐՈՍ իրբեւ փոխանորդ էր շեթմոց, ու իշխանները միշտ գշեթում կը ձանձնային իրբեւ թագաւոր. նոյն ինքն թՊՐՈՍ անոր խորհրդոյն կ'անսար: Ըյայտէս անցան, կըբէ պատմութիւնը, քանի մը տարի: Եթէ, թՊՐՈՍ գրամ գրոշմած ըլլար, անշուշտ կը կարծեմ որ

¹ Վանկլուայէ անուով կը գննըր Պատմ. 26, էջ 45:

Մերասաց ու Հեթմոյ Վ. ի սրղինձներուն հետ Թորոսի սրղինձ մըն
ալ ձեռքերնիս կ'անցնէր: Արամն թէ գտնուէր Թորոսի որոշ
դրամ մը, եւ աս անորոշութենէ ազատէինք:

Սէպտեմբերի հրատարակած դրամն է Անհիլուայի Գրամագիտութեան
Տախտ. Գ., Թ. 1 դրամն, որուն համար նախ Գրոսէ (անդ, էջ 17) մտադիր
կ'ընէ, որ «Թորոս» անուան եւ ոչ մէկ տարրը կը ներկայացընէ: Իսկ Գրամֆթ
(անդ, էջ 4) նոյնին համար կ'ըսէ՝ թէ Սուլթան Սուլէյման Բի ժամանակ ի
Պաղատա գրոշմուած տաճկական դրամ մըն է, որ յաճախ կը գտնուի: Ըստ
այսմ՝ խնդրոյս բովանդակ ծանրակէտը կը մնայ Անհիլուայի ի Աիլեկիա Խէ-
սէ՝ դրամն զրոյ: Այս դրամն բոլորովին կը տարբերի Սէպտեմբերի յառաջ
բերած դրամէն, այնպէս որ զարմանալի է թէ Անհիլուա ինչպէս կարող է
Սէպտեմբերի դրամն զրոյ շէնք շինել: Իսկ իւր տեսած դրամը, եթէ վերջին
Ռուբենեան թագաւորաց միոյն բոլորովին մտած դրամը չէ (Վ. կ. կարելի
է ձիւտոր ըլլար), տակաւին եւ ոչ իսկ տկար հաւանականութեան մը կրնայ
բաւական համարուիլ:

26. ԱՐԺ. ԳՐԱՄ ԹՈՐՈՍԻ

ՍՄՐԱՏ

1296—1298.

Սմբատ թագաւորի ծանօթ գրամներն են հետեւեալք:

ԱՐՅԱԹ

Սմբատայ արծաթը ճիշդ Մեծն Բի սովորական հինգերորդ զանազանութեան գրամներուն կը նմանի ու շատ հաղուազիւտ է, ասոր ընթերցուածն է՝ ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ (կամ ՈՐ) ՀԵՅՈՅ կամ ՀԵ, ՀԵՅՈ. ու միւս կողմը ԿԵՐՈՎ ՈՒԹԻՆ ԵՍՏՈՒԾՈ կամ ԵՍՏՈՒ, ԵՍՏՈՒԾ: Տես Տախտ. Գ., թիւ 40 եւ 78:

ԳՂԻՆՉ

Իսկ պղինձները որ բազմութեամբ կը գտնուին, հետեւեալ գրոշմն ունին. Թագաւորը Յիւստոր, ու միւս կողմը խաչ ու չորս թեւերուն մէջ շուշանաձաղիկ նետաձեւ: Ընթերցուածը ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ ՀԵՅՈՅ, ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ ՀԵՅՈ, ՄԵԲԱՏ եւայլն. ու միւս կողմը ՇԻՆԵՂ Ի ՎԵԿԻՆՆԻ Ի ՍԻՈ, զանազան փոքր փոփոխութեամբք ընթերցուածոց: Տես Տախտ. Գ., թիւ 41: Ըս պղինձներն Հեթում Բի Բ. զանազանութեամբ պղինձներէն աւելի փոքր ու նուրբ են ու յայտնի կ'երեւայ որ փոքրու տարածութիւնը երթարով նուազելու վրայ է²:

Ինչո՞ւ համար Սմբատայ արծաթները Մեծն Բի սովորական գրամներուն նմանութեամբը գրոշմուած են: Ինձի կ'երեւայ որ Սմբատ ապստամբ թագաւորը, իր թագաւորական իրաւանց մէջ հաստատուելու համար ամէն ճիշդ ի գործ գրած ըլլարով, թէ Թագաւորաց Իսանին երթարովը, թէ Հռոմայ արժուէն նեցուկ խնդրելովը, նոյն իսկ գրամներուն գրոշմն ալ ճիշդ Մեծն Բի առաջին օրինակը թագաւորին գրամներուն գրոշմն նմանցրնելով գրոշմել տալ ուզած ըլլայ, իրեն օրինակը յաջորդութիւն ու թագաւորական իրաւունք ունենալը ցուցնելու համար: Արարել է որ ասոր արծաթի գրամներն ետքէն ժողոված ու հարկընէլ տուած ըլլան, իրրեւ ապստամբի մը գրամոյն յիշատակը ջնջելու համար.

¹ Ըսս պատկերին Բ կողմը զլեխիմայր զծագրուած է յիշեալ տեղը: Նոյնպէս թ. 38ի Ա կողմը:

² Տախտ. Գ. տխամբը առանց սրբ-

բազումութեան տպուած ըլլալով՝ մէջը շատ անճշդութիւններ կան. ինչպէս թիւ 38, 41 եւայլն:

վան զև Սմբատայ արժամները շատ հազուադիւ ա են ու հազիւ մինչև հիմայ քանի մը հատ ձեռք ինկած է. ուր որ ասոր հակառակ պղինձներն առատութեամբ կը գանուին: Ըստ տեսակ պատճառներն աւելի իրրեւ խորհրդածութիւն կ'առաջարկեմ:

Թէև Սմբատայ անուամբ մեզի հասած արժամներու քանակութիւնը քիչ է, սակայն ասոնց վրայ տեսնուած զանազանութիւններն բազմաթիւ են: Բայ ի հեղինակիս յիշած երկու զանազանութիւնէն, կը յիշեցնենք մենք երրորդ մեծ զանազանութիւն մը, որ Հայ դրամագէտն գտած է եւ արդէն Սմբատայ մէջ (էջ 381, թ. 10) հրատարակուած է: Մեր թանգարանը կայ շրբորդ զանազանութիւն մը՝ որ թեւերուն զբից կողմանէ էապէս կը տարբերի միւսներէն: Ըհա ասոր ստորագրութիւնը (Պատկ. 28):

Ը. Կ. Ճ ՍՄԲԵՏ ԹԵԳԵՒՈՐ ՀԵ

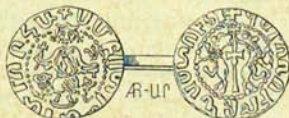
Ըյս պատկերին մէջ մտադրութեան արժանի է թագաւորին գլուխը եւ երկու թեւերը:

Բ. Կ. Ճ ԿԼԲՈՂՈՒԹԻՒՆ ԸՍՏՈՒՇՈՒ

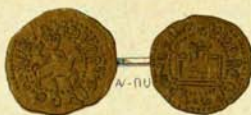
Նոյն պատկեր միւսներուն հետ:

ԹԵՒԵԿԵՐԵՆ ՄԻԹԹԵՐԵՆԵՆԻ Ի ՎԻԵՆՆԵՆ: Ըյս թագաւորին գրամներէն այն թանգարանի մէջ կան հետեւեալը:

- 1. Ըրճ-ճ:
- 2 հաս (ՏԲ. Զ., թ. 78):
- 2 " " " " (" " " " 40):
- 1 " " (Պատկ. 28, էջ 47):
- 2. Պղնձ:
- 83 հաս (ՏԲ. Գ., թ. 41):
- Գուճար Ըրճ-թ 5, Պղնձ 83:

28. ԱՐԺ. ԳՐԱՄ ՍՄԲԵՏ

27. ՈՍԿԵՂՐԱՄ ԿՈՍՏԱՆԳԻՆԻ Ք.

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ Ք.

1298—1299.

Կոստանդին Ի Սմբատայ դէմ պատերազմի ելաւ շեթում Ի թագաւորին իրաւունքը պաշտպանելու, որով երկու տարի շեթմոյ բայակայու թեան ժամանակ ինք թագաւորեց: Պատմութեան մէջ կը յիշուի որ Կոստանդինի ու Սմբատայ զինուորները Սոյ պարիսպներու տակ եղբայր եղբոր դէմ կը կռուէին: Վերջապէս Կոստանդին Ի յաղթեց ու Սոյ բերդին տիրեց:

ՈՍԿԻ

Ըրդ Կոստանդին մի միայն ոսկի մուներ Վենետիկ Միսթարեանց թանգարանը պահուած, որուն առաջին կողմը ԿՈՍՏԱՆԳՈՒՆԻ ԹՊԱՆՔԱՅՈՒՄՈՒՄ ՍՍՈՅԻՆԻՐՊԻՆԻ ԹՊԱՆՔԱՅՈՒՄՈՒՄ է: Ըյս ոսկին ես անձամբ ու քանի քանի անգամ քննած եմ ու ստուգութեանը կատարեալ ապահովցած եմ: Ըս ոսկւոյն երկրորդ կողման ընթերցուածը մինչեւ հիմայ ուղիղ կարդացուած չըլլալով՝ Ի անկուս անձիշոյ մեկնութիւն տուած է. իրրեւ թէ ՍՊՊՔՔՔ է ԹՊԱՆՔԱՅՈՒՄՈՒՄ. C'est le chateau royal de Sis. Սահայն ուղիղ կարդալու եւ ինասոր ճիշդ բերելու համար կարգալու է այսպէս. ՍՍՈՅ ԻՆԻՐՊԻՆԻ ԹՊԱՆՔԱՅՈՒՄՈՒՄ. այս ինքն Ս est roi du chateau de Sis. ԻՆԻՐՊԻՆԻ, բառը սեռական կարգալու է Վ եւ Ի գրերը միասին կպած (Վ) կարդալով. ինչպէս որ արձայթի Կոստանդիանոսի գրամոյն վրայ Ո եւ Ս գրերը միացեալ են: Ըն ասեմ ինասոր ուղիղ կըլլայ, երբ որ ԻՆԻՐՊԻՆԻ կարդացուի: Տես Տախտ. Վ., թիւ 42:

Ըրբ որ Կոստանդին Սմբատայ յաղթեց ու Սոյ բերդին տիրեց, այս յիշատակի ոսկին գրոշմեց, իր յաղթութիւնն հրատարակելու ու թնամոյն յաղթուած բլաթն ընդհանուր երկրին մէջ

ճանուցանելու համար: Սակոյն կշեռքը ոչ Բիւզանդեան ու ոչ Երաբական ոսկեաց կշեռքին համաձայնելուն՝ կը կարծեմ որ այս ոսկի դրամը չէ թէ իրրեւ առեւտրոյ մէջ անցնելու դասկան դրոշմուած է, այլ աւելի իրրեւ շքադրամ¹:

ԱՐՅԱԹ

Ուրբենեան ձիաւոր թագաւորներուն ընդհանուր զրոշմն է կամ շուշանաձեւ գաւազան, կամ խաչ . իսկ Առստանդնի աս ոսկին ընդհանուր ձեւէն ու սովորութենէն զարտուղութիւն ընելով՝ ձեռքը սուր կը կրէ: Եսիկայ մասնաւոր նշանակութիւն մ'ունի . եւ բնական նշանակութիւնն այն է, որ ապստամբ Սմբատայ ու անոր բրած անիրաւութեանց դէմ թագաւորական ամբողին իրաւունքը պաշտպանելու երած ըլլալով, սուր ի ձեռին կը պատերազմի ու կարծես թէ Խաչակրաց օրինակին նմանելով պատերազմի կ'ըլլէ, շեթմոյ իրաւունքը պաշտպանելու: Վ իեննայի կայսերական թանգարանին մէկ զեղեցիկ արծաթն ալ ասոր հաստատութիւն կուտայ, որուն վրայ Առստանդիանոս կանգուն, հանդիպահայեաց, մէկ ձեռքը սուր կը կրէ ու միւս ձեռքը խաչ, դարձեալ իրրեւ խաչակիր զենուոր մը Սմբատայ խմբին դէմ: Ե կողմը ԿՈՍՏԱՆԳՒԵՆՆՈՒ ԹԵՄՈՒԼԻՍ ԶԵՅ . իսկ միւս կողմը, ԿԵՐՈՎՈՒԹԻՒՆ ԵՅ Ի ԹԵՂՎԻՐ: Տես Տախտ. Գ., թիւ 43: Ինչ մեծ նմանութիւն ոսկեոյ շքադրամոյն Բ կողման ԹԵՂՎԵՒՈՒ Բառին: Ե յայտնի նմանութեամբ ընթերցուած ուրիշ Ուրբենեան դրամոց վրայ քիչ անգամ կը տեսնուի: Երծաթի դրամոյն միւս կողմն ալ ձիաւոր թագաւորը ձեռքը սուր կը կրէ, նման ոսկի շքադրամոյն դրոշմին: Ես արծաթի դրամոյն զտութիւնը միջակ ու արուեստը նշանաւոր է: Ես դրամը զրեթէ մի միայն է, ինչպէս կը կարծեմ, Վ իեննայի կայսերական թանգարանը:

ՊԴԻՆՁ

Կայ միանգամայն պղնձի դրամ մը Սմբատայ պղնձոյն մեծութեամբն ու անոր պէս նուրբ, որուն աջ կողմը զրուած է, ԿՈՍՏԱՆԵՂՎԵՆՆՈՒ ԹԵՂՎԻՐ: Թագաւորը կանգուն հանդիպահայեաց, ձեռքը սուր ու խաչ բռնած, ըստ ամենայնի արծաթի Առստանդիանոսի դրամոյն ձեւովն ու զրոշմովը: Միւս կողմը Շ ԻԵՆԵՂՎԵՂՎԵՒՆ ՈՒՈՒ: Տես Տախտ. Գ., թիւ 44: Ես պղնձոյն տարածութիւնը Սմբատայ պղնձոյն տարածութեան հետ յար եւ նման ըլլալով՝ Ուրբենեան միջին ժամանակներու կը վերաբերի . եւ Սմբատայ պղնձոյն նման ըլլալով՝ յայտնի է որ անոր ժամանակակից ու անոր հետ պատերազմող Առստանդնին միայն կրնայ վերաբերիլ: Երգ, աս պղնձոյն վրայի դրոշմը ձիւղ Առստանդնի արծաթի դրամոյն զրոշմին հետ նոյն ըլլալով՝ ի հարկէ այն արծաթն

¹ Հմմտ. վերն էջ 15:

ալ նոյն Արտասնդին Ռ-ի կը վերածի, ինչպէս նաև ոսկին: Այս անգին երեքն ալ ձեռքերնին սուր կը կրեն. դարձեալ կը կրկնեմ որ պղծնի դրամին տարածութեան չափը՝ արծաթին ու ոսկոյն դասաւորութիւնը կը ճշդէ: Եւս ուրեմն, Արտասնդին ոսկին եւ արծաթը՝ զորս Անկլուս Արտասնդին Պ-ին կու տայ՝, հարկաւ պէտք է Արտասնդին Ռ-ին վերընծայել:

Չափեան 2. Միջոյէլ պատմութեանը մէջ, (չատ. 3, երես 297,) Արտասնդին Ռ. թագաւորի վրայ խօսած ատեն՝ միայն աս Արտասնդին Ռ. թագաւորին համար կ'ըսէ. «Աստաւ թագաւոր ինքն Արտասնդին՝ որ եւ ասի Արտասնդինն», : Այլ երոյիշեալ արծաթոյն ու պղնձին վրայի ԱՌՍԸՆԳԻԸՆՈՍ ԹԵՂԳԸՒՈՐ ընթերցուածը, կարելի է որ մեր զասաւորութեանն աւելի եւս ոյժ մը տայ: Ինչու որ մէկալ Արտասնդիններու վրայ խօսած ատեն՝ այսպիսի անուան զանազանութիւն մը չի յիշեր, եւ ասով կը յայտնուի որ աս Արտասնդին Ռ., երբեմն ձեռագրաց մէջ Արտասնդինն անուամբ կը յիշուի:

ԹԸՆԳԸՐԸՆ ՄԻԹԸՐԸՆԸՆ Ի ՎԻԵՆՆԸ: Արտասնդին Ռ. գրածներէն ոչին թանգարանի մէջ կայ.

1. Պղծնի,
5 հատ (ՏԻ. Դ., Թ. 44):

1 Ն. Ղ. Ալիշան կ'ուզէ Արտասնդին Գի(Արտաս. Ռ. թագաւորի) ընծայել. «Ըսնդի Արտասնդին թագաւոր որդի Բ Լեւոնի՝ սակաւ ինչ ժամանակ թագաւորնաց, եւ յետին անուանեալն Արտասնդին՝ յամշրացեալ ժամանակի եկաց, ի զէպ է թէ Բ Արտասնդին որդին Պաղտին մարաշախտի (1345—63) վերջին 3ը

ի ընագրին տպուած է սխալմամբ՝ 5) ե՛նտ գորամս զայս. զուցէ առ նշաւակէ ոմանց՝ որք ընծաւոր նամարէին զնա, եւ եցոյց զի ըուն թագաւոր՝ պահող թագաւորութեանն է Բերդն Սոյ, եւ նմա կացցեն պատկառ որք ոչն նամանին ինքեան՝ որ Սոսի եւ ի Սիս թագաւորէր:», Ա՛-----, էջ 216, ծան. 2:

Թե՛ Լւչնի ու թե՛ Աի թագաւորի զրամներու յար եւ նման արուեստով Ղեւոններէն յառաջ (զորս վարր Ղեւոն Աի պիտի ընծայենք), կը գտնուին ուրիշ ձիաւոր Ղեւոններ, որոնց արուեստն ու տարածութիւնն աւելի կանուխ ժամանակ կը ցուցնեն: Ըրդ աս տեսակ արծաթի զրամները բնականապէս Ղեւոն Վի կ'ընծայենք:

ԱՐՁԱՅ

Ըսոնց վրայի ընդհանուր ընթերցուածն է, ԼԵՒՈՒՆ ԹԵ՛Ն ՎԻՒՒՈՐ ՀԵՅՈՅ. ՇԻՆԵԼԷԼԿԱՄ ՇԻՆԵԼԷԼԿԱՄ ԻՎԵՂԷՎԵՐԵ ՍԻՍ: Ըսիւծ միշտ դէպ ի յաջ ու զըւէին ալ միշտ դէպ ի յաջ (profile). որ ալ սակէ սիտեալ՝ ընդհանուր զրոշմն եղած է մինչեւ թագաւորութեան վերջանալը. առանց բնաւ զարտուղութեան: Ըս զրամները Ղեւոն Վին ու Ղեւոն Աին մէջ իրբեւ կապ միութեան կրնանք համարիլ. արուեստին երթալով նուազիք յայտնի կ'երեւայ, համեմատելով Ղեւոն Վի արծաթներուն հետ. եւ սակայն դեռ բաւական ճաշակ մը կը ցուցնեն. զրերուն ձեւն ալ ճիշդ է ու միջին զեղեցկութիւն մ'ունի: Ըսելի զորաւոր պատճառն ան կրնայ համարուիլ, որ Ղեւոն Աի զրամներէն աւելի զուտ արծաթ ունին:

Ըս տեսակ զրամներն երկու զանազանութիւն ունին. որոնք որ Ը կողման զաշտին վրայ թագաւորին աջ կողմը՝, ունին, անոնց Ի կողման ընթերցուածն է ըստ մեծի մասին՝ ՇԻՆԵԼԷԼԿԱՄ ԻՎԵՂԷՎԵՐԵ ՍԻՍ: Տես Տախտ. Գ., թիւ 45: Իսկ երկրորդ զանազանութիւն կը համարիմ անոնք՝ որ աս երեք կէտերը չունին. ան ատեն Ի կողման ընթերցուածն է ըստ մեծի մասին՝ ՇԻՆԵԼԷԼԿԱՄ ԻՎԵՂԷՎԵՐԵ ՍԻՍ. ասոնց վրայ կամ զաշտն առանց նշանի կը ըլլայ, եւ կամ զանազան նշաններ ու ձեւեր, նոյնպէս աս նշանք. Տես Տախտ. Գ., թիւ 46. ու հատ մըն ալ գտած եմ Վ գրով՝: Տես Տախտ. Գ., թիւ 47: Ըս զիմնապու է՝ որ զաշտին վրայ զիր՝ առ հասարակ Լւչնի ժամանակին շատ յաճախ է ու անոր նմանութեամբ զրոշուած Ղեւոններու վրայ յաճախ

Վ կայ մեր թանգարանը Ղեւոն Գի ման զաշտին վրայ՝ ձիուն ոտից մէջտեղը արծաթներէն երկու նստ, որոնց Ը կողման 4 տառը կայ:

կը տեսնուի. նոյնպէս նաեւ օղակի (annelet) օ ձեւը՝ 1 Էւոն Վի գրամներուն վրայ ամենեւին չի գտնուիր. ինչու որ աս ձեւն Ըւչի-նէն ետքը կը սխի ու Աոստանդինի, Աի թագաւորի եւ անոնց նմանութեամբ գրոջմուած 1 Էւոններու կամ 1 Էվոններու վրայ յաճախ կ'երեւայ, որոնք բնականապէս 1 Էւոն 1 չի գրամներն են, ինչպէս վարը պիտի խօսինք՝:

ՊՂԻՆՁ

1 Էւոն Վի պղինձներն աս Հասարակ շեթում Բի պղինձներու նմանութեամբը գրոջմուած են: Ասն այնպիսի պղինձներ, որոնք գրեթէ կատարեալ նոյն արուեստն ու նոյն գրոջմն ունին, միայն Ը կողման թագաւորին ձեռաց զիրքը երբեմն կը տարբերի. այս ինքն՝ երբեմն աջ ձեռքը զաւազան ու երբեմն ձախ ձեռքը: շեթում Բի պղինձներ կան, որոնց երկու կողմն ալ շեթ-ՈՒՄ Թ-ԸՎ-ԵՒՈՐ գրոջմուած է. կան նոյնպէս նոյն տարածութեամբ ու նոյն արուեստով պղինձներ, որոնց երկու կողմն ալ 1 Է-ԻՄԸ Թ-Ը-Վ-ԵՒՈՐ կը կարդայուի: Տես Տախտ. Վ., թիւ 48: Իսկ Բ կողման սովորական ընթերցուածն է՝ շեթում Բի գրամներուն նման, Ը ԴԵԼԸԼ Ի ՎԸՂԸՎ. եւ 1 Էւոն Վի պղինձներէն ալ ոմանք՝ շեթմոյ Բի պղինձներուն պէս, թագաւորն արեւելեան ձեւով գետինը նստած է: Տես Տախտ. Վ., թիւ 49. Իսկ ուրիշները ցած արժուի վրայ: Տես Տախտ. Վ., թիւ 50²:

29. Պղնձի ԳՐԸՄ ԼԵՒՈՆԻ Գ.

Ըս ձեւով պղինձներ, այսինքն՝ արեւելեան ձեւով գետինը նստած, միայն շեթմոյ Բի ու անոր յաջորդ 1 Էւոն Վի ժամանակը կը տեսնուի: Հայտնի է՝ թէ աս աստիճանի իրարու յայտ յանդիման նմանութեամբ պղինձներն անկարելի է իրարմ, զատելուստի եւ Հարկաւ շեթմոյ Բի օրինաւոր յաջորդը 1 Էւոն Վին ընծայելու է:

1 Էւոն Վի պղինձներուն՝ իրմ յաւաջ Սմբատայ ու Աոստանդին Բի պղինձներու կարգէն դուրս մնալուն յայտնի պատճառք, անոնց պատմական զիջքն արդէն կը ցուցնէ. ու անոր Համար Սմբատայ ու Աոստանդին Բի գրամները Ուսուրեան գրամոց

¹ Մեր թանգարանի ժողովածոյին 1 Էւոն Գի 76 նստ արծաթներուն մէջէն մի միակ մէկուն Ը կողման զաշտին վրայ փոխանակ երեք կիտի (Տխ. Գ., Թ. 45), կայ երեք օղակ:

² Այս պատկերը տախտակին վրայ չաւ շերեւտուն՝ մննք մեր Թանգարանին ուրիշ մէկ գրամին պատկերն այստեղ (Պատկ. 29) կը դնենք:

կարգին մէջ իրրեւ զարտուղութիւն կրնայ մտածուիլ, բայց ի պղինձներու տարածութեան կարգէն: Իսկ Լեւոն Վ շեթմայ Ի-ի կենդանութեան ու վերջին ժամանակներն անկէ ընտրուած ու թագաւոր օծուած է. յայտնի է ուրեմն որ իւր պղինձները՝ փոխանակ Սմբատայ ու Մոսամզնի կարգին հետեւելու, բնականապէս շեթում թագաւորին պղինձներուն նմանութեամբ դրոշմել տուած է:

Լեւոն Վ-ի պղինձներէն ոմանց տարածութիւնն աւելի ամփոփուած է ու շեթմայ Ի-ի երկրորդ զանազանութեամբ պղինձներէն քիչ մ'աւելի փոքր է, որմէ կրնանք հետեւցնել՝ թէ պղինձներու մեծութեան չափն զգալի եղանակաւ նուազելու վրայ է, ինչպէս որ իր յաջորդին՝ այս ինքն Ըւնի պղինձներէն յայտնի է:

Լեւոն Գ-ի պղնձի գրամներու նոր մէկ տեսակը զանուած է, որուն Բ կողման ընթերցուածն է՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԸՆ ԱՍ: Բ կողման այս ընթերցուածը Լեւոն Գ-ի նախորդներուն պղնձի գրամաց վրայ տեսնուած չէր: Այս տեսակէն երկու զանազանութիւնք կան, որոնց վրայ հեղինակը կը խօսի Յաւելուածին մէջ (Լեւոն Գ.): Այն տեղ մենք կը գնենք այս հետաքրքրական գրամներուն պատկերները:

ԹՄԵՆԿԱՐԵՆ ՈՒԹԵՐԵՆԵՆՑ Ի ՎԵՆՆԵԼ: Լեւոն Գ-ի գրամներն այս թմագրանի մէջ կան հետեւեալք:

1. Արծ-Տ:
 - 41 շաս (ՏԲ. Դ., թ. 45): Ասաց մեծագոյն մտնն Բ. Կ. գաւաթ վրայ կէտ (՛) մը կայ:
 - 12 " (թ. 46):
 - 2 " Ա. Կ. ձիւն ոպերուն մէջեք Կ տաս:
 - 11 " (թ. 45): Ասաց Մ. կողման երեք կեօփն տեղ՝ կայ լուչունածողի նման բուն մը:
 - 5 " " " Ա. կողման վրայ չկոյ երեք կէտ:
 - 2 " " " Ա. Կ. թագաւորին ձեռքը կրկնթեւ խաչ:
 - 1 " " " Ա. Կ. երեք կեօփն տեղ՝ երեք սղակ:
 2. Պօլն:
 - 18 շաս (ՏԲ. Դ., թ. 48):
 - 13 " (թ. 49) ձեօք ձեռքը գուազուն:
 - 8 " " " " " " " "
 - 26 " (թ. 50) ձեօք " " " " " "
 - 16 " " " " " " " "
 - 4 " (Պատկ.: տես Հեղինակիս Յաւելուածը՝ Լեւոն Գ.):
 - 1 " " " " " " " "
 - 1 " " " " " " " "
- Գուստը՝ Արծաթ 74, Պղնձ 83:

Աւշնի դրամները դասաւորութեան հարկաւորութիւն չունին, ինչպէս յայտնի է. բայց ստոր դրամներուն վրայ համառօտութեամբ ու գրամոյ պատկերը նկարելն անհրաժեշտ հարկաւոր է, իրեն ժամանակակից դրամներու բաղդատութեանը համար:

ԱՐՅԱԹ

Աւշնի արծաթի դրամներն երկու զլխաւոր զանազանութիւն ունին:

1. Լեւոն Բի ՚ննգերորդ զանազանութեան նման դրամները: Թագաւորն աթոռի վրայ բազմած, ու Բ կողմը կրկին առիւծով, որ շատ հազուադէպ է ու իր սովորական գրոշմը չըլլալով՝ կ'երեւայ որ միայն իրբեւ Լեւոն Բ-ի ճշմարիտ յաջորդ ըլլալը ցուցնելու, կամ թէ անոր յիշատակին յարգութիւն մը ցոյց տալու համար միայն առաջին տարիները գրոշմել տուած ըլլայ, կամ թէ թագաւոր օծուելու ատեն իրբեւ օծման դրամ. մանաւանդ երբ մտածենք՝ որ իրմէ յառաջ, Հեթմոյ Բ-ի զանազան անգամ թագաւորելու ժամանակները՝ Սմբատայ ու Արստանդին Բ-ի հակառակ աթոռներու մեծ շփոթութիւններ պատահած են:

2. Չիաւոր թագաւոր ու Բ կողմը առիւծ դէպ ի յաջ կարն խաչով: Աս սովորական գրոշմին երկրորդ կողման ընթերցուածն երկու զլխաւոր տարբերութիւն ունի. առ հասարակ ՇԽԵՆՕ (Ի ԲԵՂԵՔԵ Ս կամ Ս, կամ ՍԻՍ) ընթերցուածով եւ երբեմն միայն ՇԽԵՆԵԼ կամ ՇԽԵԼ՝¹: Տես Տախտ. Գ., թիւ 51: ՇԽԵՆՕ ընթերցուածը միայն Աւշնի դրամներուն վրայ կ'երեւայ: Տես Տախտ. Ե., թիւ 52, 53:

Աւշնի դրամներուն առ հասարակ դաշտին վրայ ձիոյն առջևը կամ թէ թագաւորին աջ կողմը Ե, Մ, Ա, Յ, Լ, Ա, Վ, Գ՝ գրերու կամ նշաններու ձևերը կ'երեւան: Արծաթներէն շատը քիչ մ'աւելի ամբողջուած է եւ արուեստն ալ ինկած, ու արծաթի խառնուրդն ալ իրմէ առջիններէն աւելի նուազ: Տես Տախտ. Ե., թիւ 53:

¹ Այս ընթերցումով պատկեր մը կը դնենք մենք վարն էջ 55, Պատկ. 30:

ՊՂԻՆՁ

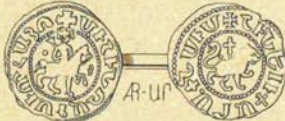
Մ. Նինի պղինձները 1 կւոն Պ. ի ու նոյն իսկ Սմբատայ ու Աստանդին Ռ. ի պղինձներէն աւելի փոքրիկ են: Մ. Նինէն մեծ տարածութեամբ Մ. Նինի պղինձն ալ, Սմբատայ պղինձներէն քիչ մը փոքր է. երբեք Մ. Նինի մեծկակ պղինձ մը գտնուած չէ, որ իրմէ առջի թագաւորներու պղինձներուն տարածութեանցը հաւասար ըլլայ: Մ. Նինի պղինձներն աթոռի վրայ բազմած ու երկու ձեռքը հաւասարապէս տարածեալ ու խաչ եւ շուշան կը կրեն¹: Տես Տախտ. 120, թիւ 54: Մտիկայ մեր պիտողութեանց իրրեւ դիտաւոր կէտ մը կ'առնուէք, 1 կւոն 12 ի պղինձներուն մէկ տեսակին դասաւորութեանը հաստատութեան համար:

Մ. Նինի արծաթներուն Ա. զանազանութեան վրայ հեղինակը խօսելէն ետեւ կը յաւելու. «Տես ի յաւելուածի», զոր մենք բնագրէն մինչեւ այս տեղ հետապօսցինք: Եւ արդեամբք իւր Յաւելուածին մէջ (տ. Աշին) կը խօսի Մ. Նինի նորագիւտ մէկ դրամին վրայ՝ մանրամասն ստորագրութեամբ, զոր մենք ամբողջապօսցինք պատկերն ալ դնելով այնտեղ: Կ'երեւայ թէ զորո՞ճոյս բնագրին մէջ գրուած Ա. զանազանութիւնը նոյն է Յաւելուածին մէջ դրածին հետ. վասն զի բնագրին մէջ այս զանազանութեան ոչ բնիմ երցուածք եւ ոչ պատկերը կը դնէ. մեր ժողովածոյքին մէջ ալ միայն Յաւելուածին մէջ ստորագրուածը կը գտնուի:

ԹԵՆԳԵՐԸՆ ՄԻԻԹԵՐԵԵՆԵՑ Ի ՎԻԵՆՆԸ: Մ. Նինի դրամներն այն թանգարանի մէջ կան հետեւեալք:

- 1. Արձ-ը:
 - 2 հաս (Պատկ. ու վարք՝ Հեղինակի Յաւելուածը՝ [Աշին]:
 - 3 " (Տի. Դ., թ. 51):
 - 6 " (Պատկ. 30., էջ 55):
 - 24 " (Տի. Ե., թ. 52, 53):
 - 2. Պղնձ:
 - 2 հաս (Տի. Ե., թ. 54) Բ. Կ. ՇԻՆԵԼԼ:
 - 4 " " " " " " " " ՇԻՆԵԼԼ:
 - 18 " " " " " " " " ՇԻՆԵԼՆ՝:
 - 4 " " " " " " " " ՇԻՆԵԼՆ Է՛:
- Գուստը՝ Արծաթ 45, Պղնձ 28:

¹ Մ. Նինի պղինձներուն Բ կողման ընթերցուածն արծաթի դրամներուն պէս զանազան է: Այսպէս ՇԻՆԵԼԼ, ՇԻՆԵԼ, ՇԻՆԵՆ՝, ՇԻՆԵՆ Է՛:

30. ԱՐ, ԳՐԵՄ ԱԻՇՆԻ

ԼԵՌՆ Ե .

1320—1342.

Լ Է Լ Ն ի գրամներն են հետեւեալք :

ԱՐՅԱԹ

Լ Է Լ Ն ի գրամներու գրոշմը միշտ սա ժամանակուան ընդհանուր գրոշմին կը հետեւի. այսինքն՝ թագաւորը ձիաւոր ու Բ կողմն առիւծ աջ կողմը գարձած, ու վրան կարճ խաչ : Բնթերցուածոց կողմանէ երկու դիտաւոր զանազանութիւն ունի . Լ Լ Ե Ի Մ Ե կամ Լ Լ Ե Վ Մ Ե Ի Ե Գ Ե Ե Ի ՈՐ Լ Ե Յ Ո Յ . ու քիչ անգամ Լ ամբողջ ընթերցուածով :

Լ Լ Ե Ի Մ Ե ընթերցուածով եզրոյները ճիշդ Ե Է շնի արծաթներուն կը նմանին ու անոնց պէս թէ տարածութիւնն աւելի ամբողջուած է, եւ թէ արուեստը խանգարած . իսկ զտութեան կողմանէ՝ մեծ մասն Ե Է շնի գրամներու նման խառնուրդով : Ետնց զաշտին վրայ, ձիոյն առջեւը, եւ երբեմն թէ ձիոյն առջեւն ու թէ թագաւորին աջ կողմը զանազան գրեր ու նշաններ անպակաս են, ինչպէս որ Ե Է շնի գրամներուն վրայ ալ զանազան նշաններ անպակաս կը գտնուին : Գլխաւոր գրերն ու նշաններն են, Մ, Մ՝ յաճախ, եւ Լ, Ս, Ռ, Յ, Ե, քիչ անգամ : Միեւնոյն գրամին վրայ Մ եւ Մ՝ կամ Ս եւ Մ՝ յաճախ : Օղակ Օ մը շատ քիչ անգամ :

Չիերուն նուրբ ու ամփոփած ձեւն ու բովանդակ գրամոց ճաշակն այնպէս յար եւ նման է Ե Է շնի գրամներուն, որ եթէ թագաւորին անունը խանգարած ըլլայ, դժուարին է ճանչնալը, բայց եթէ Շ Բ Ե Ե Օ ընթերցուածն օգնէ : Ար գտնուի իմ քովս Լ Է Լ Ն ի ընթերցուածով ու վերոյիշեալներու տեսակէն գրամ մը, ճիշդ Ե Է շնի արուեստով, որուն Բ կողմը թէպէտ խանգարած, բայց աւելի Շ Բ Ե Ե Օ կրնայ կարգացուիլ, թէպէտ գրամոյն մաշած ըլլալուն պատճառաւ, կատարեալ ապահովութեամբ չեմ կրնար հաստատուիլ :

Երդ Լ Լ Ե Ի Մ Ե ընթերցուածով Ե Է շնի նման գրամները Լ Է Լ Ն ի ն ընծայելը գրեթէ տարակոյս չի վերցըներ : Տես Տախտ . Լ . , թիւ 55, 56, 57 : Գ անք Լ Լ Ե Վ Մ Ե, ընթերցուածով գրամներուն :

Տես Տախտ. Ե., թիւ 58: 1874ին մէջերը Աղիեկիայի ու Վոնիայի մէջանդերը 120ի շարք Ուուրենեան արծաթի դրամ գտնուեցաւ, որոնց ամէնը միասին իմ ձեռքս եկան. ասոնց վրայ քիչ մ'երկար գրիչ կ'ուզեմ, կարելի է աս լեւոններու դասաւորութեանը նեցուկ մ'ուենեանք: Ըս դրամներուն մէջ կային՝

- 11 Հաս ԵՒՇ ԴԵ, սովորական ձիււոր դրոշմով :
- 38 „ ԼԵԻՈՆ, ընթերցուածով ու շատ մը փոքրիկ տարբերութիւններով՝ գրերու եւ նշաններու :
- 17 „ ԼԵՎ ՈՐԵ, ընթերցուածով :
- 4 „ ԱԻ, թագաւորի :
- 8 „ ԿՈՍՏԵՆՎԻԵ, ընթերցուածով :
- 4 „ ԿՈՍՏԵՆՎԻԵ, ընթերցուածով, Տարսն քաղաքը դրոշմուած :
- 35 „ ԿՈՍՏԵՆՎԻԵ, սովորական ընթերցուածով, ու Սիս դրոշմուած :

117 Հաս

Ըս դրամագիւտին մէջ նշմարելու զարմանալի բանն ան է, որ Ըւշնէն նախընթաց թագաւորներու դրամներէն ու նոյն իսկ մեր Լեւոն Վին ընծայած տեսակներէն եւ ոչ հաս մը մէջը կար: Ըսոնց մէջ Աի թագաւորին դրամներն ու ԿՈՍՏԵՆՎԻԵ, ընթերցուածով դրամներն իրարու մեծ նմանութիւն ունին. որոնց վրայ զլխաւորաբար օղակի յաճախութիւնը շատ զարմանալի է: Արբեմն թագաւորին աջ ու ձախ կողմերը մէյ մէկ օղակ կը գտնուի. երբեմն նոյն իսկ Ի կողման վրայ ալ օղակ կը գտնուի: Ըրդ, ԼԵՎ ՈՐԵ, ընթերցուածով դրամներն ալ ճիշդ Աի թագաւորին ու ԿՈՍՏԵՆՎԻԵ, ընթերցուածով դրամներուն հետ ամենաճիշդ արուեստի նմանութիւն ունենայէն զատ, միեւնոյն ձեւով օղակները կը կրեն: Ըս օղակները գրեթէ ամէն ԼԵՎ ՈՐԵներու վրայ կը գտնուի, ուր որ ԼԵԻՈՆ, ընթերցուած ունեցողները՝ օղակի տեղ, ուրիշ գրերու ու ձեւերու յաճախութիւն ունին, Ըւշնի դրամներուն պէս: Ըթէ Վ գրով ԼԵՎ ՈՐԵ, ու ԿՈՍՏԵՆՎԻԵ, ընթերցուածով դրամներն ուշի ուշով բազդատելու ըլանք, կը տեսնուի որ միեւնոյն քանդակէն ձեռքէն ելած են: Ըսոնց գրերը բաւական ձեւաւոր ու ԼԵԻՈՆ, ընթերցուածով եղածներէն շատ աւելի արուեստով են: Տախտակներու վրայ ակնարկ մը նետելով՝ իմ գրած իս ճշդութիւնն ակն յայտնի կ'երեւայ: Ըրդ, այսպիսի նմանութենէ մը կը հետեւի՝ որ ԼԵՎ ՈՐԵ, ընթերցուածով դրամները ԿՈՍՏԵՆՎԻԵ, ընթերցուած ունեցող դրամներու ժամանակէն չի կրնար բաժնուիլ:

Ըս դրամագիւտին մէջ Արտասնդին Վի վերջին ժամանակուան շատ նուազ խառնուրդով ու գրեթէ պղնձի մտակցող արծաթները չկան. թէպէտ արուեստի կողմանէ բարբարոս դրամներ

ըլան. ու յայտնի կ'երեւան որ աւելի վերջին ժամանակներու կը վերաբերին: Եւ որովհետեւ աս տեսակ Առստանդիններէն այս զրամագիւտին մէջ չկան, կրնանք հետեւցընել՝ թէ Առստանդին Վի 18 տարուան թագաւորութեան առաջին կիսոյն ժամանակն հազիւ կը հասնին աս զրամագիւտոյ զրամները: Ըստնց մէջ Լւչինէն նախընթաց թագաւորներու զրամ չգտնուելէն կարելի է ոմանք կարծեն՝ թէ նախընթացից զրամներն աւելի զուտ ըլլալով, ու Լւչինէն մինչեւ Առստանդին Վի թագաւորութեան մէջերը զորոմուտաճ զրամները գրեթէ միւսնոյն աստիճանի խառնուրդ ունենալով, աս զրամոց արժէքը նախընթացից հետ ուրիշ համեմատութեան մէջ ըլլան, ու առեւտրոյ մէջ ալ իրարմէ զատ արժէքով զործածուելին. անոր համար ալ աս նոյնաձեւ ու նոյն աստիճանի խառնուրդ ունեցողները միահաղոյն գտնուած ըլլան: Լսիկայ իրբեւ խորհրդածութիւն մը կրնայ առաջարկուիլ, բայց առանց ասիէ հետեւութիւն մը հանել ուղերու:

ԱՌՍԸՆՎԻՒՆ, ԸՆԹԵՐԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼՎՍՈՒՆ, ԸՆԹԵՐԿՈՒԹՅԱՆ
 Ըստ Ար թագաւորի զրամներուն իրարու նմանութենէն աս կը հետեւի, որ Լեւոն Եին թագաւորութեան վերջին ժամանակները զրամահատութեան կարգը նորոգութիւն մ'ու բաւազունութիւն մը կրած է. եւ աս կարգը, Առստանդին Վի, Արի ու Առստանդին Վի առաջին տարիները տեւած է, ու անկէ ետքը թէ արուեստը, եւ թէ արծաթին զտութիւնը զահալիժարար վար իջնալու սկսած է, մինչեւ Ուրբենեան տէրութեան կործանումը:

ԳՂԻՆՉ

Գանք Լեւոն Եի պղինձներուն: Ըստնց մէջ կան այնպիսի փոքրիկ պղինձներ, յար եւ նման Լւչին պղինձներուն, որ անշուշտ Լւչին յաջորդ Լեւոն Եի կ'ընծայուի: Տես Տախտ. Ե., թ. 59, 60¹: Ըստնց գրոշմն է, թագաւորն աթոռի վրայ բազմած երկու ձեռքերը բազկատարած ու խաչ եւ զաւազան բռնած. միւս կողմը լատինացի խաչ: Ան զարձեւալ ուրիշ պղինձներ նոյնպէս փոքրիկ, որոնց վրայ նոյնպէս թագաւորն աթոռի վրայ բազմած է. բայց թէ աթոռին ձեւը, եւ թէ՛ թեւերուն գիւղքն ուրիշ տեսակ է. այսինքն՝ մէկ ձեռքը բազկատարած ու միւսը գէպ ի կուրծքը կ'աթնոցած ու բռնած երկար շուշանաձեւ զաւազան, որ ուսին վրայէն գէպ ի վեր երկնցած է: Չզեւստին ձեւը նոյնպէս նեղ ու ամփոփ եւ ոչ թէ փիլոնաձեւ վրան ձգուած, ինչպէս վերի ձեւին մէջ կ'երեւայ: Ըստնց ալ արուեստն ու տարածութիւնը նախընթացից հետ նոյն ըլլալով՝ զարձեւալ Լեւոն Եի կը վերաբերի: Տես Տախտ. Ե., թ. 62: Վիլհաւոր զժուարութիւնն այն քիչ մը մեծ պղինձներուն

¹ Այս պատկերին տակ գրուած է շեղինակն ալ Լեւոն Եի արծաթապղնձնոյն B(illon): Բայց մեր ժողովածոյքին նոյն զրամէն եւ ոչ մին արծաթապղնձ է: չեւտուարը գծազրչին սխալմունքն է այն:

վրայ է, որոնք թէպէտ նուրբ ու բարակ են, բայց աւելի տարածութիւն ունենալով՝ մեր ընդհանուր դասաւորութենէն զարտուողութիւն մը կրնան համարուիլ: Տես Տխ. 12., թիւ 61: Սակայն եթէ աս մեծ պղինձներն, որոնցմէ հատ մը Փարիզ կայ, հատ մը Պեռլին, հատ մը Վիեննայի Մխիթ. թանգարանը, ու երկու հատ ալ իմ քովս¹, եթէ ասոնք կը բնակ, իրենց ճիշդ նմանութեամբը գործնուած փոքրիկ Լեւոնեան պղինձներու հետ համեմատելու ըլլանք, կը տեսնենք որ անկարելի է ասոնք իրարմէ բաժնել: Ըթուին սեփական ձեւը, որուն նմանն ամենեւին ուրիշ գրամներուն վրայ չ'երեւար, զգեստին նեղ ու ամփոփ ձեւը, նոյն փոքրիկ պղինձներուն նմանութեամբն ըլլալով, նոյնպէս Ի. կողման խաչերուն ձեւն ալ նոյն ըլլալով, անտարակոյս Լեւոն Լին ընծայելու է: Սոցոց է տարածութեան զարտուողութիւն կայ, բայց անշուշտ Լեւոն Վին չի կրնար ընծայուիլ. որովհետեւ անոնց արուեստէն բոլորովին տարբեր ու պղինձն ալ նուրբ է. ՇԽԵԼԷԼԷ և ոչ ՇԽԵԼԷԼԷ՝ ընթերցուածն ալ աւելի ետքի ատենները կը ցուցնէ: Վերը ԼԷՎՄԷՆ ընթերցուածով գրամներու վրայ ըրած խորհրդածութիւնս թերեւս հոս պատշաճ կու գայ, երբ կրկնենք՝ թէ Լեւոն Լի վերջին ժամանակները գրամահատութեան կարգը նորոգութիւն մը կրած ըլլայ: Ընկ յայտնի կը տեսնենք՝ որ Լեւոն Լի փոքրիկ պղինձներուն արուեստն իրմէ առաջին պղինձներուն արուեստէն զերազանց է ու իրենց փոքրիկ տարածութեամբն հանդերձ, խնամով փորուած ու ձեւաւոր գրելով քանդակուած է, այնպէս որ շեթմոյ Իի եւ Լեւոն Վի պղինձներուն պէս բարբարոս արուեստով պղինձներ Ըւշինէն ետքը չի գտնուիր:

Միաբանութեան թանգարանին մէջ կայ Լեւոն Եի երկու հատ արծաթի դրամ¹, որոնց Ա. կողմը սփորական ձիւարն է, դաշտին վրայ փոքրիկ Ի մը. ընթերցուածն է՝ Ի ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՑ. Իսկ Բ. կողման առիւծին կանակը կը կրկնէ՝ խաչ կայ, որ նշանաւոր զանազանութիւն է: Այս կողման ընթերցուածն է՝ Ի ՇԽԵԼԷԼԷ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ Է:

Կայ նոյն տեղ Լեւոն Եի արծաթ մ'ալ, որուն երկու կողմն ալ դիտմամբ ԼԵՎՄԷՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՒ գրուած է: Հեղինակս այս դրամին վրայ կը խօսի իւր դրամ Յաւելուածին մէջ (Լեւոն Ե.), ուր մենք պատկերն ալ կը շնենք:

Վերն յառաջ բերուած պղնձի գրամներէն Տախտ. Ե., Թ. 62ի նմանութեամբ՝ բայց նշանաւոր զանազանութեամբ կայ երկու պղնձի դրամ Միաբանութեան թանգարանին մէջ: Ասոնց պատկերն ստորեւ (էջ 60, Պատկ. 31) կը զնենք: Ընթերցուածն է՝ Ա. Կ. Ի ԼԵՒՈՆ Թ. . . ԱՒՈՐ ՀԱՅՑ. Իսկ Բ. կ. . . ԻՆԵԼԷ Ի ՔԱ. . . ՍԻ:

¹ Այս երկուքն եւ ալ օրինակներ անցած են, եւ այժմ այս դրամէն կայ վիեննայի Մխիթարեանց թանգարանին նոյն տեղ 11 նստ:

ԹԵՆԳԵՐԸՆ ՄԻԹԵՐԵԱՆՑ Ի ՎԻԵՆՆԸ, ԸՅ թանգարանի մէջ [Եւան Եի գրամ.
Ներքն կան Տեան, Եւոյք.

1. Արշալուսի:

- 1 Տասն թ. կ. կրկնաթիւն խաչով (տ. վերին):
1 Տասն (Պատմ. տ. վարդ. Հեղինակին Յուսելուածը՝ Լ. Եւան Ե.):
31 Տասն (Տիւ. Ե., թ. 55):
9 Տասն (" " " 56):
14 Տասն (" " " 57):
39 Տասն (" " " 58):
6 Տասն սովորական պատկեր: Քրան արարողիք փորձիկ կնիք մը գրուեալստ:

2. Պալմայ:

8 Տասն (Տիւ. Ե., թ. 59):

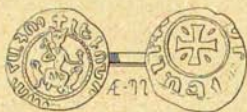
12 Տասն (" " " 60):

11 Տասն (" " " 61):

20 Տասն (" " " 62):

2 Տասն (Պատմ. 31, էջ 60):

Գուսնայ՝ Արժանի 101, Պալմայ 53:

31. Պղ. ԴՐԱՄ ԼԵՒՈՒՆ Ե.

1342—1344.

Աի՛ թագաւորի գրամները յայտնի են. իմ տեսած ու գիտ-
ցածս 8 հատ մը կը ըլլայ²: Տես Տախտ. 12., թիւ 65: Միայն
աս գիտնալու է որ Աի թագաւորի սղինձի գրամ զեռ գտնուած
չէ, որ եթէ գտնուելու ըլլայ, անշուշտ Ռուբենեան գրամոց դա-
սաւորութեանն աւելի լոյս կրնայ տալ³:

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ Գ.

1345—1363.

Աոստանդին Գ. եւ Գ. իրարու զրեթէ յարակից թագաւոր-
ներ ըլլալով իրարմէ որոշել շատ դժուարին է. եւ ինչ որ ալ բաներ,
զրեթէ ենթադրութիւն մը կրնայ սեպուել: Ի վերայ այսր ամե-
նայնի քանի մը զխտորութիւն կ'ընեմ, քիչ մ'աւելի հաւանակա-
նութիւն գտնելու համար, առանց անոնց վրայ պնդելու: Դանկուա
հաւանական չի գտներ Աոստանդին Գ.ին գրամ ընծայել անոր հա-
մար՝ որ տարի մը միայն տիրած է: Դ.ս սակայն Աոստանդին տարի մը
թագաւոր նստած ըլլալով, շատ հաւանական է որ գրամ գրոշմել
տուած ըլլայ: Ըմէն քիչ թագաւորոցներ, ինչպէս Աոստանդին Բ.,
Սմբատ, Աի, գրամ գրոշմած ըլլալով, անշուշտ Աոստանդին Գ.
ալ գրոշմել տուած է, եւ եթէ Դանկուայի ըսածն հաստատու-
թիւն ունենար, աւելի Գեարոս թագաւորին պիտի յարմարէր, որ
եւ ոչ Ալիկիլիս ոտք կոխած է, հապա Միսրոս հասած ատեն սպա-
նուած է. իսկ Աոստանդին Միս նստած ու տարիէն աւելի տիրած է:

¹ Հեղինակս Կի թագաւորը Աոստան-
դին Գ.էն ետքը դրած էր. քայց մենք նո-
րագոյն քննութեանց համեմատ՝ Աոս-
տանդին Գ.էն յառաջ դրինք, ինչպէս առ
հասարակ ՚նն ժամանակագրութիւնն
ուղղեցինք Ա՛---Նայ ճշգրտոյն ժամա-
նակագրութեան համեմատ:

² Ընթերցուածն է ԿԻ ԿԻ ԹԵԿԵՆՈՐ
ՀԵՑՈՑ Կ ԵԼԵԵԼԻ Ի ԲԵԿԵՔՆ Ի ՍԻՄ.
կամ ՍՍ. ՍՍԻ. ՍԻ. Ա կողմը՝ արքայ նե-
ծնալ, Բ կողմը՝ ատիւծ միաթիւն թաշով
դէպ ի յաջ: Մեր թանգարանը կայ մէկ
հատ Կ. (ԿԻ) մննագրով:

³ Հմմտ. Հեղինակին Եւաւելուածը (ԿԻ):

ԱՐՅԱԹ

Ըս վերջին դրամագիւտին մէջ գտնուած Ար թագաւորին երկու դրամներուն հետ ԿՈՍՏԵՆՊՈՒԼՆ ընթերցուածով դրամ ներուն նմանութիւնը, ու դաշտին վրայի օղակները ճիշդ նոյն գտնելով՝ կ'առաջարկեմ որ ամէն ԿՈՍՏԵՆՊՈՒԼՆ ընթերցուածով դրամները Կոստանդին Պոլսն ընծայուի: Տես Տախտ. Խ., թիւ 63, 64: Խակ անկէ դուրս գտնուող բազմաթիւ ԿՈՍՏԸՆՊՈՒԼՆ, ԿՈՍՏԸՆՊՈՒԼՆ, ԿՈՍՏԸՆՊՈՒԼՆ, ԿՈՍՏՆՊՈՒԼՆ ընթերցուածով գտնուածները Կոստանդին Պոլսն ընծայել: Ըս դասաւորութիւնն աւելի հաւանականութիւն կ'առնու, երբ որ միտ դնենք որ ԿՈՍՏԵՆՊՈՒԼՆ ընթերցուածով եղած դրամներուն արուեստը միշտ ընտիր է ու աւելի ճաշակով: Հոս պատշաճ կը համարիմ օղակներու վրայ մասնաւոր մտադրութիւն ընել տալ:

Ընչի դրամներուն վրայ եւ ոչ հատ մ'օղակ կը տեսնուի, կամ եթէ պատահին ալ՝ մեծ զարտուղութիւն մը կը համարիմ: Ընչի նմանութեամբ ԼԵԻՍԸ, ընթերցուածով դրամներուն վրայ, ուրիշ գրեր ու նշաններ յաճախ կ'երևան, բայց օղակ գրեթէ բնաւ չկայ. այնպէս որ իմ քովս գտնուող 45 կտոր ԼԵԻՍԸ, ընթերցուածով դրամներուն մէջ միայն դրամ մը կայ, որուն երկու կողմն օղակ կայ, ու անոր ալ արուեստը ճիշդ ԼԵՎԻՍԸ, ընթերցուած ունեցողներուն կը նմանի: Խակ ԼԵՎԻՍԸ, ընթերցուած ունեցող դրամ իմ քովս 16 հատ է, ու 11 հատն օղակ ունի, այնչափ յաճախ՝ որ երբեմն Բ կողմն ալ օղակ մը կը տեսնուի: Ըսոնցմէ հատ մ'ալ Ա. Շ լուսնակերկերին տուած եմ, որուն երկու կողմն ալ օղակ կ'երևայ: Իմ քովս գտնուող Ար թագաւորի դրամներէն երկուքն օղակ ունին ու երկուքը չունին: Այնպէս Վ իննսայի Մխիթ. թանգարանի Ար թագաւորի դրամն օղակ ունի: Այնպէս ԿՈՍՏԵՆՊՈՒԼՆ ընթերցուածով դրամներուն վրայ, որոնցմէ 7 հատ իմ քովս է, հատ մը Լ գրով է, ուրիշ մը երկու կողմն ալ մէյ մէկ Լ գիր, երկու հատ ալ Բ կողմն օղակ, ու Բ կողմը Լ գիրն ունի, ասկէ հատ մը Ա. Շ լուսնակերկերին տուած եմ: Ըսոնցմէ զատ՝ երկու հատ ալ ունիմ միայն մէյ մէկ օղակով: Խակ ԿՈՍՏԸՆՊՈՒԼՆ կամ ԿՈՍՏԸՆՊՈՒԼՆ, եւն ընթերցուածով անհամար դրամներուն վրայ գաղափար մը տալու համար իմ քովս գտնուող դրամներն յառաջ կը բերեմ: ԿՈՍՏԸՆՊՈՒԼՆ, եւայլն ընթերցուած ունեցող դրամներէն 60 հատ ունիմ, որոնց վրայ զանազան նշաններ կան ու երբեմն առանց նշանի կամ գրի. իսկ օղակ միայն չորս հատին վրայ կը գտնուի ու անոնք ալ ԿՈՍՏԵՆՊՈՒԼՆ ընթերցուած ունեցող դրամներու արուեստն ու նմանութիւնն ունեցողներուն վրայ: Ընչպէս որ Կոստանդին թագաւորի բարբարոս արուեստով դրամներուն վրայ օղակի նշան փնտռել աւելորդ աշխատութիւն է:

Ըս օղակի ձևի դործածութենէն աս կ'ուզեմ հետեւցընել՝

որ աս ձեւը լեւոն Նի վերջին ատեններն սկսելով, ու Կոստանդին Գ., Սի եւ Կոստանդին Գի առաջին տարիները միայն տեւելով՝ դադարած է: Ըս օղակի ձեւ ունեցող ամէն զրամներուն համար կրնանք հաստատել՝ որ շատ մեծ մասն ու քիչ բացառութեամբ միայն, ամէնքն ալ նոյն քանդակագործի ձեռքէն ելած են ու իրեն սեպհական նշանն է օղակը: Կարելի է աս զխոզութիւնս աստիճան մ'աւելի հաւանականութիւն տայ այն առաջարկութեան, զոր վերն յիշատակեցի, ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ ընթերցուածով զրամները Կոստանդին Գին ընծայելու:

Նեղինակս Կոստանդին Գի պղինձի գրամին յիշատակութիւն չ'ըներ: Միարանութեանս թանգարանը կայ 41 հատ ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ ընթերցուածով պղինձներ. բայց այս ընթերցուածն այնպէս կիսատ եւ բորբակէն դուրս մնացած է, որ անկարելի է Նեղինակիս առաջարկութեան համեմատ զանազանել Կոստանդին Գի եւ Գի պղինձները:

ԹԵՆԳԵՐԸՆ ՄԻԹԵՐԵԸՆԵՑ Ի ՎԻԵՆՆԱ՝ Սոյն թանգարանին մէջ Կոստանդին Գի զրամներէն կան հետեւեալք.

1. Աշխ-5:

12 հատ (Տի. Ե. թ. 63):

7 " " " " " 64):

Գուժար՝ Ըրծաթ 19:

Արդէն Առատանդին Գ-ի վրայ խօսած ատեն, անուղղակի եղանակաւ Առատանդին Գ-ի վրայ ալ խօսած ենք: Միայն աս երկար ու յուզեալ թագաւորութեան ժամանակ դրամներն ալ անշուշտ մեծ փոփոխութեանց ենթակայ կ'ըլլան: Ըն ԿՈՍՏԱՆԳՆ-ԳՒԷՆ ընթերցուածով դրամները, որոնք Աթագաւորին ու ԿՈՍՏԱՆԳՆ-ԳՒԷՆ ընթերցուածով դրամներուն շատ կը նմանին, անշուշտ առաջին ժամանակներու դրամահատութեան կը վերաբերին. ու աս տեսակներու վրայ, ինչպէս վերն ըսինք, օղակ կը գրանուի. իսկ ետքէն արուեստն հետզհետէ նուազելու վրայ է, մանաւանդ արծաթին զտութիւնը վերջին տարիներն այնպիսի վիճակի մը կը հասնի, որ գրեթէ պղնձէ տարբերութիւն չ'ընեն, այնպէս որ արծաթապղնձ իսկ կոչուելու արժանի չեն: Առատանդին Գ-ի ամենէն մեծ զանազանութիւնն է՝ Տարսոն քաղաքը դրոշմուած արծաթի ու պղնձի դրամները:

ԱՐՁԱԹ

Վերջին դրամագիւտին մէջ չորս հատ արծաթ Առատանդին կային Տարսոն քաղաքը դրոշմուած, որոնց չորսն ալ իրարմէ տարբեր դրոշմ ունին: Տես Տախտ. Գ., թիւ 66: Արկուքին վրայ որոշ ՏԵՐ կը կարդացուի. երրորդին վրայ, ՏԵ, ու չորրորդին վրայ ՏԲ:

Ասոնց արուեստը վերը յիշած օղակաւոր դրոշմ ունեցող դրամներու արուեստէն շատ կը տարբերի, ու թագաւորին անունն ալ՝ ԿՈՍՏԱՆԳՆ-ԳՒԷՆ, ԿՈՍՏՆ-ԳՒԷՆ ու ԿՈՍՏՂՆԵՆ, ԿՈՍՏՆ-ԳՒ կը կարդացուի, նոյնպէս Ի՛ կողմը ՇԷՆԵԼ՝ ԳԵՂ՝ ՏԵՐ եւ այլն. աս տեսակ պակասաւոր ընթերցուած ունեցողներն աս հասարակ վերջի ատենները յաճախ տեսնելով՝ մենք ալ աս դրամները Առատանդին Գ-ին կ'ընծայենք: Ասոնց նման արծաթի երկու հատ ալ Վ ինննայի Սխիթարեանց թանգարանը կայ: Նոյնպէս պղնձի Առատանդին, ՏԵՐ ընթերցուածով քանի մը հատ գտնուած է, զորս առաջին անգամ Լանկրուա հրատարակած է: Տես Տախտ. Գ., թիւ 67: Աս միայն յայտնի է, որ ինչպէս Առատանդին արծաթներն ի Սխ եւ քիչ անգամ ի Տարսոն դրոշմուած են, նոյնպէս

Առստանդին Վի գրամներուն ու արուեստին իրարմէ տարբերութիւնները շատ զանազան է ու ասոնց դաշտին վրայ գտնուած նշաններն ալ նոյնպէս շատ տարբերութիւններ ունին. սա միայն համառօտիւ կը յիշեմ՝ որ օղակ ունեցող գրամներն առաջին ժամանակներու կրնան վերաբերիլ. ետքը կու գան ան արուեստով գրամները, որոնք ԱՍՏԸՆՎԻՆ ընթերցուած ունեցողներուն կը նմանին, բայց դաշտի վրայ կամ կէտ կ'ըլլայ կամ առանց նշանի: Անկէ ետքը կու գան զանազան նշաններ ու գրեր, ինչպէս **, ., ., ., ., <, և, ծ, ծ, շ, վ, ? կամ թէ պարզապէս կէտ (.) մը Ա կողմը եւ կէտ մը Բ կողմը: Աս գրամներու անբաւ բազմութիւնն ու ամենափոքր տարբերութիւններն ու արուեստի արտաքոյ կարգի փոփոխութիւններն ու երթարով բարբարոս վեճակի մ'անցնին յայտնի կը ցուցնեն՝ որ երկար թագաւորութիւն մը վերջին ճգնաժամերու մէջ է ու տերութեան մը կործանման ժամանակները մօտիկցած է: Տես Տախտ. Զ., թիւ 68, 69, 70, 71: Բաւական որ արուեստից հեռոցետէ իյնալու կարգաւը շարուած 60—70 սա տեսակ գրամներու շարքը մէկն աչքէ անցընէ, իմ ըսածին հաստատութիւնն կու տայ: Ասկէ կ'ուզեմ հետեւընէլ՝ որ Ա եւ ըն վերջնոյն ժամանակները, որ պատմութեան մէջ աւելի դժբախտ կը նկարագրուի եւ յետին կործանման ու քայքայման կնիքը կը կրէ, չի կրնար ըլլալ որ գրամահատութեան մէջ աւելի յաջող վեճակի մէջ գտնուի. անոր համար, Անկլուայի Ա եւ ըն Զ. ընծայած գրամներուն մէկ մասը, Առստանդին Վէն յառաջ պէտք է դասաւորել, ինչպէս որ ես ալ ըրած եմ:

ՊՂԻՆՁ

Առստանդին պղինձները մեր դասաւորութեան նեցուկ կ'ըլլան, այնու որ իրենց տարածութիւնը միշտ ընդհանուր կանոնին կը հետեւի:

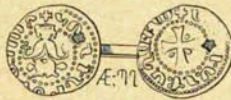
Ա. կ. . . . ՍՏԸՆՎԻ Թ. թագաւորը պատկաւոր աթոռի վրայ նստած, հանդիպահայեաց, երկու ձեռքերը բազկատարած ու երկու խաչ բռնած:

Բ. կ. . . . ԻՆԵԱՎԵՂԵՎՆ¹. Տես Տախտ. Զ., թիւ 72:

Պղնձոյն տարածութեան չափը Ա եւ ըն Ա ի փոքրիկ պղինձներուն չափովն է. ինչպէս որ Ա ի ննայի Ս խիթ. թանգարանին մէջ երեք հատ ասոր նմանները կան, որոնց մէկը մաքուր է ու երկուքը մաշած: Արուեստի ինկած ժամանակին ընծայելու է՝ որ թագաւորին ձեռքերուն բռնած խաչն ու շուշանն այն աստիճանի իրարու հաւասար քանդակուած են, որ կարծես թէ երկուքն ալ խաչը ըլլան: Ս եր հրատարակած պղնձին վրայ քաղաքին անունը նշա-

¹ Սեր երեք օրինակներն միոյն վրայ կը կարդացուի (ԸԻՆԵԱՎ):

նակելու տեղ չէ մնացեր. իսկ Վ իեննայի Մխիթ. թանգարանի դրամին վրայ, կը կարդացուի ՇԻՆԱԼ ԿԵՂՎԵԿԵ Ս (որ է Սիս), որուն պատկերը տես իմ 1852ին հրատարակած գերմաներէն անտրակիս մէջ¹:

34. Պղ. ԴՐԱՄ ԿՈՍՏԱՆԳԻՆԻ Դ.

Լ անկուռ առաջին անգամ հրատարակեց Աոստանդինի ՏԸՐ ընթերցուածով պղինձը, որուն մէկ որոշ ու գեղեցիկ օրինակը Ալիլիա տեսեր է: Արկու հատին պատկերը կը նկարէ, Տիս. Խ., թիւ 6 եւ հատտ. Լ., թիւ 6. որոնց վրայ ՏՄ. (ԸՐ միացեալ) շատ որոշ կ'երեւան: Տես Տիս. Օ., թիւ 67: Սակայն կ'աւելցընէ թէ ես ալ նոյն պղինձը հրատարակեի եմ, բայց ՏԸՐ չեմ կարդացեր. կ'ուզէ որ ամէն Աոստանդին Վի պղինձներուն վրայ բռնի ՏԸՐ կարդանք. եւ սակայն ինչպէս որ Աոստանդին Վի արծաթներն առ հասարակ Սիս գրոշմուած են ու շատ քիչերը Տարսոն, նոյնպէս պղինձներն ալ պէտք է երկուքի բաժնել, Սիս ու Տարսոն: Լ-ւ եթէ ճիշդ գրամոյն վրայի ընթերցուածը պիտի կարդանք՝ Ս գրոյն տեղը Տ չենք կրնար կարդալ:

Վ իեննայի Մխիթ. թանգարանը կը գտնուին դարձեալ քանի մը հատ վերոյիշեալ պղինձներէն աւելի փոքրիկ եւ աւելի նուրբ պղինձներ, զորոնք ժամանակաւ Մ. Պոռէլլէն² առած եմ: Տես վերոյիշեալ Վ իեննայի Ասյս. Ըկադեմիայի նոյն գործին մէջ. հատտ. Վ., թիւ 15, 16a. Ըսոնց վրայ ալ դրամահատութեան տեղն աւրուած է կամ թէ քանդակէն դուրս (hors du coin) ինկած է³:

Միտարանութեանս թանգարանին մէջ կայ Աոստանդին Վի արծաթի դրամ մը, մի միակ օրինակ, որուն երկու կողման պատկերը թէեւ նոյն է սովորական գրամներու հետ՝ փոքր զանազանութեամբ, սակայն ընթերցուածը

¹ Վ իեննայի գիտութեանց կայսերական Ըկադեմիայի, 1852ին Մայիս ամսոյն սոպած. Փիլիսոփայական պատմական գործոց կարգին մէջ. Ը. հատ. երես 275: Այս դրամոյն պատկերը դրամոյն վրայէն մենք վերտոյն գծազրու տալով կը դնենք այստեղ (Պատկ. 34):

² Մ. Պոռէլլ անգղիացի նշանաւոր դրամագէտ մըն էր ու Չմուռիս կը բնակէր. գրամագիտական շատ հրատար-

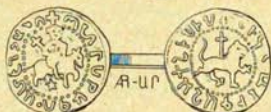
ակութիւններ ունի: Իրեն հետ բարեկամութիւն ունենալով, Ռուբենեան շատ գրամներ անկէ ստացած եմ: 1851ին վախճանած ատենը՝ իւր ունեցած Ռուբենեան դրամոց ամբողջ հասարածոյքը՝ 96 կտոր, Վ իեննայի Մխիթ. Միտարանութեան թանգարանին հետ միացաւ:

³ նոյն դրամոյն վրայէն գծազրուած պատկերը կը դնենք վարը Վժ 68, Պատկեր. 37):

ՊԵՏՐՈՍ

1368 — 1369.

Պետրոս Լուսինեան թագաւոր ընտրուեցաւ Հայոց իշխաններէն որոնց զեպոյանները զինքն Հռովմ՝ դտան: Պետրոս 1368ին Սեպտ. ամսոյն վերջերը Վենետիկ քաղաքէն ճամբայ ելաւ Արիւկիա գալու ու երբ Ախպրոս հասաւ, 1369 Յունուար ամսոյն մէջ Ախպրոսի Արիւսիա քաղաքն սպաննուեցաւ. ըսել է թէ Արիւկիա ոտք չկրցաւ կոխել ու հոն թագաւոր օծուելու ժամանակ չունեցաւ ու Վենետիկ քաղաքէն ճամբայ ելելէն երեք ու կէս ամիս ետքը Ախպրոսի մէջ սպաննուեցաւ: Ըսոր թագաւորելուն ժամանակն ալ համաձայն չէ մեր ազգային պատմութեանց. ինչու որ Լեւոն Գ. Լուսինեան 1365ին Սիս քաղաքը թագաւոր օծուեցաւ¹, ու Լեւոնի փախչելն ու թաղելը 1371ին կ'իյնայ², ուստի 1368ին Լեւոն Սոյ մէջ կը թագաւորէր: Լանկրուա աս Պետրոս թագաւորի մի միակ արձաթի զրամբ կը հրատարակէ, զոր ՏՐ՝ Օրթայի քով տեսած է Ճ.տանա: Ըսոր ստորագրութիւնն է³.

ՅՏ. ԱՐԺ. ԴՐԱՄ ՊԵՏՐՈՍԻ

Ե. կ. ✦ ՊՏՐՍ ԹԵԳՐՈՐ ԸՄԵՆ ԼԵՅՈՒ. թագաւորը ստակաւոր, ձիաւոր, դէպ ի յաջ կ'արշաւէ, ձեռքը խաչ բռնած. ձիուն ոտքերուն մէջ ասաղ:

Բ. կ. ✦ ՇԻՆԵԼԼԻ ԳԵԳԵՔԵՒՍԻՍ. առիւծ դէպ ի յաջ, կունակը խաչ: Ըրձաթ. Լանկրուա, Տիս. Գ., թիւ 9:

ՏՐ՝ Օրթա վախճանած ըլլալով, իրեն Ռուբինեան հայ զրամոց հաւաքածոյքն իւր ամուսնոյն քով մնալէն ետքը, զյուսած ու ասղին անղին ծախուած է. քանի մը կտոր ալ իմ ձեռքս անցաւ.

¹ Ըստ Սեւ---այ (էջ 227) Լեւոն Գ. 1374, Սեպտ. 24ին թագաւոր օծուեցաւ: ² Պատկերը կը զննուք Լանկրուայի պատկերին վրայէն:

³ Ըստ Սեւ---այ 1375:

բայց դժբախտութեամբ Պետրոսի զբամն իմ զնաճննելուս մէջ չկար: Ար բաղձայի որ աս զբամբ չկորսուէր, եւ ես բարեբախտութիւն ունենայի անձամբ լաւ մը քննելու. ան ժամանակ իմ կասկածս կը վարատէր: Ինչու որ ստոյգն բակով՝ Դանկուայի հրատարակած զբամոյն վրայ մեծ վատահոլութիւն մը չունենալով, իմ դատմունքս առ այժմ ի կախ կը պահեմ, մինչեւ որ ստոյգ Պետրոսի զբամ մը տեսնեմ: Դանկուայի նկարած պատկերը, ժամանակին զբամոց արուեստէն հեռու է. կարելի է նոյնպէս՝ որ կեղծեալ ալ ըլլայ: Վերջապէս ըստ իս՝ զեռ ստուգութեան կարօտութիւն ունի:

ԼԵՒՈՆ Զ.

1374—1375.

Լեւոն օջի արծաթի զբամներն անշուշտ արուեստի յեախն աստիճանի ինկած ժամանակը պէտք ենթ ինթաղրել. եւ երբ կը տեսնենք այնպիսի ԼԵՒՈՒՆ կամ ԼԵՎՈՒՆ ընթերցուածով զբամներ, որոնց արծաթի խառնուրդը շատ ստորին ու գլեթէ պղնձախառն արծաթի կը մօտենայ, ան ատեն հարկաւ այս տեսակ զբամները Լեւոն օջի կրնանք ընծայել:

ԱՐՁԱԹ

1852ին Լեւոն օջի արծաթ մը հրատարակած եմ, (Ընդ, Տախտ. Գ., թ. 17. տես նաեւ վարը Տխ. օ., թ. 73) որուն արուեստը Աոստանդին Վի զբամներուն անարուեստ տեսակներուն յար եւ նման է, դաշտին վրայ՝ թէ Ը կողմը ձիոյն առջեւը թօ գիրն ունի ու թէ Բ կողման առիւծին առջեւը թօ գիրը կայ: Ըսիկայ իրրեւ շարունակութիւն Աոստանդին Վի զբամներուն՝ նոյն կարգով զրոշմուած զբամներուն կը վերաբերի: Բաց ասկէ՝ կայ իմ քովս պղնձախառն արծաթ մը, որուն ստորաղբուրթիւնն է.

Ը. կ. ԼԵՎՈՒՆ ԹԵՎԳԵ. . . թագաւոր ձիւոր դէպ ի յաջ կողմը. ձիոյն առջեւը թօ:

Բ. կ. ԸԻՆԵԼԻ ԻՒՐԸՎԻՒՐԵՆ Տ. առիւծին առջեւը թօ: Տես Տախտ. օ., թիւ 74:

Ըս երկու զբամներուն վրայ ալ դաշտին վրայ թօ գրին կրկնութիւնը՝ աս զբամներուն նոյն թագաւորին ըլլալը կը վկայեն. մանաւանդ որ երկուքն ալ բարբարոս արուեստ ու զբամահատութեան ստորին վիճակը կը ցուցնեն: Ըս զբամները շատ հազուադէպ են:

ԱՐՁԱԹՊՊԵՆՆ ԵՒ ՊՊԵՆՆ

Լեւոնի թագաւորութիւնը զանազան յուզմունքներ ունեցած է ու Լեւոն Վզիրատացոց յարձակումներէն ստիպեալ՝ ամրոցները

փախած ու գաղանի մնացած է, այնպէս որ զինքը մեռած կարծելով, ուրիշ մ'իւր անըը թագաւոր ընտրելու խորհուրդ եղած է, ու իր կենդանի ըլլալը յայտնուելով՝ խափանուած է: Ինք Մուսինեան ցեղէ ըլլալով՝ լատինական իշխաններու օգնութիւնը միշտ խնդրած ու անոնց ապաւինած է. իր Ախպրոսի ազգականներն իրեն օգնականն ու ձեռնառու եղած են: Արնայ թերեւս ասկէ մակարելուիլ՝ որ զրամահատութեան մէջ ալ նոյն ժամանակի Մատնացուց զրամներուն բոլորովին նմանելու սխաճ ըլլայ, ու կարելի է որ Ախպրոսի եւ Բսորուց քանդակագործներուն յանձնուած ըլլայ՝ Մեռնի պատկերը կամ զրամները դրոշմելը: Բայց փոքրիկ արծաթ ապղինձներ կը գտնուին, որոնք ԼԵՒՈՒՆ, անունը կը կրեն: Բայ արծաթ ապղինձներու վրայ զրամահատութեան անըը չի նշանակուիր. Տես Տախտ. Զ., թիւ 75, 76: Բայ այնպէս կը կարծեմ՝ որ ԼԵՒՈՒՆ, անունով դրոշմուած արծաթ ապղինձներն աս վերջին Մեռնի ընծայելու է. ինչու որ ԼԵՒՈՒՆ, ընթերցուածով ապղինձներու հետ շատ նմանութիւն ունին, այն ապղինձներուն հետ՝ որոնք ճիշդ Ախպրոսի զրամներու նմանութեամբը դրոշմուած են, եւ պրնձի տարածութեան չափն ու դրոշմը յայտնի կը ցուցնէ, որ Մեռն Զի կը վերաբերի: Տես Տախտ. Զ., թիւ 77: Վարձեալ հոս կը յիշեցնեմ՝ որ ապղինձ փոքրու կարգովը կրնանք հաւանականաբար աս արծաթախառն ապղինձն ալ նոյն թագաւորին ընծայել, վասն զի մէջտեղ ալ ուրիշ թագաւոր չի մնար:

1. Ե. կ. ✠ ԼԵՒՈՒՆ ԹԵՂՎ. Վլուխ թագաւորի պատկաւոր եւ հանդիպահայեաց:

Բ. կ. ✠ ԵՒՈՐ ՀԵՅՈՅ. Մատնացի խաչ: Արծաթախառն ապղինձ. Տես Տախտ. Զ., թիւ 75:

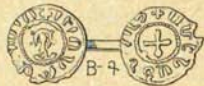
2. Ե. կ. ✠ ԼԵՒՈՒՆ ԹԵՂՎ-ԵՒՈՐ. Եսիւծ կանգուն. դէպ ի յաջ դարձած:

Բ. կ. ✠ ԵՄՆԵԵՅԵ ՀԵ... Մատնացի խաչ: Պղինձ փոքր ու նոսր: Տես Տախտ. Զ., թիւ 77:

Բայ երկու զրամներուն պատկերն իրարու հետ համեմատողը կրնայ ասոնց նմանութեանն ու արուեստի յատկութեան նոյնութեանը վկայել: Ետնց վրայի արուեստն աւելի կանոնաւոր կերպ մ'ունի ու զրամահատութեան արուեստին աւելի մտադրութիւն մը կը նշմարուի: Բայ երկու տեսակ զրամներն ալ շատ հազուադիւտ են. եւ բնականապէս Մեռն Զի ժամանակ շատ քիչ զրամ կոխուած է, ինչու որ գրեթէ քայքայած էր տէրութիւնն ու շունչ առնելու ժամանակ չէր մնացած: Ընդ որ համար Մանկուայի ձրի դասաւորութեամբ Մեռն Զի ընծայած զրամները, վարն իրենց պատշաճաւոր տեղերը զետեղելու հարկը կը տեսնեմ:

Լեւոն Չի թագաւորութիւնը թէւէ հազիւ մէկ տարի տեսց, սակայն դրոշմը տուած զրամաց զանազանութիւնները բաւական շատ են:

Բայ ի Տախտ. Չ., թ. 75 եւ 77 արձաթագողինձներէն, որոնցմէ վերջնայն վրայ հեղինակը կը խօսի քիչ մը վարձ Զաւեղաւածին մէջ, (Լեւոն Չ.) կայ Միարանութեան թանգարանն արձաթագողինձ մը, որուն Բ. կողման ԼԱՄԵՆԱՅՆ ընթերցուածը նշանաւոր տարբերութիւն է թ. 75 զրամէն: Ահա սար ստորագրութիւնը:

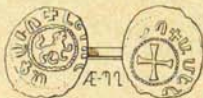

39. Արծաթ. ԴՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Չ.

Ա. կ. Ճ ԼԵՒՈՆ ԹԵՂԵՍՈ
Անձիբ թագաւորին, շատ բարբարոս արուեստով:

Բ. կ. Ճ ԼԱՄԵՆԱՅՆ ՀԼՅ
Հաւասարակող պարզ խաչ:

Կայ նոյն տեղ Լեւոն Չի պղինձ մը, որուն ընթերցուածը թէւէ նոյն զ թ. 77ին հետ, սակայն երկու կողման պատկերները բաւական մեծ զանաշանութիւն կը ցուցնեն: Հմտ. Պատկ. 40բ՝ Տախտ. Չ., թ. 77ին հետ:

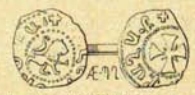
40. Պղ. ԴՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Չ.

Ասոնցմէ շատ աւելի նշանաւոր է Լեւոն Չի բաւական լաւ քանդակուած պղինձն, որմէ մի միակ օրինակ կայ նոյն թանգարանին մէջ, որուն երկու կողման պատկերները թէւէ նոյն են յէականս բայց ընթերցուածը շատ կը տարբերի: Ասոր վրայ կը կարդայուի՝ Ա. կ. . . . (ՈՐ) ԼԵՒՈՆ ԹԵՂԵՍԻ ԻՍԿ. Բ. կ. Ճ . . . ՔԱՂԱՔ: Պատկերը տես վարը՝ Պատկ. 41:

ԹԵՂԵՍԵՐԸ ԵՄԻԹԵՐԵՆԵՑ Ի ՎԻԵՆՆԸ, ԵՍ՝ տեղ Լեւոն Չի զրամերէն կան հետեւեալը:

1. Արծաթ:
 - 3 հաւաս (Տա. Չ., թ. 73):
 - 1 - (" " " = 74):
2. Արծաթ-պղինձ:
 - 1 հաւաս (Տա. Չ., թ. 75)
 - 6 = (" " " = 76)
 - 1 = (Պատկ. 39):
3. Պղինձ:
 - 2 հաւաս (Տա. Չ., թ. 77):
 - 1 = (Պատկ. 40):
 - 1 = (Պատկ. 41):

Գուտար՝ Արծաթ 4. Արծաթ սպողինձ 8, Պղինձ 4:

41. Պղ. ԴՐԱՄ ԼԵՒՈՆԻ Չ.

ԱՆՃՇԳՈՒԹԻՒՆՔ ԼԱՆԿԼՈՒԱՅԻ

Ուրբենեան դրամոյ դասաւորութեան վրայ մանրամասն եւ կարեւի է երբեմն ձանձրացուցիչ ոճով գրած եմ, բայց կարծեմ կը ներեն ինձի ընթերցողք. որովհետեւ իմ միտքս ամենափոքր համեմատութիւններն յառաջ բերելով՝ դասաւորութեան պատշաճութիւնն ու հաւանականութիւնը բացայայտ ու յայտնի կերպով հասկըցընելն է: Ըյս պաշտօնը կատարելէն ետքը՝ կը մնայ ինձի ուրիշ ձանձրացուցիչ աշխատանք մը յանձն առնուլ. այսինքն՝ Լանկուայի հրատարակած գրամներուն դասաւորութիւնն եւ ընթերցուածոց անձշգույթիւններն ուղղել, որպէս զի ընթերցողներուն շփոթութիւն չտայ, ու միանգամայն Ուրբենեան դրամահաւաքները կարող ըլլան իրենց ձեռքն անցած Ուրբենեան դրամներն ըստ պատշաճի ղեակել եւ ուղիղ կարգալ:

- Ը. Երես 38, թիւ 2 դրամոյն ստորագրութեան մէջ կ'ըսէ՝ թէ թագաւորը Վրիստոսի ձեռքէն մեծ խաչ մը կ'ընդունի: Այնը կը կրինէ հետեւեալ թիւ 3 դրամոյն համար. եւ սակայն այսպիսի դրոշմով դրամ երբեք չի գտնուիր: Մինչեւ հիմայ գտնուածներուն ամէնքն ալ կամ երկնքէն աղանի կ'իջնայ, կամ ըլլայ ճառագայթ՝ Վրիստոսի եւ թագաւորին մէջանդր:
- Ը. Լանկուայի երես 43—45, թիւ 8. Տախտ. 9., թ. 3 եւ 4 դրամները կեղծ ու թափծու դրամներ են:
- Պ. Երես 46, թիւ 9 եւ 10. Տախտ. 1, թիւ 5 եւ 6 դրամները, Լեւոն Պին ընծայելու է:
- Պ. Երես 48, թիւ 12 եւ 13. Տախտ. Պ., թիւ 3 պղնձը միշտ Լեւոն Եի ընծայելու է:
- Ե. Երես 54—55, թիւ 14 եւ 15 շեթմոյ եւ Գապելի դրամներուն վրայ ԿԵՐՈՎ ՍԹԻՐՆ (այս ինքն Կարողութեամբն) կը կարգայ Լեւոն Բի դրամներուն պէս. սակայն շեթմոյ եւ Գապելի դրամներուն վրայ միշտ կը կարգացուի ԿԵՐՈՎ ՍԹԻՐՆԵՆ, ԿԵՐՈՎ ՍԹԻՐՆ եւ այլն հանդերձ զանազան փոփոխութեամբ, բայց Կարողութեան բառը ուղղական (nominatif) է. երկու հարիւրէն աւելի իմ քննած շեթմոյ եւ Գապելի դրամներուն վրայ եւ ոչ հաս մը Լանկուային

տուած ընթերցուածոյն պատահած եմ. բսել է որ իրեն հրատարակածներուն վրայ ալ ԿԵՐՈՎՈՒԹԻՒՆ կարգալու է: Արդէն իրեն նկարել տուած պատկերներուն վրայ ալ Տախտ. 1, թիւ 9 եւ 10, մեր ըսածին պէս կը կարդացուի:

- Չ. Արեւ 55, թիւ 16. Տախտ. Գ., թիւ 4. Հեթմոյ եւ Վայքոպատի դրամոյն Բ կողման արարացի ընթերցուածոյն մէջ՝ փոխանակ Վայքոպատի կարգալու, Աւերբոյն կարգալու է:
- Լ. Արեւ 56—57. թիւ 18 երկկողուեան դրամոյն թուականը 630 կը զնէ: Մինչեւ հիմայ զանուած թուականները 637, 640 եւ 641 է. ու 637 թուականէն յառաջ՝ Վայքոպատի երկկողուեան մինչեւ հիմայ չկար, ու կարծեմ թէ 1 անկողայի հրատարակածն ալ «էնէ եւոյս վէ եւլուսին վէ եւլուսնայե պիտի ըլլայ, այսինքն 637. կարելի է «եւոյս ընթերցուածոյն լաւ մտադրութիւն եղած չըլլայ:
- Ը. Արեւ 62, թիւ 24. Տախտ. 11, թիւ 6 դրամին վրայ ԱՄԼԵՆԵՅՆ ընթերցուածը կայ, թէպէտ մաշած ըլլալով աղէկ չի կարդացուիր. նոյն խակ թիւ 9 պատկերին վրայ ԼԵՄԵ ԹԱՎԱԹՐ Ե որոշ է, եւ զեռ դրամոյն չըմանակին կէսին մտա՝ տեղ կը մնայ ու աս տեսակ մանր գրերով 1 եւոն Վի դրամներուն վրայ ԱՄԼԵՆԵՅՆ բառը շատ լաւ կը կամփոփի:
- Թ. Արեւ 62, թիւ 25 դրամոյն վրայ մեր դատումն ի կախ կը պահենք, պատկերը նկարուած չըլլալուն ու դրամին երկու կողմն ալ մաշած ըլլալուն: Կարելի է որ երկու կողմն ալ ԼԵՄԵ ԹԱՎԱԹՐ գրուած՝ 1 եւոն Վի միջակ մեծութեամբ պղինձներէն ըլլայ, շեթում Բի պղինձներուն նմանութեամբ դրոշմուած:
- Ժ. Արեւ 68, թիւ 29. Տախտ. Բ., թիւ 9—10 դրամները շեթում Առաջնոյն ընծայելու է:
- ԺԱ. Արեւ 72, թիւ 34, 35, 37. Տախտ. Գ., թիւ 2 եւ 3 դրամները Կոստանդին Վին ընծայելու է:
- ԺԲ. Արեւ 75, թիւ 38. Տախտ. Ե., թիւ 2: Ես դրամը պէտք է 1 եւոն Աի վերնծայել, որուն պատճառներն երկար մեկնած եմ վերը: Ես դրամն իմ տետրակէս ալ յառաջ կը բերէ ու կ'ուզէ բսել՝ թէ 1 եւոն Չին ընծայելու տեղ՝ Վին ընծայելու է: Եւ սակայն իմ հրատարակած Լ. ՈՒՆ գրութեամբ դրամն (որուն պատկերին վրայէն աւելի ԼԵՄԵՆ ըլլալը յայտնի կ'երևայ,) այս ԼԵՄԵՆ ընթերցուածով, ու ԱԻ եւ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ընթերցուածով դրամոյն նմանու-

Թեամբը գրոշմուածներուն հետ ամենեւին յարարերութիւն չունի, ու իմ հրատարակածս 1 Էւոն Գէն զատ ուրիշն չի կրնար տրուիլ :

- ԺՎ. Երես 76, Թիւ 39. Տախտ. 1., Թիւ 3 նկարուած պատկերին վրայ ընթերցուածոյ գրեթէ նշմարանք չկայ, ու 1 Եւոն ՎՄԵ ընթերցուածով պղինձ ըլլալուն տարակոյս ունիմ : Ըս պղինձն Եւոնի նմանութեամբ գրոշմուածներէն ըլլալով՝ պէտք է 1 Էւոն Եին ընծայել :
- ԺՎ. Երես 81, Թիւ 43. Տախտ. 9., Թիւ 6 : Ըս գրամին ստորագրութեան տակն իմ հրատարակածս յառաջ կը բերէ, երես 17, Տախտ. 1, Թիւ 6 : Իայց ան գրամոյն պատկերը 1 անկրուայի նկարել տուածէն բոլորովին տարբեր գրամ է. ու չի կրնար միեւնոյն Թագաւորի ընծայուիլ. ես իմ հրատարակածս 1 Էւոն Վին ընծայած եմ :
- ԺԵ. Երես 81—82, Թիւ 45. Տախտ. 9., Թիւ 7 գրամը կարծեմ չեթում Իի մնշած պղինձ մըն է. կամ թէ 1 Էւոն Վի պղինձ մը չեթմոյ Իի նմանութեամբ գրոշմուած :
- ԺԶ. Երես 82, Թիւ 47. Տախտ. 1., Թիւ 7 : Ըս փոքրիկ պղինձը Աոստանդին Վի պղինձ է, որուն նմանք քիչ մը մեծկակ հրատարակած եմ 1852ին. Տախտ. 9., Թիւ 15 1 անկրուայի նկարած պատկերը աւրուած ըլլալով, անշուշտ դժուարին եղած է ընթերցուածը ճշդել ու անոր համար 1 Էւոն կարծեր է. Թեւերն աս ձեւով միայնաի տարածեալ ու կարծես թէ կէս մէջքէն գծով մը զատուած, միայն Աոստանդին Վի պղինձներուն վրայ կ'երեւայ :
- ԺԷ. Երես 82—83, Թիւ 48. Տախտ. 9., Թիւ 8, պէտք է 1 Էւոն Վի ընծայել :
- ԺԸ. Երես 83, Թիւ 49, 50, 51 եւ 52. Տախտ. 1., Թիւ 8 : Ըս ամէն տարբերութիւնները պէտք է անշուշտ 1 Էւոն Վի ընծայել :
- ԺԹ. Երես 90—92, Թիւ 55 եւ 56. Տախտ. 9., Թիւ 9 եւ 10 գրամներն անշուշտ Աոստանդին Իի վերընծայելու է :
- Ի. Երես 100, Թիւ 59. Տախտ. 1., Թիւ 7. 1 Էւոն Վի վերընծայելու է :
- ԻԵ. Երես 100, Թիւ 60. Տախտ. 9., Թիւ 11 : Ըս գրամը 1 Էւոն Գի կ'ընծայուի. բայց Ի կողման ընթերցուածը ՇԵՆԵՆԵԼ Էւայն չէ, ինչպէս որ ինքն ալ տարակուսական նշանով գրած է. ասոր ուղիղ ընթերցուածն է՝ ԵՄՆԵՆԵՅՆ. այսինքն մէկ կողմը 1 ԵՒՈՒՆ ԹԵՎԵԼՈՒՐ ու միւս կողմը

ԵՄԵՆԵՇՅԵ ՀԵՅՈՅ, որչափ որ դրամին շրջանակը կրնայ բովանդակել. արդէն դժադրել տուած պատկերին վրայէն ալ ԵՄԵՆԵՇՅԵ բառին նշմարանքը (indice) կ'երևայ: Ըստիկայ արծաթապղինձ չէ, այլ միևնոյն պղինձ դրամն է, զոր Տխ. Ե., թիւ 8 կը հրատարակէ, որմէ ես ալ երկու հատ ունիմ:

ԻԲ. Երևա 100, թիւ 61: Ըս դրամն որ իմ հրատարակածս է, (Տախտ. Գ., թիւ 9 եւ 10.) միշտ Լեւոն Եի բնծայելու է: Ըս պղինձները Լանկրուա Լեւոն Օխ կ'ընծայէ, բայց զարմանալին ան է՝ որ միևնոյն պղինձն ինքն ալ կը հրատարակէ, երևա 82, թիւ 46. Տախտ. Ե., թիւ 4, եւ Լեւոն Եին կ'ընծայէ, որ ուղիղ է. իսկ երբ ես նոյնը կը հրատարակեմ ու Լեւոն Եին կ'ընծայեմ, իրենը թող կու տայ ու իմն կ'առնու Լեւոն Օին կը փոխադրէ:

ԻԳ. Երևա 103, թիւ 66 դրամն անձանօթներու թուէն հանելու է. աս դրամը Վիլենհայմի հաւաքածոյին մէջն էր ու Ս. Թ. Իմոնի իմ հին բարեկամս գնած էր: Ըս դրամը Վիլեննա եղած Ժամանակս ինձի ցուցուց, որ Սմրատ թագաւորին պղինձն էր. ինչպէս որ արդէն դրամոյն ստորագրութենէն ալ յայտնի է: Ըս պղինձը Ս. Թ. Իմոնիի ուրիշ Ուուրենեան դրամներուն հետ, Վիլեննայի Սիսիթարեանոց թանգարանն անցաւ:

Ըս անձողութիւններն ու փոխադրութիւնները մի առ մի գրելուս պատճառն այն է՝ որ Ուուրենեան դրամոց հաւաքածոց ունեցողները՝ աս դրամոց վրայ տիրած շիտթութենէն ազատին ու կարող ըլլան աւելի հաւանական դասաւորութեան մը հետեւիլ: Տարակոյս չկայ որ Լանկրուայի ծառայութիւնները միշտ յարգելի են. բայց աս ալ ստոյգ է՝ որ պատճառներով ապացուցուած փաստերն ու ճշգրութիւնն ալ նախապատիւ համարելու է:

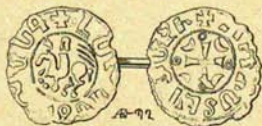
Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ

(ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ)

Ուրբենեան զրամոց դասաւորութեան վրայ խօսելէն ետեւ՝ Աւրուպացւոց եւ գլխաւորաբար Վանկլուային անձանօթ մնացած քանի մը դրամներն յաւելուածով մ'այս գրքուկիս վերջը զետեղել ուզեցի, որպէս զե այս առթիւ անոնց վրայ ալ ծանօթութիւն ունենան ընթերցողք: Աւելի ամբողջութիւն մը տալու փափաքով՝ քանի մը դրամներ ալ, որոնք ետքէն ձեռքս անցած են ու զեղեցիկ պահուած, կը յաւելցրնեմ, թէպէտ եւ արդէն հրատարակուած ըլլան:

ԼԵՒՈՆ Բ.

Լեւոն Բ. Ուրբենեան թագաւորաց մէջ ամենէն քաջն ու ամենէն աւելի իւր երկիրն ընդարձակող ու ապահովութեամբ կառավարող թագաւորն եւ առաջին անգամ զրամ գրոշմել տուողն է: Մինչեւ հիմայ այնպէս կը կարծուէր՝ թէ Տարսոն քաղաքը հանդիսութեամբ թագաւոր օժուելէն ետքը զրամ գրոշմել սկսած է. սակայն նորադոյն զիւտերն յայտնեցին՝ որ իշխան եղած ժամանակն, երբ տէրութիւնն ընդարձակեց, Խաւերիայի կողմերուն տիրեց, արեւելեան կողմն ալ աւելի ընդարձակեց, երկրին ապահովապէս տէր ըլլալով՝ զրացի ազգերէն ալ նոյնպէս ճանչցուեցաւ եւ խաղաղութեամբ տիրելով՝ երկրին ներքին բարեկարգութեանց ու ամրութեանց միտ դնելու սկսաւ, ան ասան եւրոպացի իշխաններու հետեւելով՝ զրամ գրոշմել տուաւ: Աս զրամին վրայ Լուսնոյ բառը դնել չկարենալով՝ Ժառանգ բառով զո՛հ եղեր է: Այս է սոյն զրամին ստորագրութիւնը.

42. ՊՂ. ԳՐԱՄ ԻՇԽՈՍՆ ԼԵՒՈՆ Բ.

Լ. Կ. ✠ ԱՆՎՈՐՆ ԺԱՌԱՆԵՅ

Թագաւորն ասպետական զգեստով ու ձեւով՝ ձախ կողմը կը ձխալարէ. զլուխն երկաթի սաղաւարտ:

Բ. Կ. Ժ ՈՐԳԻ ՍՏԵՓԸՆԷԻ

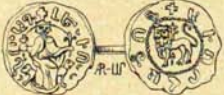
Օգարգարուն խաչ, չորս անկիւնները կիսալուսին:

Ըստ գրամին արուեստը Լեւոնի թագաւորու թեան ժամանակի գրամներէն բոլորովն տարբեր է, նոյն իսկ գրերուն ձեւովը, որով կ'իմացուի թէ կնիքը քանդակողն օտարազգի է. վասն զի նոյն արուեստն Հայոց մէջ տակաւին նոր մտնելու պիտի սկսէր շնորհիւ Լեւոնի:

Ըստ գրամէն հաստ մըն ալ Հայ գրամագիտին քով կը գտնուի, որուն առաջին կողմը շատ մաքուր, բայց երկրորդ կողմն անընթեան կը բլբլարով, իմ փոքրիկ գրամոյս ընթերցուածէն յայտնի եղաւ ՍԻԷԳՆԷԷԷ բլբլարը: Հայ գրամագիտին գրամն աւելի մեծ ու հաստ է, իմինիս կրկինէն աւելի: Ըստ կուզեմ իմացնել՝ թէ որոշեալ քաղ գրամին գնոյն համեմատութեամբ որոշուած գրամներ չէին, այլ ըստ պատահման ու առանց կանոնաորեալ գնոյ գրոշմուած: Ըստ երկու գրամէն զայս ուրիշ երրորդ պղինձ մը տեսնուած չէ, եւ ոչ ալ արծաթի զայս ձեւով գրամ մ'երևցած է, որուն զիտը շատ ցանկալի է, թէպէտ չի յուսացուիր:

Վարժոյս առաջին թերթերը տպագրուելէն ետեւ՝ ծանօթացաւ ինձ միւս եւս գրամ Լեւոնի Բ, զոր այստեղ յիշատակել անհրաժեշտ կը համարիմ:

Ըստիկայ է արծաթի փոքրիկ կիսադրամ մը, սեպհականութիւն Հայ գրամագիտին, որուն տեղեկացոյց զիս Կ. Շլումպերկեր: Ըստ ասոր ստորագրութիւնը:

43. ԱՐԺ. ԿՈՍՏԱՆՍՆՍՊՈԼԻՍ ԼԵՒՈՆԻ Բ.

Բ. Կ. Ժ ԼԵՒՈՆՆ ԸՆԹԵՎ

Թագաւոր բազմեալ ի գահ, որուն կրկնաութն ոտքերն մինչեւ կրկին բոլորակներու մէջ մտնելով՝ ընթերցուածը կը կիսեն: Ընն ունի երկրագունդ խաչակիր, ձախն՝ շուշան:

Բ. Կ. Ժ ԼԵՒՈՐ ՀԵՅՈՅ

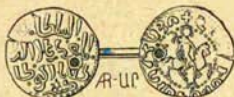
Լուիւծ գէպ ի ձախ, թաթովը բռնած խաչ կրկնաթեւ:

Ըստ գրամին տիպն ըստ ամենայնի նոյն է Լեւոն Բի երկգրամներուն հետ, միայն գրութեան կերպն անսովոր է Լեւոն Բի գրամներուն, եւ սովորական՝ Լեւոն Զի գրամներուն: Ըստ զիտով կ'ամբողջանայ Լեւոն Բի երկգրամեաններու պատկերով գրամներուն կարգն, ինչպէս որ նոյն թագաւորին սովորական գրամներուն ամէն տեսակներն ալ գտնուած էին: Արեւելի է թե՛րեւս այժմ՝ յուսով՝ որ Լեւոն Բի օժման գահականներուն ալ ամբողջական կարգն օր մը գտնուի, ինչպէս նաեւ սովորական գրամներու պատկերով՝ երկգրամեաններ:

1 Հմմտ վերն էջ 13 (1.):

ՀԵԹՈՒՄ Ա.

Հեթմոյ Առաջնոյ եւ Ալայէտտին Վայքոպատի երկլեզուեան զրամներուն տարօյն զանուեցան նաեւ կիսազրամներ: Ասոր ստորագրութիւնն է՝

44. ԱԲԹ. ԵՐԿԼԵԶՈՒԵԱՆ ԿԻՍԿՐՄ. ՀԵԹՄՈՅ Ա.

Ա. Կ. Կ. ՀԵ . . . ԻՄ Թ. ԱԳ. ԱԻՈՐ ՀԵՅՈ

Թագաւոր պահաւոր, հեծեալ, աջ կողմը կը քալէ. ձեռքը շուշանածեւ գաւազան. գաշտի վրայ թագաւորին կռնակը խաչ, ու ձիուն ոտքերուն տակը կիսաբուսին:

Ա. Կ. Առաւելան

էլմաղամ ալաէրպին

խոյտոպար պին խոյ

խոյրէլ:

Ուրիշ օրինակ մը:

Ա. Կ. Կ. ՀԵ. Թ. ՈՒՄ . . . ԱԻՈՐ ՀԵՅՈ

Ա. Կ. Առաւելան

. . . ժաղամ ալաէրպին

խոյտոպար պին

խոյ . . . :

Ես կիսազրամներս, որոնք շատ հազուադիւս են, ծիշդ Ալաէտտինի զրամներուն եւ Հեթմոյ երկլեզուեաններուն արուեստն ունին եւ գրերուն ձեւովն ու ամէն նշաններովն անոնց հետ նոյնութիւն կը ցուցնեն: Այժմէ Հեթմոյ եւ Վայասէտտինի կիսազրամներ ալ ատենօք զանուէին, աս զրամոց կարգը կ'ամբողջանար¹:

Դարերախտարար Հեթմոյ եւ Վայասէտտինի կիսազրամն ալ զանուած է այժմ, որով մէկ օրինակ կայ Միարանութեան թանգարանը եւ մէկ օրինակ Հայ զրամագիտին քով: Ահա ասոր ստորագրութիւնը.

45. ԱԲԹ. ԵՐԿԼԵԶՈՒԵԱՆ ԿԻՍԿՐՄ. ՀԵԹՄՈՅ Ա.

¹ Հմմտ. էջ 31 (2.):

Ա. Կ. ✠ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Նոյն պատկեր վերոյիշեցոյն հետ:

Բ. Կ. ԱՅՅՄԵՆ ԷԼ ԱՂԺ

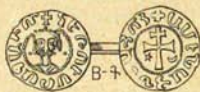
ՂԵՅԻՆ ԷՊՏԻՆԷՄ ՎԷ ԷՊՏԻՆ

ՔԵՆԵՐՈՐՈՒՄ ԴՆ ԻՅԻՄՆԱՄ

Այս դրամն ալ ճշգիւ նոյն է Հեթմոյ եւ Ղայասէտտինի դրամներուն պատկերին հետ:

ՀԵԹՈՒՄ Բ.

Ասոր արծաթապղինձներէն քանի մը հատ գտնուեցաւ ու հրատարակուեցաւ. բայց առ հասարակ գէշ պահուած ըլլալով՝ որոշ չէր կարգացուեր մանաւանդ Բ կողման ընթերցուածքը: Իմ քովս ամենագեղեցիկ կտոր մը կը գտնուի, որուն խաչին ձեւն ալ բոլորովին նոր է:

46. ԱՐԺԹՊՂ. ԳՐԱՄ ՀԵԹՄՈՑ Բ.

Ա. Կ. ✠ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ

Թագաւորին զուխը մինչեւ ուսերը, պսակեալ, հանդիպահայեաց:

Բ. Կ. ✠ ԱՄՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Արհնաթեւ խաչ, որուն մէկ կողմնաստղ, միւս կողմը կիսաբուսին:

Ասոր վրայի ԱՄՆԵԱՅՆ գրութենէն ալ յայտնի է՝ որ ամէն թագաւորաց առ հասարակ գործածական բառն էր ու միայն Լեւոն Գ-ի սեպհական պատուանունն մը չէր, ինչպէս կը կարծէ լանկուտա՛:

ԼԵՒՈՆ Գ.

Այս թագաւորին դրամներուն նշանաւոր մէկ տեսակը ձեռքս անցաւ, զոր այստեղ կը գնեմ՝

47. ՊՂ. ԳՐԱՄ ԼԵՒՈՆ Գ.

¹ Հմմտ. վերն էջ 42: Այս դրամն օրինակ մ'ալ Կ. Ելուստէրիէր ունի:

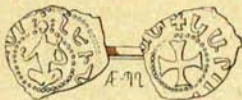
Ե. Կ. ✠ ԼԵԻՈՆ ԹԵ . . .

Թագաւորը ցած աթոռի վրայ բազմած ու արքունի գաւազանն աջ ուսէն վեր երկնցած. ձախ ձեռքը խաչ :

Ի. Կ. ✠ ԿԵՐՈ . . . ԻԹԻՆԵ

Լատինացի պարզ խաչ :

Ուրիշ օրինակ մը.

48. ՊՂ. ԴՐԱՄ ԼԵԻՈՆԻ Պ.

Ե. Կ. ✠ ԼԵԻՆ . . . ԼԻ

Թագաւորը գետինը նստած, արքունի գաւազանը ձախ ու սէն վեր երկրած, աջ ձեռքը տարածած կամ խաչ բռնած :

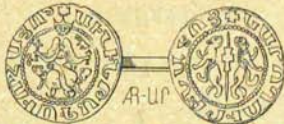
Ի. Կ. ✠ ԿԵՐՈ . . . ԼՏ

Լատինացի պարզ խաչ :

Ըս գրամներուն արուեստը, ձեւն ու տարածուելունը Լեւոն Պ-ի ժամանակին կը վերաբերին ու թեւերուն երկու տեսակ զիջքն ալ Լեւոն Պ-ի պղինձներուն վրայ կ'երեւայ: Ըս երկու հազուագիւտ գրամներուն վրայ ԿԵՐՈՎ ՈՒԹԻՆԵ փոխանակ ՇԽՆԵԼԼԵ կը այն շատ նշանաւոր ու նոր տեսակ է. ինչու որ աս միջոցներուն շատ քիչ անգամ գործածուած է, այսինքն՝ միայն Սմբատայ արծաթներուն եւ Լ. Նին քանի մը հազուապիւտ արծաթի գրամներուն վրայ. իսկ պղինձեաց վրայ երբեք տեսնուած չէր¹:

Ա Ի Ծ Ի Ն

Ըհա նորապիւտ գրամ մ'ալ :

49. ԱՐԺ. ԴՐԱՄ ԱԻԾԻՆ

Ե. Կ. ✠ ԼԻԵՒԵ ԹԵԳԵԻՌ ԼԵՅՈՅ

Թագաւորը պատիւաւոր ու հանդիպահայեաց, առիւծներով աթոռի վրայ բազմած. աջ ձեռքը խաչ ու ձախը՝ շուշան: Լըր-

¹ Հմմտ. էջ 53:

կրնքէն թաթ մ'երկննալով թագաւորին օրհնութիւն կուտայ: Գաշախն վրայ աջ կողմը Է:

Ի. Կ. Ժ ԿԵՐՈՎ ՈՒԹԻՒՆ ԸՕՈՅ

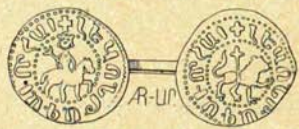
Երկայն խաչ կանգուն կրկնառիւծներու մէջ. առիւծներու գլուխը դէպ ի խաչ դարձած են:

Ըյս զեղեցիկ դրամը Լեւոն Ի-ի սովորական արծաթներուն գրոշմին կը նմանի, միայն այս ապրբերութեամբ՝ որ երկնքէն ձեռք մ'երկննալով թագաւորը կ'օրհնէ: Ըյս ձեռքին միայն երկու մասերն երկնցած կերևան, ինչպէս որ մինչև հիմայ Հայոց մէջ նոյն սովորութիւնը պահուած է¹: Ըս գրամներէն հազիւ քանի մը հատ միայն գտնուած է, եւ ասոնք ալ միշտ թաթի նոյն գրոշմն ունին: Հայ գրամագիտին քով գտնուածին Ի կողման վրայ կը կարդացուի ԿԵՐՈՎ ՈՒԹԻՒՆ ԸՕՈՒ կամ ԸՕՈՅՅԷ կամ ԸՅՈՒ, որոնք Ը-Գ-Ժ-Ե-Յ-Ե-Յ բառին համառօտութիւնն են: Հատ մըն ալ Վ իննայի Միտիթարեանց թմանգարանը կը գտնուի: Ըսոնց ամենուն վրայի ընթերցուածն ալ ԿԵՐՈՎ ՈՒԹԻՒՆ ԸՐԱՄՈՎ՝ յայտնի է թէ Լանկուայի հրատարակածին վրայ (էջ 78, թ. 40) ՇԻՆԵՆԸ Ի ԴԵՎԵՐՆ Ի ՍԻՈՒ ընթերցուածը սխալմամբ գրուած է: Ինչու որ այս դրամը Հայ գրամագիտին քովէն կը հրատարակէ. իսկ Հայ գրամագիտին գրամոց ամէնքն ալ ԿԵՐՈՎ ՈՒԹԻՒՆ եւ այլն ընթերցուածն ունին, ինչպէս մի առ մի քննեցի:

Ըս գրամներուն շատ հազուադիւր ըլլալէն յայտնի է՝ որ միայն թագաւոր օծուած ժամանակ գրոշմուած են, եւ արուեստի կողմանէ յատուկ խնամք տարուած է Լեւոն Ի-ի ժամանակուան գրամներուն նմանգրներու: Իսկ միւս ձիւս որ սովորական գրամներուն արուեստը վերիններէն շատ ստորին է եւ հապճեպով գրոշմուած ըլլալն յայտնի է: Գաշախն վրայի Է ձեւը թագաւորին մերթ աջ եւ մերթ ձախ կողմը կերևայ²:

ԼԵՒՈՆ Ե.

Լեւոն Ե-ի հետեւեալ գրամն շատ հազուադիւր է:

50. ԱՐԺ. ԴՐԱՄ ԼԵՒՈՆ Ե.

¹ Հայ ծնագրաց մէջ ալ օրհնութիւնն ունողին երկու մասերն այսպէս երկա-
նա՞ծ կը նկարուի միշտ: ² Հմմտ. էջ 56:

Ը. Կ. ✠ ԼԵՎ ՄԵ ԹԵԳՎԵՒՈՐ ՀԵՒ

Թագաւոր ձիաւոր զէսլ ի յաջ կընթանայ:

Ը. Կ. ✠ ԼԵՎ ՄԵ ԹԵԳՎԵՒՈՐ ՀԵՒ

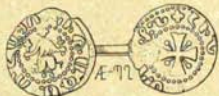
Ըսիւծ յաջ կոյս, կանակը կարծ խաչ:

Ըսոր նման ուրիշ հաս մ'ալ կայ քովս, որուն վրայ կը կարգացուի ԼԵՎ ՄԵ ԹԵԳՎԵՒՈՐ ՀԵՒ. ձիաւոր թագաւորին կողմը գաշտին վրայ օղակ. խկ առիւծի կողմը դարձեալ ԼԵՎ ՄԵ ԹԵԳՎԵՒՈՐ ՀԵՒ:

Ըսոնց զերուան տարբերութենէն յայտնի է որ դիտամբ երկու կողմն ալ նոյն ընթերցուածք քանդակուած է, եւ ոչ թէ սխալմամբ կամ կրկին գրուածելով. ինչու որ սա երկու դրամոց վրայ կրկնագրուածի եւ ոչ կերպարանքը կ'երևայ: Ըրուեստի կողմանէ ճիշդ ԿՈՍՏԱՆԳՒԼԻՆ ընթերցուածով արժամենքու արուեստին կը նմանին, ինչպէս նաև Աի թագաւորին քանի մը դրամներուն արուեստին շատ նմանութիւն ունին. անոր համար անհրաժեշտ ԼԵՒՈՆ Եի կը վերարկին: Ըս երկու դրամն ալ Աիի եւ Արասանդնի եւ այլն 120 հաս զանուած դրամներուն մէջն էր¹:

ԿԻ

Վերջապէս Աի թագաւորին պղնձի դրամն ալ զանուեցաւ: Ըսոր ստորագրութիւնն է՝

ՅՆ. ԹՂ. ԴՐԱՄ ԿԻԻ

Ը. Կ. ✠ ԱԻ ԹԵԳՎԵՒՈՐ ՀԵՅՈ

Թագաւոր բազմեալ բազկատարած ձեռք. խաչ ու շուշանաձեւ գաւազան ի ձեռին:

Ը. Կ. ✠ ԸԼԻՆ . . . ԸՂԸՐԵՆ

Լատինացի խաչ չորս ճառագայթով, որոնց ծայրը՝ կէտ:

Ըս մէկ հատիկ փոքրիկ պղնձը վերջին ասեկներ ձեռքս հասաւ, Ուսրենեան դրամոց դասաւորութեան վրայ գրածէս վեց ամիս ետքը, որով իմ կարծեացս մէջ առաւել եւս հաստատուեցայ թէ պղնձներու տարածութիւնն որոշեալ կարգաւ մ'երթալով փոքրիկանալու վրայ է, եւ անոր համար Աի թագաւորի պղնձն

¹ Հմմտ. էջ 59:

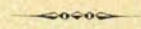
Եւ շնի պղնձէն մեծ շէր կրնար ենթադրուիլ: Ես գրամբ պէտք է բաղդասել Տախտ. Կ. 10. 54, Եւ շնի գրամին ու նոյն Տախտ. 10. 60, Լեւոն Լշի գրամին հետ, որով ասոնց մէջ եղած ակնյայտնի նմանութիւնը պայծառ կ'երևայ: Ընոր համար Լեւոնի աս տեսակ գրամներն ուրիշ պատշաճ տեղ չի կրնար զետեղուիլ, բայց եթէ Եւ շնն ու Աի թագաւորաց մէջտեղ զանուած Լեւոնին, այն է՝ Լեւոն Լշի՝:

ԼԵՒՈՆ Զ.

Եյս թագաւորին նշանաւոր մէկ գրամը ձեռքս հասաւ այն է՝
 Ե. Կ. ✠ ԼԼԻԹԵ ԹԵԳԵՈՐ
 Թագաւոր պատկաւոր, հանդիպահայեաց:
 Բ. Կ. ✠ . . . ՈՂ ՈՒԹԻՆ:

Լատինացի խաչ ճառագայթարձակ: Տես Տխ. Զ. 10. 76:
 Ընոր տարբերութիւնն այն է, որ փոխանակ ԵՄԵՆԵԸՅԵՆ բառին, ԿԵՐՈՂ ՈՒԹԻՆ, գրուած է², որ վերջին ժամանակի գրամներուն վրայ գրեթէ չի գտնուիր, եւ կը կարծուէր թէ վերջին անգամ Եւ շնի արձաթներուն վրայ կրկնուած ըլլար: Հիմնայ այս արձաթապնձի վրայ ալ կարգացուելով՝ յայտնի կ'ըլլայ թէ թագաւորութեան սկիզբէն մինչեւ վերջն այս կարգաւորութիւնը բառը գործածուած է, թէպէտ քիչ անգամ³:

Ընցեալ սարի Արիկիկա պարտած ժամանակս ամէն տեղ Հայոց գրամներու հանդիպեցայ եւ հարկս բաւորներ աչքէ անցուցի, թէպէտ եւ մնշած ալ ըլլային, որպէս զի նոր գրամ մը կամ տարբերութիւն մը գտնեմ, մանաւանդ Թորոսի, Պեարոսի եւ այլն գրամներու պատահիլ կը բաղձայի. սակայն անկարելի եղաւ ասոնց անուան նոյն իսկ մտաւոր բնթեքցուածով գրամ մը գտնել: Ըստ հասարակ Լեւոն Բի եւ Հեթմոյ գրամներու շատ պատահեցայ: Փորրիկ ու մարտը պղնձներ շատ դժուարաւ կը գտնուին:

¹ Հմմտ. Լէ 61: Կի թագաւորի գրամներէն վերննայի Միսիթարեանց թանգարանն այժմ կայ 1. Եւ շ-Բ, 2 նստ (Տխ. Ե. 10. 65), 7 նստ նոյն, միայն Բ. կողման խաչին սիւնը կիջնայ վար մինչեւ առիժն, 1 նստ նոյն, միայն Ա. կողման Կի տառերն մննագիր Կ: 2. Պ: 2. 2 նստ (Պատկ. 51, Լէ 83): Գումար՝ Եր-

ճաթ 10, Պղինձ 2: — Նուեւ Հայ գրամագէտն ունի Կի թագաւորի արձաթի եւ 2 նստ պղինձ:
² Մեր թանգարանին վեց օրինակներէն միտն վրայ ԿԵՐՈՂ ՈՒԹԻՆ Ե որոշ կը կարդացուի. իսկ Եին յաճորդող Ս տարր մնշած է շտեմնուելու շարի:
³ Հմմտ. Լէ 72:

ԺԱՄԸՆԵԿԸԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒՅԼԿ ՌՈՒՐԵՆԵԸՆ ԹՐԿԱՌՈՐԸՅ

(ՄԱՆՐԱԳԻՐՔ ԴՐԱՄ ՉՈՒՆԻՆ)

Լեւոն Բ. 1198—1219:

Փիլիպ Աստիորացի ընդ Ջապելի 1222—1225:

Հեթում Ա. 1226—1270:

Լեւոն Գ. 1270—1289:

Հեթում Բ. 1289—1305 (ընդհատելով):

Քորոս 1293—1295:

Սմբատ 1296—1298:

Կոստանդին Բ. 1298—1299:

Լեւոն Դ. 1301—1307:

Աշին 1308—1320:

Լեւոն Ե. 1320—1342:

ժուան թագապա՛ 1342:

Կի 1342—1344:

Կոստանդին Գ.¹ 1345—1363:

Լեւոն ոսն եւ Պեմունդ 1363—1365:

Կոստանդին Դ. 1365—1373:

Պետրոս 1368—1369:

Մարիամ թագապա՛ 1373—1374:

Լեւոն Չ. 1374—1375:

¹ Պր. Կ. Եզեան (Յովհ. Դարդելի մասնամակագրութիւն Հայոց, Ս. Պետերբ. 1891, էջ 59 ծան.) իբր նոր ինչ կը ծանօթացնէլ Կոստանդին Երզ. մը. քայց այս լոկ անմտադրութեան մ'արդիւնք է: Տարտէ՛ Կիի սպանմանէն ետեւ կը զնէ (էջ 44, Գ. 2.) Կոստանդին ուրումն յաջորդելը. եւ յետոյ (էջ 52, Գ. 10Ա.) նոյն դէպքին կրկնութիւնը կ'ընէ. ինչպէս առ չասարակ սիրող է կրկնութիւնս: Եւ որպէս զի մէկը չշփոթի, նոյն Գլխոյն վերնագիր կը զնէ՝ «Յա-

ղագս ընտրութեան Կոստանդին թագաւորի. եւ դառնայ պատմութիւնն իրանչ զմանէ եւ զգործոց նորա:», Ուստի ասկէ յառաջ կը մնայ երկու Կոստանդին. մին Առաջինն՝ իշխանն, եւ միւսն Երկրորդն կամ Ա. թագաւորն. քստայսմ Կ. Եզեանի ի փակագծի դրած Դ. տառը պէտք է ըննչ կամ (Կոստ.) Գ. եթէ իշխանը միասին նաշուենք, եւ կամ Բ. եթէ միայն թագաւորն նաշուենք: Նոյնպէս յաջորդ (Կոստ.) Ե. ք պէտք է ուղղել (Կոստ.) Դ.:

ՅՈՒՑԱԿ ՊԱՏԿԵՐԱՅ Ի ԲԵԱԳՐԻՆ

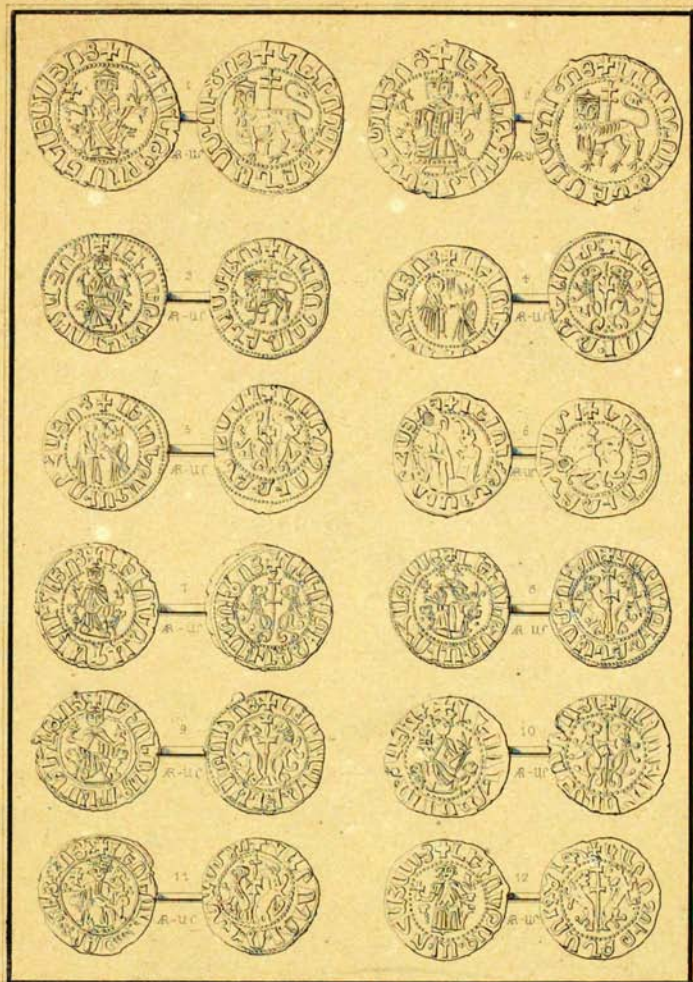
- Պատկ. 1 Արծ. Դրամ Լեւոնի Բ.
 2, 3 Ոսկեզրամ Լեւոնի Բ.
 4 Օծման Դրամ Լեւոնի Բ.
 5 Արծ. Կնիճ զրամ Լեւոնի Բ.
 6, 7 Ոսկեզրամ Լեւոնի Բ.
 8 Արծթազն. լատինագիր Լեւոնի Բ.
 9 Պղնձի զրամ Լեւոնի Բ.
 10 Պղնձի կիսազրամ Լեւոնի Բ.
 11-13 Արծ. Դրամ Լեւոնի Բ.
 14, 15 Ոսկեզրամ Հեթմոյ Ա.-Լեւոնի Գ.
 16 Պղնձի Դրամ Հեթմոյ Ա.
 17 Ոսկեզրամ Լեւոնի Գ.
 18 Ենթազրեալ Ոսկեզրամ Լեւոնի Գ.
 19, 20 Պղնձի Դրամ Լեւոնի Գ.
 21 Արծ. Դրամ Լեւոնի Գ.
 22-24 Արծ. Կիսազրամ Լեւոնի Գ.
 25 Պղնձի Դրամ Հեթմոյ Բ.
 26 Արծ. Դրամ Թորոսի
 27 Արծ. Դրամ Սմբատայ
 28 Ոսկեզրամ Կոստանդնի Բ.
 29 Պղնձի Դրամ Լեւոնի Գ.
 30 Արծ. Դրամ Աւնի
 31 Պղնձի Դրամ Լեւոնի Ե.
 32-34, 37 Պղնձի Դրամ Կոստանդնի Գ.
 35, 36 Արծ. Դրամ Կոստանդնի Գ.
 38 Արծ. Դրամ Պետրոսի
 39 Արծթազն. Դրամ Լեւոնի Զ.
 40, 41 Պղնձի Դրամ Լեւոնի Զ.
 42 Պղնձի Դրամ Իշխան Լեւոնի Բ.
 43 Արծ. Կիսազրամ Լեւոնի Բ.
 44 Արծ. Երկկեզուան Կիսազրամ Հեթմոյ Ա.-Ալալտոսինի
 45 Արծ. Երկկեզուան Կիսազրամ Հեթմոյ Ա.-Այասաւտոսինի
 46 Արծթազն. Դրամ Հեթմոյ Բ.
 47, 48 Պղնձի Դրամ Լեւոնի Գ.
 49 Արծ. Դրամ Աւնի
 50 Արծ. Դրամ Լեւոնի Ե.
 51 Պղնձի Դրամ Կիի:

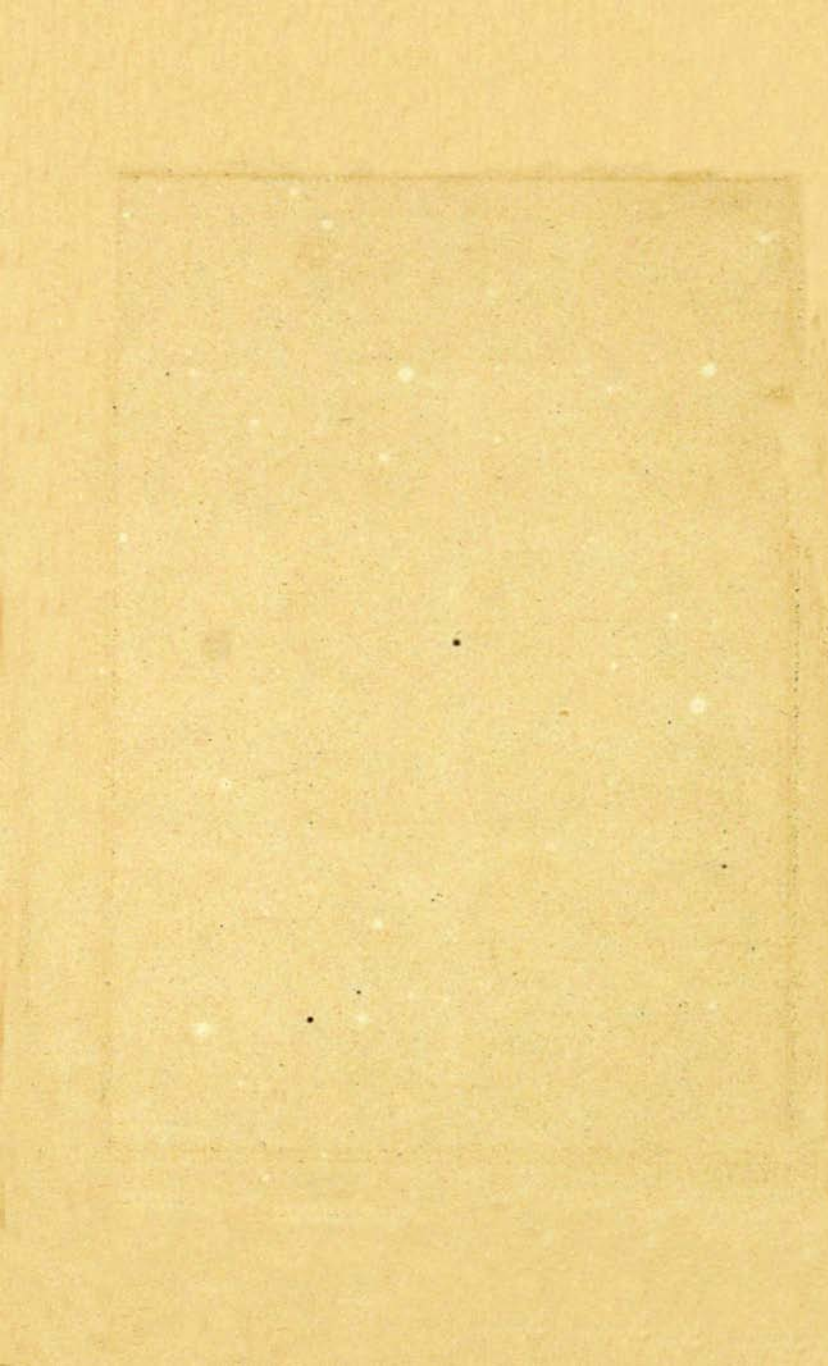

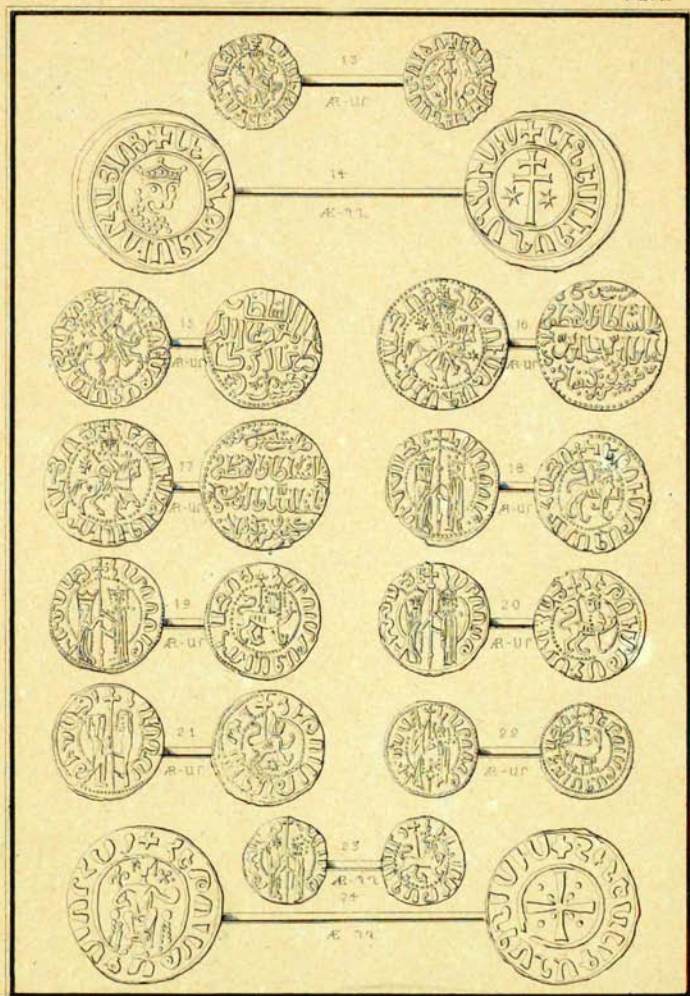
ՅՈՒՅԱԿ ՏԱՆՏԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐԱՅ

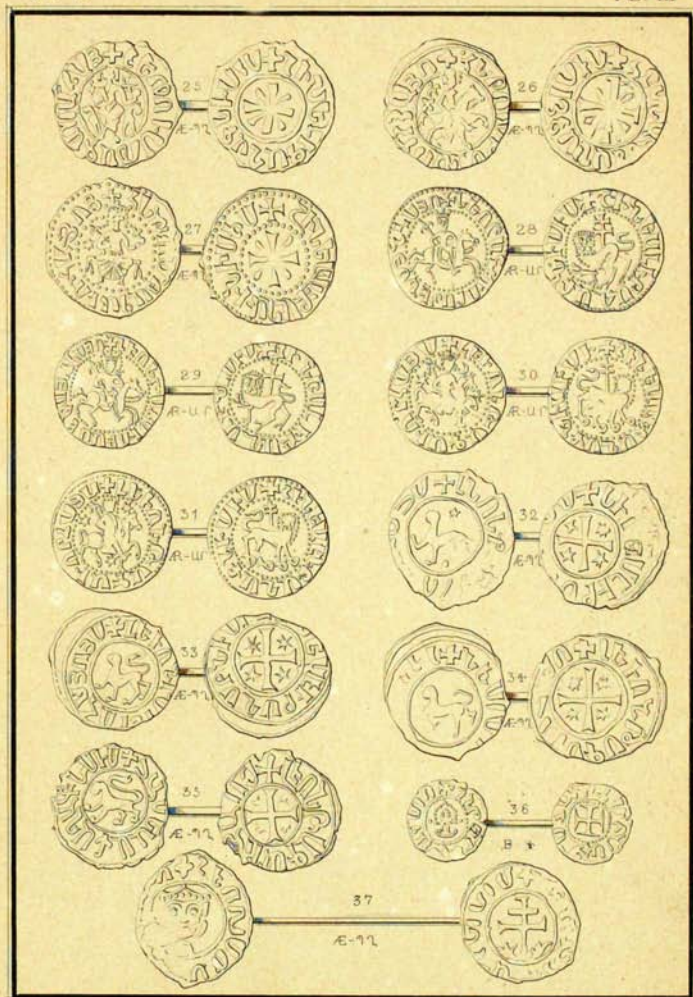
<i>Տախտ. Ա.</i>	Պիւ 1, 2	Արծ. Երկզրամեան Լեւոնի Բ.
"	3	" Կէս-Երկզրամեան Լեւոնի Բ.
"	4-6	" Օձման դարեկան Լեւոնի Բ.
"	7-11	" Դրամ Լեւոնի Բ.
"	12	" Կեղծ դրամ Լեւոնի Բ.
"	13	" Կիսադրամ Լեւոնի Բ.
<i>Տախտ. Բ.</i>	" 14	Պղնձի դրամ Լեւոնի Բ.
"	15	Արծ. Դրամ Հեթմոյ Ա. և Ալախտօին Բայրուպօտի:
"	16, 17	" " " " " Ալախտօտին Բայրուպօտի:
"	18-21	" " " " " Զապելի:
"	22, 23	" Կիսադրամ Հեթմոյ Ա. և Զապելի:
"	24	Պղնձի դրամ Հեթմոյ Ա.
<i>Տախտ. Գ.</i>	" 25-27	" դրամ Հեթմոյ Ա.
"	28-31	Արծ. Դրամ Լեւոնի Գ.
"	32-35	Պղնձի դրամ Լեւոնի Գ.
"	36	Արծպղնձ. Դրամ Հեթմոյ Բ.
"	37	Պղնձի դրամ Հեթմոյ Բ.
<i>Տախտ. Դ.</i>	" 38-39	" " " "
"	7 bis	Արծ. " Լեւոնի Բ.
"	41	Պղնձի " Սմբատայ
"	42	Ռակեղրամ Կոստանդնի Բ.
"	43	Արծ. Դրամ " "
"	44	Պղնձի դրամ " "
"	45-47	Արծ. Դրամ Լեւոնի Դ.
"	48-50	Պղնձի դրամ Լեւոնի Դ.
"	51	Արծ. Դրամ Աւնի
<i>Տախտ. Ե.</i>	" 52, 53	" " " "
"	54	Պղնձի " "
"	55-58	Արծ. " Լեւոնի Ե.
"	59-62	Պղնձի " " "
"	63, 64	Արծ. " Կոստանդնի Գ.
"	65	" " Կիի
<i>Տախտ. Զ.</i>	" 66, 68-71	Արծ. Դրամ Կոստանդնի Դ.
"	67, 72	Պղնձի դրամ Կոստանդնի Դ.
"	73, 74	Արծ. Դրամ Լեւոնի Զ.
"	75, 76	Արծպղնձ. Դրամ Լեւոնի Զ.
"	77	Պղնձի Դրամ Լեւոնի Զ.
"	78, 40	Արծ. Դրամ Սմբատայ:

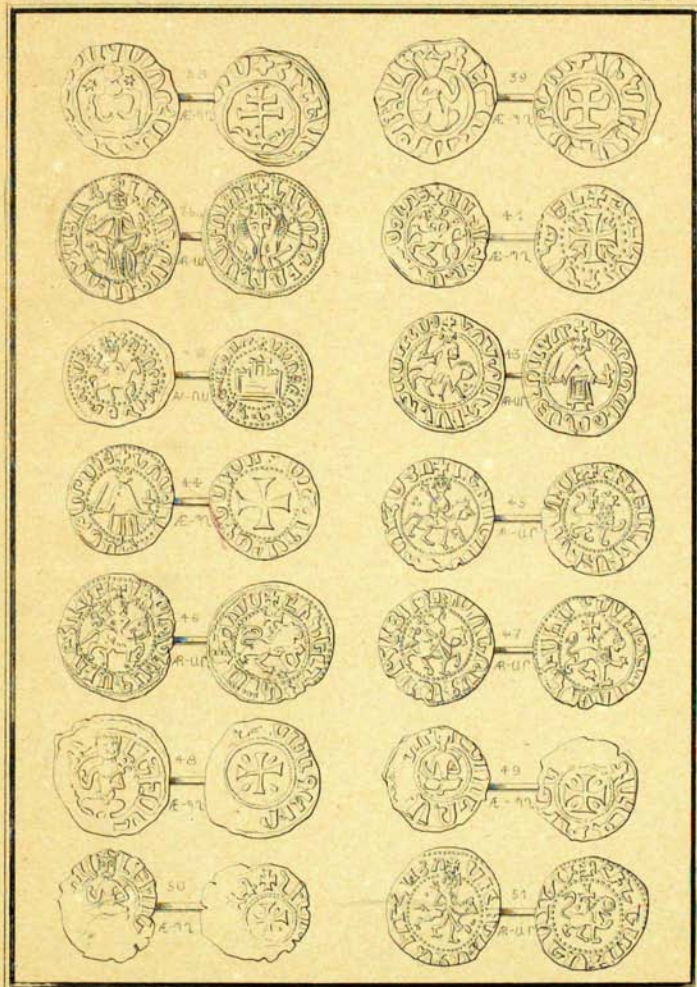

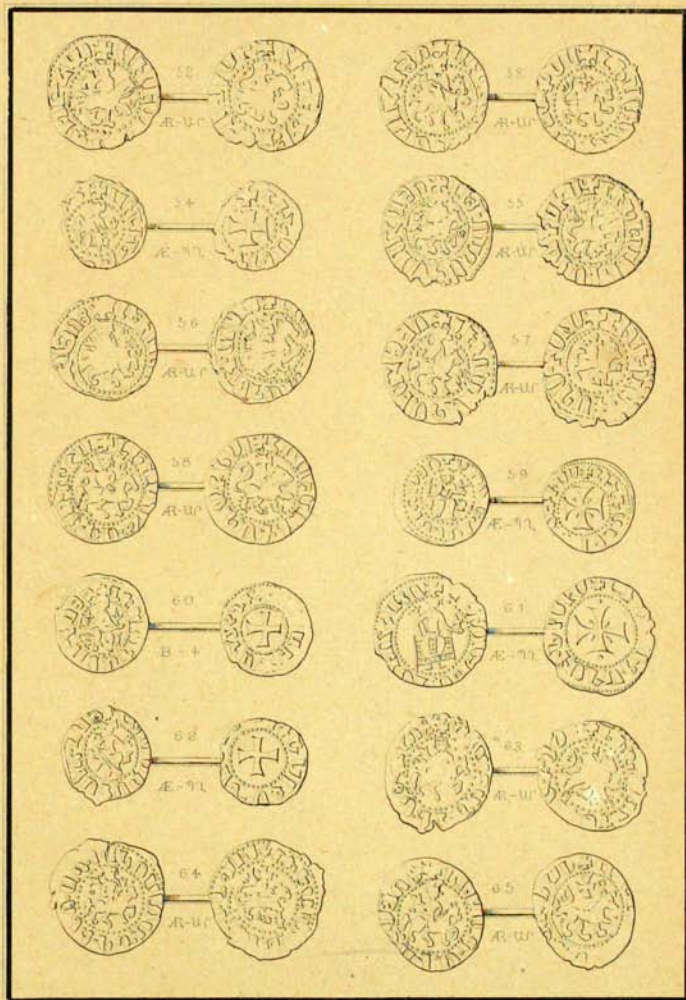

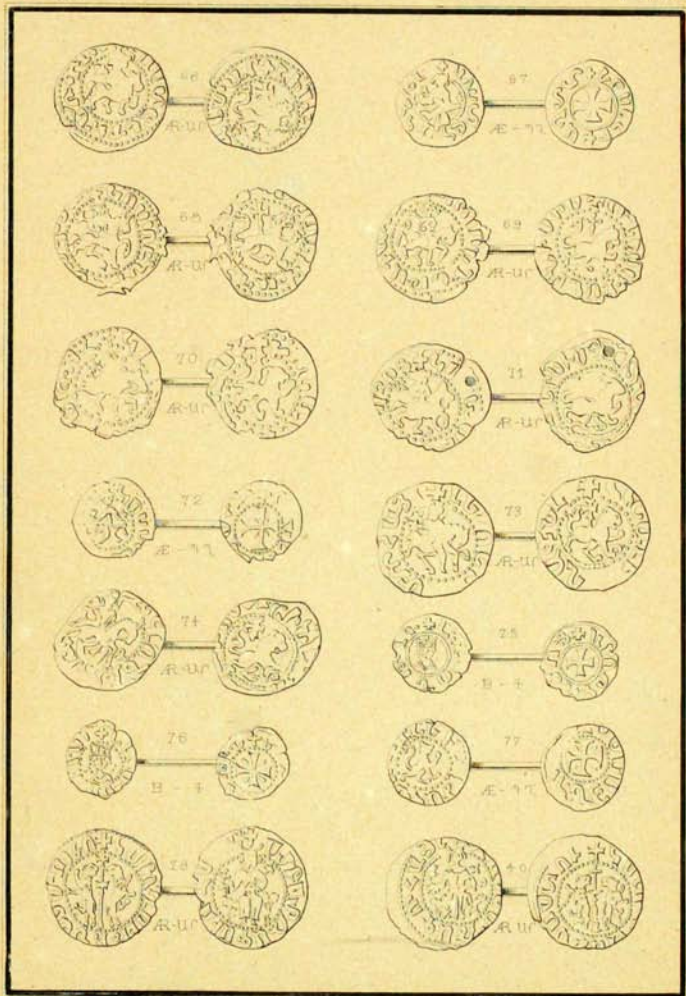

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ

—

ԹՈՒՐԻՒՆԵԸՆ ԹԱԳԱՆՈՐՆԵՐՈՒՆ

ՄԻՆՉԵՒ ԶԻՄԱ

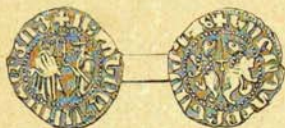
ՉՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԳՐԱՄՆԵՐԸ

ԳՐԵՑ

Հ. ԿՂԵՄԷՍ Վ. ՍԻՊԻԼԵԱՆ

Մ Ի Ի Թ ՝ Ո Ւ Խ Տ Է Ն

(Հանուած Մ. Դոստոյա լրագրէն՝ 1851 թ. 46 եւ 48. 1852 թ. 2, 9, 11 եւ 16:)

ՎԻՆՆԸ 1892

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ը Ն Տ Պ Ա Ր Ը Ն

ՌՌՌԻՒՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒՆ

ՄԻՆՁԵԻ ՀԻՄԱ ԶՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՆԸ ԳՐԱՄՆԵՐԸ

Սեր նախնեաց ժամանակէն մեզի աւանդուած պատմական յիշատակարանաց մէջ ամենեւն երեւելիներէն մէկն ալ Հին դրամներն են: Ուրիշ Աւրոպական ազգաց նկատմամբ մեր ազգին դրամները քիչ գանուած են ու կը գանուին: Ի վերայ այսր ամենայնի սա քիչ դրամներն ալ իրարմէ այնպէս անջատեալ ժամանակ ու տարբեր լեզու ունին, որ դրամագիտութեան կանոնացը համեմատ՝ երեք զատ զատ կարգի կրնան բաժնուիլ: Ըռաջին կարգի են Աւրոպականաց դրամները: Արկորդ կարգիննրը՝ բուն ազգային դրամ չեն կրնար ըուիլ, այլ մանաւանդ իրօք Հռոմայեցի դրամներ են. բայց Հայաստանի նկատմամբ կոխուած ըլլանուն համար՝ ազգայնոյ մը առջին կրնան իրաւամբ իրրեւ ազգային պատմական յիշատակարան մը սեպուիլ: Արորդ կարգին կը վերաբերին Ռուբինեան ցեղին դրամները, որոնք միջին դարու դրամներուն կարգը կը սեպուին: Առաջին երկու տեսակներուն լեզուն հայերէն չէ, այլ Աւրոպականացը՝ յունարէն, իսկ Հռոմայեցոցը՝ լատիներէն: Բուն հայերէն լեզուաւ տպուած դրամները՝ Ռուբինեան դրամներն են, որով բուն ազգային ընտանի դրամներ կը սեպուին:

Ռուբինեան դրամները ժամանակ մը զրեթէ մոռցուած ի պէս էին ու Աւրոպացոց մէջն անոնց վրայ ճիշդ ծանօթութիւն մը ունեցող չկար, այնպէս որ մինչեւ Ահմեդինաուեան կամ Վոթացոց անծանօթ դրամներու կարգ անցընող գտնուած է, որով մեր դրամները Ալիկիայէն մինչեւ Շուեաի երկիր քշուած են: Բայց անցեալ դարուն մէջ դրամագիտաց ուշադրութիւնը գրգռելով՝ սկսան միտ գնել, մինչեւ Ռուբինեան դրամներուն վրայ առանձին տեսարակ մ'ալ հրատարակեց Աեսդինի անուամբ իտալացի դրամագէտը: Բայց սա դարուս՝ աւելի եւս դրամագիտաց մտադրութեան արժանի եղան ու քանի մը հեղինակներ իրենց աշխատութիւնն ասոնց նուիրելով՝ զանազան տեղ գտնուող Ռուբինեան դրամները հրատարակեցին ու Աւրոպացոց ծանօթ ըրին: Ըս հեղինակներն են Պր. Պրուէ՝ որն որ գլխաւորաբար Ռուսաստանի թանգարանին դրամները հրատարակեց. Պր. Վրաշիգ՝ որն որ վիեննայի Վայսերական թանգարանին, Պր. Վիմսերին ու մեր թանգարանին:

գրամներն ի լոյս հանեց. Պր. Պոռէլ Անգղիացին շեթում՝ Առաջինին արծաթ ստրկին վրայ խօսեցաւ. վերջապէս անցեալ տարի Պր. Վէրդոր Լանկլուա՝ որն որ իրմէ առջին հեղինակներուն վրայ՝ Փարիզ գանազան տեղեր գտնուող գրամներն ու Վննեակի մեծարդոյ Միսիթարեանց գրամներէն ոմանք յայտնի ըրաւ :

Լսոնցմէ ոմանց գրուածոցը մէջ թէ՛ ընթերցուածին ու թէ՛ ուրիշ կողմանէ եղած պակասութիւնները մեզի ներկի կերեւան. որովհետեւ կամ հայերէն լեզուին աղէկ տեղեակ չըլտով, եւ կամ գրամներուն մաքուր օրինակը քիչ ունենալով՝ քանի մը բանի մէջ պակասձ են: Ընտր համար ստան մը կայ՝ որ Ռուբինեան գրամներուն վրայ ըստ կարի կատարեալ գրուած մը հրատարակելու միտք ունինք, մանաւանդ որ ձեռքերնիս ըստ բաւականին հարուստ ժողովածոյ մը գտնուելով՝ շատ տարակոյսներ լուծելու դիւրութիւն ու բախտ կ'ունենանք :

Աս գրուածքս քիչ տտենի մէջ ամբողջ պիտի հրատարակենք, որն որ կը յուսանք թէ մեր ազգային գրամներուն վրայ կատարեալ դադափար մը կու տայ: Բայց որովհետեւ կը տեսնենք թէ Աւարուպայի գրամագէտները սաստիկ ջանք ու բողջանք մ'ունին դեռ անձանօթ մնացած Ռուբինեան գրամները տեսնելու, եւ ասանկ կտորները հրատարակելու եւ ոչ քիչ մ'ատեն յապաղել յանձն կ'առնուն, մենք ալ յիշեալ գրուածքնիս հրատարակելէն յտաջ, նոյն դիտնականաց ծառայութիւն ու աղջին պատիւ մ'ընելու մտօք՝ կը փութանք հիմակու հիմայ հոս ան Ռուբինեան գահեկանները հրատարակել, որոնք դեռ դիտնականաց առջին անձանօթ են: Իսկ անոնց վրայ ամբողջ տեղեկութիւնն ու մանաւոր ծանօթութիւնները մօտերս հրատարակուելու գրուածքին կը պահենք :

Հոստեղս մեր հրատարակելու գրամները՝ կամ անանկ թագաւորներու են, որոնց ստակները մինչեւ հիմայ ծանօթ չէին եւ կամ անանկ թագաւորներու ստակներ են, որոնցմէ ստոյգ է ստակ ունէինք, բայց ան նիւթով կամ ան կերպով չունէինք :

ԼԵՒՈՆ Գ.

Թիւ 1. Առաջին 177. ✠ ԼԵՍԵԼ ԹԵՂԳԵՒՈՐԻ ՀԸՈՅ. Պարզ ու մեծ խաչ մը:

Երկրորդ 177. ✠ ՀԸՏԵԼ Ի ԳԸՂԵՐԵ ՍՈՒ. Առիւծ առանց թագի, դէպ ի ձախ կողմը կը քայէ. պոչը շատ երկայն. Պղինձ. միջին մեծութեամբ: — Մէր Լանդարանը:

Աս ստակը շատ մտադրութեան արժանի է թէ իր նորութեան ու թէ վրայի ընթերցուածին համար: Մինչեւ հիմայ գտնուած

ան ստակներուն վրայ՝ որոնք Սիս քաղաքը կոխուած ըլլալը կը յայտնեն, միշտ շէնք, շէնք, շէնք եւ այլն կը տեսնուի, որն որ այնչափ համաձայն բառ չէ, ինչպէս որ լեզուին հմուտ եղողներն արդէն կ'իմանան. եւ միայն աս սարկին վրայ հարեալ բառն որոշ կը կարդանք որն որ շատ համաձայն է: Ըստ սարկին ձեւն ունի Սեւդինիին հրատարակած Տախտ. 2, թիւ 3 պղնձ ստակն ալ. բայց ինք շէնք կը կարդայ, իսկ տախտակին վրայի պատկերէն՝ բան մը չ'կարդացուիր:

Ի եւոն Վ.ին ընծայելնու պատճառն աս է որ նախ մեծութեան կողմանէ շէթուս Ը.ին միջակ ստակներուն մեծութեանը չափ ըլլալով՝ ժամանակաւ անկից վերջը կ'երեւայ, որովհետեւ պղնձներուն կողմանէ՝ մեր Պուրինեան դրամներուն մեծութիւնը՝ ամենէն մեծ դրամներէն կը սկսի ու երթալով կը պզտիկնայ, ինչպէս որ յայտնի կ'երեւայ եթէ մէկը հարուստ ժողովածոյ մը մտադրութեամբ քննելու ըլլայ: Վարձեալ ի շէնք գրուած է ու ոչ ի շէնք. ասիկայ աւելի հաստատուն պատճառ է, որովհետեւ ի եւոն Վ.ին արծաթի ստակներուն վրայ ալ՝ որոնք ի շէնք հարեալ աս սարկին վրայ ալ զանց առնուած է: Ըստր ալ միտ դնելու է որ ի եւոն Վ.ին 1288ին Ղենովացոց գրած հրովարտակին մէջն ալ ի շէնք բառն առանց թի գրուած է, ուր որ մէկալ ի եւոնները միշտ ուր կը գրուին, ինչպէս ի եւոն Լ.ին հրովարտակէն եւ ամէն ի եւոն անուամբ ստակներէն ալ յայտնի է: Ըստ պատճառները տեսնելով՝ ձեռք կրնար աս ստակը ոչ ի եւոն Բ.ին եւ ոչ ալ ի եւոն Վ.ին ընծայել, հասկա մեծ պատշաճութեամբ ի եւոն Վ.ին: Ընթերցողներուն միտքը յագեցընելու չափ քանի մը պատճառ բերելը հերիք կը սեպենք, որովհետեւ բուն գործքին մէջ՝ Պուրինեան դրամներուն ընդհանուր դասաւորութեան վրայ աւելի ընդարձակ պիտի խօսինք:

Ս Մ Բ Ա Տ

Թիւ 2. Ըստ շէնք շէնք. † սմբԸՏ՝ ԹԵԳ՝Թ շէ

Թաղաւորը գրուիր պատկով՝ գահի մը վրայ նստած, որուն երկու կողմնական յեմարաններն երկու առիւծէ կը կաղմուին. աջ ձեռքը՝ վրան խաչով աշխարհք մը բռնած, իսկ ձախ ձեռքը՝ շուշանաձեւ ծաղիկ մը, արքունի գաւազանի տեղ:

Երկրորդ շէնք. † ՍԵՐՈՂՈՒԹԻՄՆ ԸՍՏՈՒԾ

Նեղ ու երկայն կրկին խաչի մը երկու կողմը՝ երկու

† Բոլորքի գրածնիս՝ մաշած տեղէն հասկըցընելու համար՝ կէտ դնելու տեղ բուն պակաս գրերն են, զորոնք ազեկ տարբեր գրով գրեցինք:

առիճ ոտքի վրայ կեցած, ոտքերնին դէպ ի ստրկին շրջանակն ու զրուխնին դէպ ի խաչը դարձուցած. Ծակ. արծաթ: — Պրուէլի Լանգարան:

Սմբատի արծաթ ստակ մը մինչեւ Հիմակ ամենեւին ծանօթ ըլլալով՝ նոր բան մը կը սեպուի: Սոցոց է Սեպինի իր Ստորագրութեան մէջ Սմբատի արծաթ ստակ մը կ'ընծայէ, բայց Հիմակ առ Հասարակ ծանօթ եղած է որ նոյն ստակը Հայու ստակ չէ, Հասպա Սերուխայի ստակ: Ըստ Հրատարակած ստակներնուս վրայ միտ դնելու արժանի բանն աս է որ թէ իրմէ յառաջ 1 եւոն Գ.ին ու թէ իրմէ վերջիններուն արծաթ ի ստակները թագաւորը ձիւ վրայ նստած կ'երեւցնեն, իսկ ասոր ստակը՝ 1 եւոն Բ.ին Հասարակ ստակներուն նմանութեամբը գահի վրայ նստած նկարուած է: Երուեստին կողմնէ շատ մաքրութիւն մը չունի ու մարդ ձեռքն առնելուն պէս՝ կ'իտանայ թէ 1 եւոն Բ.ին ստակներուն շինուածքէն բոլորովին տարբեր է. իսկ մեծութիւնը 1 եւոն Բ.ին արծաթ ի ստակներուն մեծութեամբն է:

Թ.Խ. 3. Ըրուէլի Լանգ. Ք Մ (սմ) ԲՆՏ ԹԵԳՎԵՌՐ ՀԵ:
Թագաւորը պատկուած գլխով՝ ձիւ վրայ նստած դէպ ի աջ կ'արշաւէ. աջ ձեռքը շուշանաձեւ նիզակ կամ արքունի գուազան:

Երկրորդ Լանգ. Ք շինեալ Ի ԲԵՂԵՐ Ի ՍԻ.
Պարզ խաչ, չորս նիզակաձեւ կամ շուշանաձեւ ճաւաղայթներով. Պղ. փոքր: — Մէր Լանգարան:

Ըստ պղնձի ստակը շատ մաքուր ու որոշ ըլլալով՝ ամենեւին տարակուսելու տեղն չիմնար ու Սեփար բառն ամբողջ կը կարդացուի. միայն Ս ու Մ գրերը մէկտեղ միացած են: Երուեստին կողմանէ շատ բարակ ու գեղեցիկ է, գրերուն ձեւն ալ համաչափ: Սեպինիին մէջ Թ.Խ. VIII. պղնձն ու Պրուէլի գրքին մէջն ալ Թ.Խ. 18 պղնձ ստակները Սմբատայ ստակ ըլլալուն վրայ ամենեւին տարակոյս չունինք: Բայց նոյն հեղինակները՝ գուցէ հայերէն գրերուն աղէկ վարժութիւն չունենալով եւ ստակներուն վրայ անուան տեղը մաշած ըլլալով՝ ձեն կրցեր կարգալ: Սեպինին ան ստակը Առստանդին Բ.ի կու տայ, իսկ Պրուէլ բոլորովին չկարդացուելով կ'ըսէ. թէպէտ եւ Սեպինիին ստրկի վրայ ԵՏ գրերն որոշ կը տեսնուին, որ վերջաւորութեամբ ուրիշ թագաւորի անուն չունինք: Իսկ Պրուէլի 18 Թ.ուոյն թագաւորին անուան սկզբնաղբիւրը Ս է, եւ Բ. կողման ձեւէն կատարեալ յայտնի է թէ Սմբատի ստակ մըն է:

Թ.Խ. 4. Ըրուէլի Լանգ. Ք ՍՄԲՆՏ ԹԵԳՎԵՌՐ ՀԱՅՈՒ.
առջինին հետ նոյն:

ԵՐԵՐԵՐ ԿՊՆՔ Խ ՇԻՆԱԼ ԿԱՆՈՒՄ Ի Ս .
 առաջինին հետ նոյն: ՊԷ, փոքր: — ՍԷԻ ԲԱՆ-
 ՔԱՐԱՆԷ:

Ըսոր զլիաւոր պատկերը թէպէտ առջինին հետ նոյն է, սա-
 կայն շատ կողմանէ փոքր տարբերութիւններ ալ ունի: Ըսոր վրայ
 Ս եւ Ս՝ զրեքը զատ զատ գրուած են, եւ գրերուն ձեւն առջինին
 բարակութիւնը չունի: Ըրուեստին կողմանէ մէկայէն շատ վար է .
 իր վրայի ձին բնականին շատ նմանութիւն չունի: Արիւորդ կողմի
 խաչն ալ աւելի սարդ է ու կէտերով զարդարուած չէ:

Ըս երկու պղնձ ստակներուն մեծութիւնը շեքում Բ . ին
 ստակներէն աւելի պզտիկ է ու շատ ալ նուրբ, որով առջի Ժաման-
 նակուան ստակներէն կը տարբերի եւ վերջին Վ եւոններուն տարկին
 դասաւորութեան բաւական լոյս կու տայ: Վարձեալ աւ միտ զնե-
 լու բանն ալ կայ՝ որ Ամբատի ստակներուն ընթերցուածը նախըն-
 թաց ստակներուն ընթերցուածներէն կը սկսի տարբերիլ, մա-
 նաւանդ երկրորդ կողմերը, ուր գրուած է շնուլ եւ ոչ միշտ շնեւուլ .
 ինչու որ Վ եւոն Բ . ին եւ շեքում Ը . ին աստեղը միշտ շնեւուլ
 կը գրուի, իսկ քանի որ յառաջ կերթայ կը սկսի շնեւլ կամ շնուլ
 կամ շնուլ եւ այն գրուիլ . այնպէս որ վերջին Առասանդիններուն
 14 ստակներուն վրայ եւ ոչ աեղ մը շնեւուլ կը կարգացուի:

Ամբատի պղնձ ստակները հիմայ բաւական գանուած են,
 որովհետեւ Վ իննա ՊԲ. Վիմանիին քով երկու հատ կայ, որոնց
 վրայ մի եւ նոյն նշանաւորները կան . նոյնպէս ՊԲ. Պոսելի թան-
 գարանին պղնձի Ամբատներէն ալ ոմանք շնեւլ է +աղա+ գրուած
 են, ոմանք շնուլ +աղա+ եւայն: Իսկ թագաւոր բառը երբեմն
 ԲԱՆՔՈՐ ու երբեմն ԲԱՆՔԱՆՈՐ:

Վարձեալ Պերլինի թանգարանին մէջն ալ երեք հատ պղնձի
 Ամբատ կայ, բայց շատ աւրուած ըլլալով՝ որոշ չեն կարգացուիր,
 երկուքին վրայ աւելի յայտնի կը կարգացուի, իսկ երրորդին Բ . կող-
 մէն յայտնի է թէ է նոյն գրամն է: Ինչու որ Ամբատի ստակներուն
 Բ . կողման ձեւը բոլորովին տարբեր ու մէկ հատիկ է եւ նմանը չե-
 զատ իր, որով բոլոր մէկալ պղնձի ստակներէն շատ զիւրութեամբ
 կը զանազանուին: Տարբերութիւնն ալ աս է՝ որ պարզ խաչին
 ճառագայթները նիզակի ձեւով են եւ անանկ երկայն՝ որ խաչին
 թեւերուն կը հաւասարին եւ զարդարուն կերպարանք մը կը ստա-
 նան: Շ առ անգամ խաչին կեդրոնին մօտ ու թեւերուն ծայրն ալ
 մանր կէտեր կան, որոնք խաչին զարդերը կ'աւելցընեն: Ըրուեստին
 կողմանէ Պերլինի թանգարանին ստակները միջակ աստիճան մ'ու-
 նին ու մեր հրատարակած ԿՈՒՄ 4ին հետ աւելի կը նոյնանան:

նին, ըստ ամենայնի Մուշնի արժաթ ստակներուն վրայ գտնուած ձեւերուն պէս:

Մըդ առջի տեսակները՝ 1 Եւոն 12-ին, իսկ մեր նոր հրատարակած ստակը՝ որն որ երկուքին մէջ միջին մըն է ու մէկէն մէկալին անցք մը, ուրիշ 1 Եւոնի չենք կրնար ընծայել՝ բայց եթէ 1 Եւոն 4-ին, որովհետեւ միայն անիկայ կը մնայ: Ըստ ստակներէն չորս հատ մեր թանգարանը կայ ու հատ մ'ալ հոս Պր. Վիմոնիին թանգարանին մէջ: Ըստյալի հազուագիւտ ըլլալէն ալ կրնանք հետեւցրնել թէ 1 Եւոն 4-ին երեք տարւան կարծատեւ թագաւորութեան կը վերաբերի. ուր որ 1 Եւոն 12-ին ընծայուած ստակներն աւելի շատ կը գտնուին, որն որ 22 տարի թագաւորած է: Ըստ հինգ զբամներուն վրայ ալ հաւասարապէս ան երեք որոշ կէտերը կը տեսնուին, որոնք աստակներուն յատուկ նշանն են: Իսկ ընթերցուածներուն կողմանէ՝ հինգն ալ մէյ մէկ քիչ տարբերութիւն ունին, որմէ յայտնի է թէ զատ զատ արժանք (coin, փոփոխ) ունեցեր են:

Ա Ի Շ Ի Ն

Թ/ու 6. Ըստ Վիմոնիին կողմ. Խ Ե Ի Շ Ի Ն Թ Ե Վ Ե Լ Ի ՈՐ Հ Ե Յ Ի:
Թագաւորը ձի հեծած ու զլուխը պատկուած՝ զէպ ի աջ կողմը կը քայլէ. ձիուն զխուռն տակը 5 ու պոչին վերի դին կէտ մը:

Երբ որ Խ Ե Ի Շ Ի Ն Ի Բ Ե Վ Ե Լ Ի Ն Ի ՈՐ Ի Ն Ի Ն
Ըստ ամենայն թագի, զէպ ի աջ կողմը կը քայլէ. կունակը քառակուսի կարծ խաչ մը. Ըրծ. — Ս Ե Պ Ե Լ Ի Ն Ի Ն Ի Ն:

Մուշնի արժաթ ստակներուն երկրորդ կողման յատուկ ընթերցուածն եղած է՝ Չինաստան կամ Չինաստանի գրերը. եւ մինչեւ հիմայ հրատարակուած ստակներուն ամենն ալ աս ընթերցուածով էին. իսկ մեր հրատարակած ստակը՝ որն որ շատ մաքուր ու որոշ է, յատակ զերթով Չինէլ կը կարդացուի, որն որ մասնաւոր զարտուղութիւն մըն է: Ըստիկայ միայն աս ստակին վրայ ըստ պատահման կոխուած չիկրնար ըսուիլ, որովհետեւ Մուշնի փոքրիկ պղնձի զբամ մ'ալ ունինք, որուն վրայ նոյնպէս Չինէլ կը կարդացուի: Իսկ Պր. Լանկուային աս տարի հրատարակած պղնձի Մուշներ մաշած ըլլալով՝ միայն Չին կարդացած է, որով չիմացուի որ Չինաստանն է Չինէլ է: Պր. Լանկուայի անցած տարի տպած գործքին մէջ ալ 34 թուով արժաթի Մուշն մը կը հրատարակէ, որուն համար դեռ հրատարակուած չէ, կըսէ. բայց աղէկ քննողը կը տեսնէ որ

բառ ամենայնի մի եւ նոյն ստակը Պր. Գրաֆթի իր գործքին մէջ 33 թուով հրատարակած է: Պր. Լանկուային առած ստորագրութիւնն ալ ճիշդ չէ, վասն զի 34 թուոյն ընթերցուածն ու ստիտակին մէջ նկարած նոյն ստակն իրարմէ տարբեր են: Տակստակին մէջ նկարածն բառ ամենայնի Պր. Գրաֆթին յառաջ բերած սարկին հետ նոյն է: Պր. Լանկուա Լ. շէն Լաֆաւոր հոյս կը գրէ, իսկ սարկին պատկերին մէջ Լ. շէն Լաֆաւոր հոյս է. նոյնպէս շէն շէն է + ադա + գրածը՝ շէն շէն է + ադա + սէ է, ինչպէս որ Պր. Գրաֆթին նկարած Լ. ստիտակին 33 թուէն յայտնի է. եւ աս երկու դրամն իրարու հետ բազդատողը՝ յայտնի կը տեսնէ որ բառ ամենայնի նոյն դրամն է:

Իսկ Լ. շէնի պղնձի դրամներուն մէջն ալ կայ՝ որ շէն շէն է, ինչպէս Պր. Պոուելի թանգարանին մէկ պղնձէն կերելուայ: Լ. սկից ուղղակի կը հետեւի որ Լ. շէնի ստակներուն Լ. րկողորդ կողման ընթերցուածը միշտ շէն շէն է, հապա քիչ անբամ նաեւ շէն էլ, թէ արծաթի ու թէ պղնձի դրամներուն վրայ:

Սեր տեսած Լ. շէնի պղնձի դրամները չորս հատ են, որուն վրայ աւելցընելով Պր. Լանկուային աս վերջին տեսները հրատարակածը, կը բայ հինգ կտոր, որոնց ամէնն ալ փոքրիկ ու նուրբ դրամներ են: Լ. ս պղնձի դրամներուն ձեւն, իրենցմէ քիչ մը յառաջ եղած պղնձի դրամներուն ձեւովը չէ: Ինչու որ Լեթուա Բ. ին ու նոյն ձեւով կոխուած Լեւոնի պղնձի դրամներուն վրայ՝ թագաւորը գետինը նստած կը նկարուի. իսկ Լ. շէնի ստակներուն վրայ՝ բազմոցի վրայ, կամ Լեւոն Բ. ին ստակներուն նմանութեամբն՝ աւիւ ձններու վրայ կեցած գահի մը վրայ նստած է:

ԼԵՒՈՆ Ե.

Թիւ 7. Լ. շէն իւր. † ԼԵՒՈՆ ԹԵՂԵՆՈՐ ՀԵ՛:
 Թագաւորը պատկուած զլիտով՝ աթոռի մը վրայ
 նստած, հանդիպահայեաց, ոտու ըններն ալ վար երկրնցուցած. ձախ ձեռքն աշխարհք ու վրան խաչ,
 աջ ձեռքը՝ երկայն կոթով շուշան մը բռնած, որն
 որ ուսն վեր կը բարձրանայ:

Երկրորդ իւր. † ՇԵՆԵՒ Ի ՔԵՂԵՐ ՍԻՈ՛:
 Քառակուսի խաչ մը փոքր ու նուրբ ճառագայթներով.
 Խաչին թեւերուն ճոթն ալ մէյ մէկ կէտ.
 Պղ. միջին մեծութ. — Փարիզէ Լաֆաւորանը:

Լ. ս սարկէն երեք հատ կը գտնուի, մէկը Պր. Պոուելին բով, մէկը՝ Փարիզի թանգարանը եւ երրորդը՝ Պերլինի թանգարանը: Լ. րկերն ալ ընթերցուածին կողմանէ, իրարմէ մէյ մէկ քիչ տարբեր-

բութիւն ունին: Ըս զլիաւոր տարրերութիւնը կայ, որ Պառելին ստրկին վրայ շնորհ կը կարգացուի: Ըս ստրկին արուեստը բաւական մաքուր է, մեծութիւնն ալ լեւոն Վ.ին պղնձի ստակներուն մեծութեամբ: Ի վերայ այսր ամենայնի մէնք լեւոն Վ.ին կ'ընծայենք, վասն զի թագաւորը գեանի վրայ նստած չէ, ինչպէս որ շեթում Բ. ու անոր նմանութեամբ շինած լեւոններու պղնձներուն վրայ կ'երեւայ, այլ աթոռի վրայ, որուն ձեւը կ'երեւայ թէ Ը.նի պղնձի ստրկին ձեւէն առնուած է, որն որ ինչպէս բախք՝ աթոռի վրայ նստած է ու ոտուրները վար երկնցուցած:

Վ.ու.ցէ ոմանք աս ստակն առաջին լեւոններէն մէկուն ընծային, բայց ամենեւին հաւանականութիւն չկայ. ինչու որ թէ թագաւորին զգեստը, նստելու ձեւն ու պահասաւոր շնորհ ընթերցուածը, եւ թէ պարզ խաչին կարգաւորեալ ձեւը վերջին ատենները կ'ակնարկէ: Ըս ստակներէն քիչ մը տարբեր՝ այսինքն միայն ձեւուրներուն զիբքը փոխուած ձեւով ուրիշ երկու ստակ ալ կայ, որոնք նոյնպէս լեւոն Վ.ին կրնանք ընծայել, որոնց մեծութիւնը յիշեալ երեք կտորէն քիչ մ'աւելի պզտիկ է:

ԹԻՎ 8. Ը.ու.ցէ Կ.ու. Խ ԼԵՒՈՆ թագաւոր ՏՆՅՈՒ. Թագաւորը պտակուած զլիով՝ աթոռի մը վրայ նստած ու հանդիպահայեաց. աջ ձեռքը խաչ ու ձախ ձեռքը շուշան մը բռնած:

Երկրորդ Կ.ու. Խ շինվել Խ ԲԵՂԱՐԻ Խ սխ: Վառակուսի խաչ մը, կենդրոնին մօտ չորս կողմանէ չորս պզտիկ կէտեր. ՊՂ. փոքրիկ: — ՍԷր Բանդարանը:

Ըս ստակն ալ զեռ մինչեւ հիմայ հրատարակուած չէր, սակա ըստ ամենայն մասին Ը.նի պղնձ ստրկին հետ նոյն է. երկու ձեռքը հաւասարապէս տարածուած ու նոյն ձեւով աթոռի վրայ նստած: Ը.ւ ան ստիճանի արուեստի նմանութիւն ունի, որ աս ստակներէն աւրուած մը տեսնողը՝ Ը.նի ստակ կը կարծէ. բայց ասոնց քանի մը կտորները զանելով՝ հաստատեցինք թէ անշուշտ լեւոնի ստակ են ու հաւանականաբար լեւոն Վ.ին կը վերարկին: Ըս ստրկէն ալ երեք հատ կը զանուի. մեր հրատարակածին վրայի խաչին ձեւն աւելի կարգաւորեալ է եւ Ը.նի պղնձ ստրկին խաչին նման: Իսկ Պր. Պառելին քովիններէն մէկը պարզ խաչ է ու մէկայը փոքրիկ ճառագայթներով: Ըս ստակներուն չափը Ը.նի պղնձ ստակներէն քիչ մ'աւելի պզտիկ է, եւ միայն մէկ հասն անոր հաւասար: Ըսով կ'իմացուի որ Ռուբինանք նոյն ատենուան Խաչակրաց ու Ըսպետաց պէս փոքրիկ զրամներ ալ տպած են, որոնք Փող ու Վանդ ըսուած զրամներէն անշուշտ ըստ աւելի պզտիկ, նուրբ ու թեթեւ են:

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ

Թիւ 9. Ընդէն իւր՝ Խ ԿՈՍՏԱՆԳԻՆԻ ԹՎ: Թաղաւորը պատկուած, դէպ ի աջ կ'արշաւէ. դաշտին մէջ՝ ձիու զլխուն վրայ Պ. գիրն ու ձիուն մէկտէ կողմը երեք կէտ (. . .):

Երբորդ իւր՝ Խ ՇԽԵԼԼ Ի ՎԵՂԵՎ Ս: Ընդ առանց թագի, աջ կողմը կը քայէ. կանրկին վրայ քառակուսի խաչ մը: Օսակ. արծաթ: — Պատէն խնդարան:

Ըս արծաթը՝ դաշտին վրայ ունեցած Պ. գրոյն համար՝ նշանաւոր ու մէկ հատիկ է: Պ.րոյն ձեւը շատ որոշ ու յայտնի է: Ըս գրոյն ինչ նշանակելը յայտնի չէ. բայց վրան երկու բան կրնայ մտածուիլ. նախ՝ իբրեւ երբորդ նշանակելու տեղ, ինչու որ յայտնի է թէ Պ. գիրը, իբրեւ թիւ անելով՝ երեք կամ երբորդ կը նշանակէ. եւ երկրորդ՝ փորոզին անուան սկզբնագիրը, զոր օրինակ Պ.էորդ, Պ.րիոր: Վասն զի ըստ պատահման զրուած ենթադրելը՝ թիչ մը դժուարին է:

Երբորդ նշանակելը կրնար հաւանական ըլլայ, բայց զիտաւոր դժուարութիւնն է՝ անոր ուրիշ համանուն ստակներուն վրայ ամենեւին այսպիսի որոշում մը չհասնուիլը եւ ոչ ալ նոյն ժամանակուան ու նոյն տեղերուն ստակներուն վրայ ասանկ սովորութիւն մը կար: Ըս Ռուբինեան ստակներուն շատ զաղափարներն ալ նոյն ժամանակուան Խաչակրաց, Ըսպետաց ու Ըսրոպացոց ստակներէն առնուած ու իրենց սեպհականած ըլլալով, անոնց ստակներուն վրայ ամենեւին այսպիսի որոշում մը չտեսնուելէն՝ կրնանք գուցէ հետեւցրնել որ մերիներն ալ զործածած պիտ'որ չըլլան: Ար մնայ ըսել թէ՛ գուցէ փորոզին անուան սկզբնագիրն ըլլայ: Բայց նոյն տեսնուան ստակներուն վրայ ամենեւին փորոզի անուն ալ տեսնուած չէ, ասով մեր ստակներուն վրայ ալ ուրիշներէն զատ կարգ մը ենթադրելը, զուցէ ունեց հաւանական չերեւար: Ս'ենք ալ աս մտածմունքն ունենալով՝ իբրեւ զուտ կարծիք կամ տարակոյտ մը կը գնենք ու միայն մեր մտածմունքը յայտնել կ'ուզենք, որով թիբրեւս ընթերցողաց մտադրութիւնը զրգուելով՝ այսպիսի յիշատակարաններ գտնելու փոյթ ունենան ու վրան մտածելով եւ իրարու հետ բաղդատելով՝ գուցէ աւելի հաւանական մեկնութիւնը ժամանակաւ գտնուի:

Իսկ աս ստորկին վրայի երեք կէտերուն նման՝ Պատանդնի ուրիշ ստորկի մը վրայ ալ կը գտնուի, որն որ Պ.լաւթի (թիւ 56)

Հրատարակած է, բայց աղէկ չընալով կարդալ՝ Կոստան... Եւ ու մէկալ կողմը Եւ... Եւ կարծած է, զորն որ Պր. Լանկուա ալ անկից առնելով՝ (Թիւ 30) անանկ կը զնէ: Եւրդ աս ստրկին բուն ընթերցուածն է Կոստան... Եւ, ու մէկալ կողմը շէտալ է Եւ... Եւսիկայ մասնաւոր կը յիշատակենք որ փուշ տեղ վրան ենթադրու թիւններ չըլլայ: Արովհետեւ Պր. Լանկուա Գրաֆթիւն ասած է, զուցէ ուրիշ մ'ալ Պր. Լանկուայէն կ'առնէ, եւ այսպէսով իրօք չզանուող կամ նոյն եղանակաւ չզանուող ստակ մը օղի վրայ գոյութիւն կ'առնէ, ու տարբերութիւն կը կազմէ:

Թիւ. 10. Եւստիւն Կոստ. ԿՈՍ(սա)ՄԵՆՊՈԼՆ ԹԳ:
 Թագաւորը ձիւ վրայ նստած, դէպ ի աջ կ'արշաւէ. ձիուն ոտուրներուն մէջ՝ դաշտին վրայ Լ Ե:
 Եւստիւն Կոստ. Կ ՇԻՆԵ(ալ)Ի ԲԵՂԳԻՆ ԹԳ:
 Եւստիւն ասանց թագի, աջ կողմը կը քալէ, կոնակը քառակուսի խաչ. դաշտի վրայ՝ հ: Տակ. արծաթ.
 — Ս'էր Բանգարանը:

Եսոր վրայ ու եւ ք զրերը միացած են, ինչպէս որ ուրիշ շատ տեղ ալ ք եւ է զրերը նոյնպէս Գ. կողման ու եւ շ զրերը միացած կը տեսնուին: Ես ստրկին վրայի Լ Ե զրերը շատ զարմանալի են. Թերեւս աս ալ վերը յիշուած Գ զրոյն կարգը կրնայ մտնել, իրրեւ Լ եւ ոն բառին սիկլոնագիրը: Ես ստրկին, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ Կոստանդիններու ստակները, դաշտին վրայ շատ անգամ նշաններ ունին, որոնք հասարակօրէն արարացի գրոց ձեւեր են. երբեմն կէտով ու երբեմն առանց կէտի կամ կիտաւոր գիտով:

Թիւ 11. Եւստիւն Կոստ. ԿՈՍՏԵՆՊՈԼՆ ԹԳ:
 Թագաւորը պսակուած ու ձիւ վրայ նստած դէպ ի աջ կ'արշաւէ. աջ ձեռքը խաչ մը բռնած. ձիուն ոտուրներուն մէջ ճ:

Եւստիւն Կոստ. Կ ՇԻՆԵԻ Ի ԲԵՂԳԻՆ ԹԳ:
 ասիւն ասանց թագի, աջ կողմը կը քալէ, կոնակը խաչ, ու ոտուրներուն մէջտեղը եւ դաշտին վրայ մեծ կէտ մը: Եւրծ: — Ս'էր Բանգարանը:

Եսոր վրայի հոյ ընթերցուածը բոլորովին նոր է, որն որ հոյոց բառին համառօտութիւնը կ'ուզէ նշանակել. այսպիսի ընթերցուած մեր քովը գտնուող ուրիշ Կոստանդիններու վրայ ալ կայ:

Ես ստակն աւելի արծաթախառն պղինձ պէտք է բսել, քան թէ արծաթ. ասիկայ թէպէտ զրամ բտուած ստակներուն բուն չափն ունի, բայց շատ նուրբ ու թեթեւ է, այնպէս որ յայտնի կերեւայ թէ Կոստանդին Գ.ին վերջին ատենները տպուած ըլլայ: Ես ստրկին կշիռքն աս ջի ժամանակուան հասարակ արծաթ ստակներուն կէս ծանրութեամբն է: Թէպէտ մաքուր պահուած

ստակ չէ, բայց վրայի գրերը բուսական որոշ են: Այսուհասին կողմանէ արտաքոյ կարգի ստորին ու կոշտ է, այնպէս որ ասոր շափ անարուեստ ստակ խիստ քիչ կը գտնուի:

ԼԵՒՈՆ Զ.

ԹԻՎԸ 12. Աստուծոյ հոգի. Ք ՂԱԼՏԻ ԹՅԱԳԱՐ ՀԱՅՈՒ
Առջինին հետ նոյն. դաշտին վրայ Ր:

ԻՆԴԻՐՈՐԻ ՀՈՂԸ. Ք ՇԽԵԼԼ Ի ՎՐԱԳԱՐԵՆ ՈՒՍ:
Ասիւծ ու վրան խաչ: Արծ: — Պսալմի ընթացքին:

Աս ստրկին արուեստն արտաքոյ կարգի կոշտ է, նիւթն ալ վերը յիշուած Աստանդինն ուրիշ արծաթի ստակներուն մեծութեամբն է: Աս ստակս ան վերջին Աւանեսան արծաթներէն (զորոնք Աւան Ա.ին կ'ընծայենք) բոլորովին տարբեր շէնք ունի, այնպէս որ շատ պատշաճութեամբ Աւան Օ.ին կրնանք ընծայել: Ստրկին թեթեւութիւնն ըստ ամենայնի վերը յիշուած Աստանդինն թեթեւութեամբն է ու մի եւ նոյն ձեւն ունի, թէպէտ եւ սակայ իբրեւ նոյն ժամանակուան հասարակ դրամը կոխուած է, ինչպէս որ մեծութեան չափէն ալ յայտնի է: Բայց որովհետեւ Աւան Օ.ին ասանք տէրութեան կործանելուն դժբախտ ստրկներն էին, անոր համար այսչափ անարուեստ ու վար արծաթով կոխուած պիտոր ըլլայ, եւ արդէն վերջին ժամանակուան ստակներէն եւ ոչ մէկը գտա, կամ թէ բնեք առաջին արծաթներուն գտութեամբը կոխուած են:

ՀԵԹՈՒՍ Ա. ԵՒ ԱՄԵՏՏԻՆ ՔԱՅԳՈՊԱՏ

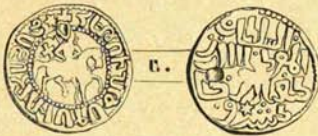
Աս ստրկին վրայ յստած՝ նախ առհասարակ Ուրբինեան երկրեզուեան դրամներուն վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը տալը մեզի պատշաճ կերեւայ:

Ուրբինեան ցեղին դրամներն առ հասարակ միայն հայերէն ընդուա են. իսկ շեթում Ա.ին արծաթի դրամներէն ոմանց՝ մէկ կողմը հայերէն ու մէկալ կողմն արաբերէն է: Ասոնց երկրորդ կողման մինչեւ հիմայ ծանօթ եղած արաբացի ընթերցուածն էր,

Աստուծոյ հոգի	السلاطان الاعظم
էր - արաբական լեզուով	الدنيا والدين كخمسو
խոսքով ինչ	بن كيقباد

Չըջանալն ալ գրած կըլլար, ... سید بسید ... (տարւոյն թուականը ըստ շիմրէթի, ու գրերով

գրուած): Իսկ առաջին կողմը՝ թագաւորը ձի հեծած ու շրջա-
 նակն ալ գրուած շէնքով թագաւոր շախնի. դաշտին վրայ հա-
 սարակօրէն խաչ, աստղ ու մահճիկ. բայց աստղը կամ մահճիկը՝ եր-
 բեմն մէկն ու երբեմն մէկալը՝ պակաս ալ կը ըլլար: Վերջիշեալ
 դրամներէն մինչև հիմայ 8—9 հատ գտնուած է եւ ամէնն ալ
 Վայասէտտին Վայխոսրէվին (1236—1245 Վրիս. թուակ.) ու
 Լ. շէթմայ անուամբը կոխուած են: Վրայի թուականներն ալ
 637—641 հիճր. (= 1239—1243 Վրիս. թուակ.) են: Ըս
 երկրեզուեաններուն թուականը միշտ աս շորս տարւան միջոցին
 մէջն է, եւ մինչև հիմայ վերջիշեալ ժամանակներէն դուրս կո-
 ხուած՝ երկրեզուեան դրամ գտնուած չէ, կամ ճշգիւ խօսելու
 խանար՝ մինչև հիմայ հրատարակուած չէ: Ըստնցմէ ոմանց ա-
 տուետը շատ զեղեցիկ է, ու միայն քիչերն աւելի վար արուես-
 տով են. աս քիչերուն գրերուն ձեւն ալ առջիններուն աղտու-
 թիւնը չունի: Ըս համաձայն անգիւղացի թիւերը ապէն ետքը, կ'անց-
 նինք մեր նոր հրատարակելու երկրեզուեան ստրիկն վրայ խօսելու:

Թիւ 13. Ըստնցմէ կ'ըսէ. Վ. ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆՈՐ ՇԱԽ-
 ՆԱԿ: Թագաւորը ձի հեծած ու պակուած, աջ
 կողմը կ'արշաւէ, ձեռքն արքունի գաւազանով.
 դաշտի վրայ թագաւորին աջ կողմը, խաչ մը:

Երբեքն իսկ.
 Ըստնցմէ կ'ըսէ السلطان الموحدين
 Երբեքն Վայխոսրէվին الأيدين كيقباد بن
 Երբեքն Վայխոսրէվին: كيعسرو

Երբ. Պերլինի թագաւորական թագաւորանը. ծակ:

Ըս երկրեզուեան դրամին պատմական յարգն ան է որ Վայաս-
 սէտտին Վայխոսրէվին նախորդը՝ Ըստնցմէ Վայխոսրէվին ա-
 նուամբը կոխուած է, որուն անուամբը մինչև հիմայ երկրեզուեան
 ստակ գտնուած չէր: Ըստնցմէ որն որ Վանիսի (Իկոնիոնի) Ուլ-
 ճուզեան սուլթաններէն էր, հիճրէթի 616էն մինչև 637 (= 1219
 — 1236 Վրիս. թուակ.) իր իշխանութիւնը վարեց. որով Ը.
 շէթմայ թագաւորութեան ժամանակին հետ շատ աղէկ կը հա-
 մաձայնի. ինչու որ շէթմայ Վրիստոսի 1226էն մինչև 1269
 թագաւորեց: Ըստնցմէ շատ մաքուր չէ, հասա Վայասէտտինի
 երկրեզուեան ստակներէն ստորին արուեստով գտնուածներուն կը

նմանի: Աս ստրկին վրայ գլխաւոր միտ դնելու բաները կամ բլալու գիտողութիւններն ասոնք են: «Ասին՝ առաջին կողման ընթերցուածին վերջը աստղ մը կայ, որն որ մէկալ ութ երկեզուեան ստակներուն վրայ՝ միայն տեղ մը կը տեսնուի: Արդորդ՝ Ո ու Ր գրերը զատ զատ գրուած են, որն որ մէկալներուն վրայ բառ մեծի մասին միացեալ (ՌՐ) են, ու միայն ստորին արուեստով եղած տեսակներուն վրայ զատուած կը տեսնուին: Արդորդ՝ դաշտին վրայ միայն խաչ կայ եւ աստղն ու մահիկը կը պակսին. ուր որ Վ այսակտախին երկեզուեաններուն վրայ խաչէն զատ՝ կամ մահիկ ու աստղ մէկտեղ, կամ երկուքէն մէկը միշտ կը գտնուին: Չորրորդ՝ երկրորդ կողման վրայ ոչ ուր կոխուած բլալը կայ եւ ոչ ալ թուական: Ուստի եւ ստիկայ առաջին ստակն է որ առանց թուականի ու քաղքի անուան կոխուած է: Անշու որ Վ այսակտախին երկեզուեաններուն վրայ միշտ ضرب بيسيس (Տատեալի Որս) կայ, ու թուականն ալ միշտ կը տեսնուի. թէպէտեւ երբեմն մաշած կամ ստակը ծուռ կոխուած բլալով՝ միայն զրբուն ճոթերը կ'երեւան ու չեն կարգացուիր:

Պր. Անկլուա իր զործքին մէջ՝ (թիւ 11, էրես 21, որուն պատկերն ալ տախտ. 1, թիւ 11 կու տայ) հրատարակած երկեզուեան ստրկին համար՝ թուական չունի, կ'ըսէ. սակայն նկարած տախտակին վրայ արդէն արաբական ուղե սին ու եղերքը (ربعين) էրդուին (քառասուն) կը կարգացուի, իսկ թուականին մէկալ մասերը չեն կարգացուիր: Պր. Անկլուա աս պատկերը Պր. Պրոսէի տախտակին վրայէն նկարած է, եւ առանց ստրկին վրայի ընթերցուածին միտ դնելու՝ Պրոսէին ըսածին կը հետեւի, որն որ կ'ըսէ. «Թուականը բոլորովն կը պակսի.», Այկից Պր. Անկլուա զատ տարբերութիւն (variété) մը հանած է, իբրեւ առանց թուականի դահեկան. բայց արդէն յայտնի է որ անթուական ստրկին ու թուականն աղէկ ձեւած ու չկարգացուելու կամ մէկ մասը կարգացուելու ստրկին մէջ բաւական տարբերութիւն կայ: «Այնպէս արաբական ուղե սին ալ՝ որն որ ուրիշ երկեզուեաններու ստորագրութեան ատեն կը յիշէ, հոստեղս զանց առած է. բայց ինչպէս որ ըսինք, իր նկարած գրամին վրայ արդէն որոշ կը կարգացուի: Իսկ մեր նոր հրատարակածին վրայ՝ երկուքն ալ կը պակսին. բայց Այսակտախն ու շեթում իրարու ժամանակակից բլալով՝ վրան տարակոյս չեկրնար ծագել:

Հինգերորդ՝ աս ստրկին վրայի արաբացի զրբերը՝ մէկալ երկեզուեաններու պէս զեղեցիկ ձեւով, տողերն ալ իրարմէ շատ հեռու եւ կարգաւ բաժնուած չեն, ինչպէս որ մէկալներուն վրայ տողերն իրարմէ հեռու կ'երեւան:

† Essai sur les monnaies des rois arm. de la dynastie de Roupène. Paris, 1850.

Նեթումին Այստափինին հետ սիրոյ եւ բարեկամութեան դաշինք զնկրուն՝ արդէն ժամանակակից պատմագրէ ալ վիպութիւն ունինք: Այրափոս Վանձակեցի այսպէս կը գրէ. «Իսկ մեծ իշխանն Աոստանդին. իբրեւ առ զիշխանութիւնն թագաւորութեան որդոյ իւրոյ Նեթմոյ. զամենայն հոգս արքայութեան յանձն առեալ. իմաստնարար կարգաւորէր... Արար սէր եւ միարանութիւն ընդ սուլթանին Նոսոմոց¹, որում անուն էր Ալազին», (Երես ՏՂԻԹ:): Աոստանդին որովհետեւ թագաւորահայր ու տէրութեան խնամակեա էր, անոր համար սարկին վրայ Նեթմոյ անունը դրուած է, վասն զի Աոստանդին իր որդւոյն անուամբը նոյն դաշինքը գրած էր: Իսկ դաշինք զնկրունն պատճառը՝ հետեւեալն է: Թաթարներն երթալով կը զօրանային, եւ արդէն Արաստան, Աղուանք ու Հայաստանի մեծ մասը նուաճած ըլլալով՝ զէպ ի արեւմուտք կը մտնիկնային եւ աս երկու սահմանակից տէրութեանց երկիրներուն ալ աւեր ու կործանում կը սպառնային: Իբրք ալ քիչ մը ետքը Վանիայի երկիրներուն վրայ յարձակեցան, որով առջինները բարեկամութիւննին ու դաշինքնին ուրիշներու վրայ ալ տարածելու հարկադրեցան: Նոյն ժամանակակից պատմագիրը (Երես ՏՂԹ) այսպէս կը գրէ. «Հետ գործելոյ նորա (Խորազմենցւոյն Ֆարսլազընի) զայս շարիս, զնաց նա ի քաղաքն Խաթթ, որ յաշխարհին Բազունեաց, եւ էր նա ընդ իշխանութեամբ Աշրափ սուլթանին, եւ ետ պատերազմ ընդ նմա եւ առ զնա: Չոգաւ եւ աւերեաց զըստում զգաւառս յիշխանութենէն տւլթանին Նոսոմոց, զոր Ալազինն կոչէին: Այս միարանեալ սուլթանքն, Աշրափն եւ Վանին եղբայր իւր, որ իշխել կողմանցն Բազապոսի եւ Ալազին, կոչեցին իւրեանց ազնական ի զաւրացն Հայոց, որ յաշխարհին Արաբիկեցոց, եւ ի Փոսնգաց ծովեղերաց, եւ եկին տալ պատերազմ ընդ Խորազմենցւոյն Ֆարսլազընի: Այստափինի եւ Նեթումի աս երկեղուեան ստակը կ'երեւայ որ այսպիսի բարեկամական յարաբերութեանց ժամանակները կոխուած ըլլայ: Իսկ Վայստափինին ու Նեթմոյ մէջ ժամանակակից մատենագիրք ամենեւին դաշինք մը կամ միարանութիւն մ'ըլլալը չեն յիշեր, բայց անոնցմէ զանուած այնպիսի երկեղուեանները՝ բաւական են ցուցնելու որ նոյնպիսի դաշինք ու բարեկամութիւն մէջերնին պիտ'որ ըլլար, ինչու որ Վայստափին՝ Այստափինին անմիջական յաջորդն էր ու

¹ Նոյն ժամանակուան թէ Հայոց ու թէ օտար պատմագրաց մէջ՝ Վանիայի Սելճուկեան իշխաններուն Հոսոմոց Սոսոմոց կ'ըզէին. ինչպէս որ Մարտիգի արարացի ժամանակակից պատմչին գործքերուն մէջն ալ առ հասարակ աս անուններ կը կոչուին: Աս կոչման պատ-

ճառն ան կ'երեւայ որ Սելճուկեանք Յունաց կայսրութեան Ասիայի մէջ ունեցած երկիրներուն մեծ ու ծագկեալ մասին տիրած էին, որով կ'ըզէին ցուցնել թէ Յունաց (Հոսոմոց) երկիրն Սուլթանն են:

մի եւ նոյն վտանգները, մանաւանդ թէ աւելի մեծ վտանգներ երկու կողմն ալ կը ստիպէր, եւս աւելի իրենց մէջ միանալու: Ըստ միայն յայտնի է մեզի որ Վայսատափն թափթարաց զէմ պատեւրագմելու ատեն՝ ապահովութեան համար իր ընտանիքը Ալիկիա խրկեց. որմէ կերեւայ թէ նոյն ատեն Ալիկիա զաշնակցի ու բարեկամի երկիր էր:

Ասկայն եւրոպացի մատենագիրներէն ոմանք աս երկկեզուեան զահեկաններէն կ'ուզեն հետեւցրնել թէ Վոնիայի սուլթաններուն հարկատու ու հպատակ ըլլալուն համար կոխուած ըլլան: Ըստպէս կը զնէ Ըսթեր, Աեզինի, Տիւ Վանթ, Լը Ապլեան ար Պրոքիվալ. նոյնպէս կը հաստատէ Պր. Լանկուա: Ըստ վերջինը կուշում կ'ընէ ու վկայութիւն կը բերէ նաեւ Աէն Սարգէնի՝ «Յիշատակարանք ի վերայ շայատաննայց», բաւած գործքէն. բայց աս հեղինակին նոյն գրուածին մէջ չեթմոյ՝ Վոնիայի Սուլթաններուն հպատակ ըլլալուն կամ հարկ վճարելուն վրայ ամենեւին եւ ոչ փոքր յիշատակութիւն մը կայ: Աւերոյիչեալ հեղինակներէն շատերուն ալ իրարմէ ասած ըլլալը յայտնի է:

Աւերը յառաջ բերուած երկրորդ վկայութեան մէջ Աիրակոս կ'ըսէ. «Մոչեցին իւրեանց աւգնական ի զաւրացն շայոյ» որ յաշխարհին Աիւլիկեցոյ եւ ի Փռանգաց ծովեզերաց», ուսկից կը տեսնուի որ նոյն եղանակաւ օգնութեան կոչուած են շայք, ինչպէս որ նոյն ատեն Մտորոց ծովեզերքը գտնուող Աւրոպացոց խաչակիր զօրքերն ու իշխանները: Ըրդ ինչպէս որ աս զէպքէն ոչ որ կրնայ հետեւցրնել Աւրոպացոց հարկատու ըլլալը, նոյնպէս շայոյն ալ չկրնար հետեւիլ: Մանաւանդ որ այնպիսի հասարակաց վտանգներու ժամանակ՝ Աեւրոպեանք իրենց սահմանակից ու խաչակրաց բարեկամ թագաւորութիւն մը չէին կրնար հարկատու ըլլալու ստիպիլ: Վարձեալ պատմութենէ, յայտնի է որ թափթարները Վայսատափնի ժամանակը նորէն Աեւրոպեանց երկիրն ապատակեցին, յաղթեցին եւ ան կողմերն իշխանութիւննին զօրացաւ. եւ չեթում տեսնելով իր սահմանակցին յաղթուիլն ու գիտնալով որ ինք ասանձինն անոնց զէմ զնելու գորութիւն չունի, իր երկիրն անոնց ասպատակութենէ ազատելու համար՝ թափթարաց հարկատու եղաւ ու Վայսատափնի ընտանիքն ալ թափթարաց ստիպմամբ՝ ձեռքերնին մատնելու բռնադատեցաւ, որով Աեւրոպեանց հետ անհաշտ թշնամութիւն ծագեցաւ մէջերնին: չեթում աս հարկը գրեթէ իր բոլոր թագաւորութեան ատենը վճարեց. նոյն իսկ ազգային ժամանակակից պատմիչք աս հարկատուութիւնը կը պատմեն: Ի վերայ այս ամենայնի չեթում թափթարաց հարկատու ըլլալու սխեղէն ետքը միշտ միախառն եւ յանուն իւր ստակ կոխեց: Ըրդ եթէ ենթադրելու ըլլանք որ չեթում Աեւրոպեան իշխաններուն հարկատու եւ հպատակ ըլլա-

լուն համար՝ իր երկրեզուեան ստակները կոխած էր, ան ատեն թաթարներուն համար եւս աւելի պէտք էր տպած բլլալ, որովհետեւ անոնց իրօք երկայն ատեն հարկատու էր, որն որ ինչպէս բինք՝ ազգային ու ժամանակակից պատմագիրներն ալ բացայայտ կը յիշեն ու կը պատմեն. եւ սակայն մինչեւ հիմակ ամենեւին սասնի գրամ մը զանուած չէ:

Նոյն իսկ ստրկին արտաքին ձեւն ալ՝ աւելի մեր կարծեացը հաստատութիւն կու տայ: Հեթում իր անունը գրած կողմը, իրրեւ նշանակ քրիստոնէութեան՝ դաշտին վրայ միշտ խաչի ձեւը կոխել տուած է. որն որ նոյն ատենուան Մահմետականաց կրօնի նախանձայուղութեան նայելով՝ անհարին կ'երեւայ որ իրենց հարկատուի ստրկին վրայ՝ խաչի ձեւ գրուելուն հաւանելին: Ըս խաչին ձեւն ան աստիճանի ճշգրտութեամբ ամէն երկրեզուեան ստակներուն վրայ կոխուած է, որ մարդ կրնայ հետեւցընել թէ զիտամբ ու խորհրդով բրած են: Վարձեալ դաշտին վրայ սովորաբար մէկտեղ զանուած աստղէն ու մահիկէն՝ երբեմն մէկն ու երբեմն մէկալը կը պահին, մանաւանդ թէ մեր նոր հրատարակածին վրայ երկուքն ալ կը պահուի. իսկ խաչն ամենեւին եւ ոչ մէկ ստրկի վրայ զանց առնուած է: Ուր որ Ռուբինեանց ուրիշ 300էն աւելի մեզի ծանօթ եղած միակեզու ստակներու դաշտին մէջ խաչի ձեւ՝ միայն երեք ստրկի վրայ տեսած ենք: Ըսոր հակառակ ամէն երկրեզուեանը՝ ստրկին շրջանակը գրուած խաչէն զատ դաշտի վրայ ալ խաչ ունին: Ըս ալ զիտանչու է որ թէպէտ հիմակ աստղն ու մահիկը Մահմետականաց սեպհական նշան եղած է, բայց նոյն ատեն ամէն արեւելեան ազգերուն մէջն ալ քիչ շատ գործածական էր. ինչպէս Հայոց միայնքու ստակներուն վրայ ալ երբեմն աստղ ու երբեմն մահիկ կ'երեւայ: Ըւելի հին ատեններն ալ երթալով՝ թէ Հռոմաց ու թէ Հռոմացեաց հին ստակներուն վրայ ալ երբեմն կը զանուին:

Մինչեւ հիմայ յառաջ բերած պատճառներնէս ասիկայ կ'ուզենք հետեւցընել թէ աւելի հաստատուն կարծիք է բռնը՝ որ աս երկրեզուեան ստակները բարեկամական կապակցութեան ու յարարութեան եւ միանդամայն վաճառականութեան դիւրութեան համար՝ երկու սահմանակից տէրութեանց մէջն ալ անցնելու որոշուած ստակներ էին. ինչպէս որ Ռուսաց ու թաթարաց լեզուաւ կոխուած երկրեզուեան ստակներէն, ու Սիկիլիայի մէջ՝ Նորմաններուն տպել տուած լատիներէն ու արաբերէն երկրեզուեան ստակներէն ալ յայտնի է, որոնք նոյնպէս վաճառականութեան դիւրութեան համար կոխուած էին:

Սեր աս պատճառները չէ թէ Ալիեկեղոց թագաւորութեան զօրութեանը ջատագովութիւն մ'ընելու մտօք է, այլ միայն ճշմարիտ պարագայ մը երեւան հանելու համար: Ռուբինեանք թէ-

պէտ շատ անգամ մեծամեծ քաջութիւններ ալ գործած ըլլան, սակայն դիտենք թէ, իրենց տէրութիւնը փոքր էր եւ ամէն կողմանէ անհաշտ թնամիներէ պաշարուած: Բայց շինք ուզեր որ պատմական եւ հնագիտական պարագաներն այլազգ ցուցուցած ատեն պատճառներու եւ հաւանականութեան աստիճաններուն միտ չդնելով՝ Ուրբինեան երկրզուեան դրամ մը տեսնուելուն պէս, ասանց ուրիշ քննութեան, իրրեւ հպատակութեան նշանակ ու հարկատուի ստակ համարուի:

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ

Թ/Խ 14. Առաջին հոդ. Խ ԿՈՍ . . . ԹԱԳ . . . : Վրայի պատկերին ձեւն անսովոր առարկայ մը:

ԵՐԵՎԱՆ ԿՈՍ. Խ ՇԽԵԱԼ ԻՆ . . . ԵՎԵ . . . : Խաչ՝ փոքրիկ ճառագայթներով: Պղ: — Վէճնայէ Սիւնիքի մանգարանը:

Կոստանդնի արժաթ ստահները բաւական ծանօթ եղած են. բայց պղնձի ստակ մինչեւ հիմայ գտնուած չըլլալուն՝ աս ու հետեւեալ ստահները մտադրութեան արժանի են: Առաջին կողման ախպր շատ անսովոր կերպարանք մ'ունի: Արեււայ թէ, փորորդ աթոռի վրայ նստող թագաւորի ձեւ մը տալ ուղած ըլլայ, որովհետեւ երկու կողմը դուրս ելած ձեռքի ձեւ մը կայ եւ երկու խաչ կամ երկու շուշան բռնած կ'երեւան. սակայն կրնայ ուրիշ եղանակաւ մ'ալ մտածուիլ: Պատկերը մարմնոյն կէսէն վերէն վար երկու բաժնուած կ'երեւայ ու քովէ քով կեցող երկու մարդու կերպարանք մը կը ստանայ. բայց ասիկայ հաւանական չ'երեւար, որովհետեւ պատկերը վերի կողմանէ միացեալ է ու գլխու ձեւ մ'ունի:

Թէպէտ աս սորկին գրերն ամբողջ ելած չ'են, բայց վրայի ախպր շատ որոշ է: Աս տեսակ սորկէն մեր թանգարանն ուրիշ հատ մ'ալ կայ, որուն վրայ մի եւ նոյն եղանակաւ նկարած ախպր ամբողջ կը տեսնուի. բայց գրերուն վերի կէտերը չ'են երեւար, ի վերայ այս ամենայնի մտադրութեամբ քննողը՝ առաջին կողմը, ի . . . ընդէն . . . երկրորդ կողմը չ'ն. ընթերցուածն աղէկ կրնայ կարդալ: Արկու սորկին երկրորդ կողման խաչերն ալ փոքրիկ ճառագայթներով են, խաչին ձեւն ալ կարգաւորեալ է: Աս ստակներուն մեծութիւնը՝ Աւոն Ա.ին փոքրիկ պղնձներուն մեծութեամբն է, երկրորդ կողման արուեստն ալ աւելի անոնց կը նմանի:

Թ/Խ 15. Առաջին հոդ. . . ԻՆՎԻՆ ԹԱԳ . . . : Թագաւորն աթոռի վրայ նստած ու ոտուրները վար երկրնցուցած:

Երկրորդ կողմը . . . ներքին ՎՍՍ . . . : Խաչ՝ փոքրիկ
 ճառագայթներով : Պղ : — Սկզբնական Մեթոդական
 Բանագրանք :

Ըստ տեսակ ստրկին երեք հաս մեր թանգարանը կը գտնուին, որոնց թէպէտ երկուքը մաշած են, բայց քանի մը գրերէն, աբուեստէն ու մեծութեան չափէն յայտնի է որ մի եւ նոյն համանուն թագաւորի կը վերաբերին : Ըստնց վրայի պատկերը՝ վերոյիշեալ (թիւ 14.) ստակներուն պէս չէ, հապա աւելի կարգաւորեալ է, եւ առ հասարակ գտնուած՝ աթոռի վրայ նստող թագաւորի տիպն ունի : Եւ թէպէտ մեր հրատարակածին վրայ պատկերին վերի կողմերը մաշած են, ու ոչ թագաւորին զուխը եւ ոչ ձեռունքներուն դիրքը կ'իմացուի, սակայն երկրորդ ու երրորդ ստակներն անոնց անկող կը լեցընեն. որովհետեւ անոնց վրայ աւելի գրերը մաշած են, բայց թագաւորին տիպն որոշ է. այս ինքն՝ թագաւորն աթոռի մը վրայ նստած ոտունները վար երկընցուցած. ձեռունքներն ալ հաւասարապէս բացած, ու մէկ ձեռքը խաչ՝ եւ մէկալ ձեռքը՝ շուշան բռնած կ'երեւայ : Սեր հրատարակածին վրայ, ընդէն իսկ ընթերցուածն որոշ կը կարգացուի, ուստի եւ Առասանդին վերաբերելուն վրայ ամենեւին եւ ոչ փոքր տարակոյս մը կրնայ ըլլալ, վասն զի իսկ թագաւոր բառին սկզբնական գրերն են, իսկ անկից առջև ընդէն վերջաւորութեամբ՝ Աւերինեան թագաւորաց մէջ Առասանդնէն ուրիշ թագաւոր չկայ :

Երկրորդ կողմը՝ երեք ստակներն ալ խաչ ունին, երկուքը՝ փոքր ճառագայթներով, որոնք խաչին կենդրոնին հետ միացած են. իսկ երրորդը՝ որն որ աւելի անարուեստ ալ է, առանց ճառագայթի պարզ խաչով է : Ըստ երեք ստակներն ալ խիստ մանր ու նուրբ են, այնպէս որ տակաւին աս սատիճանի փոքրիկ ստակներ գտնուած չէին : Ըստնք Ըւշնի ստակներուն ու Լեւոն Եւսին փոքրիկ պղնձներուն ու վերի (թիւ 14.) Առասանդիններուն կէսին չափ փոքր են ու նոյն համեմատութեամբ ալ նուրբ : Հայտնի չէ որ աս ստակներուն ինչ անուն կը տրուէր, բայց իբրեւ ստոյգ կրնանք հաստատել թէ փոքր ու Վասնի բուռածներէն շատ աւելի պզտիկ եղած պիտի ըլլան. մանաւանդ թէ Վորթ անուամբ յիշուած փոքրիկ ստակէն ալ շատ նուազ կամ անոր մէկ ստորաբաժանումն եղած պիտ'որ ըլլայ :

Վերոյիշեալ ստակներուն վրայ այսչափս բաւական սեպերով՝ Առասանդին անուամբ հրատարակած (թիւ 14 ու 15) պղնձի ստակներուն վրայ ընդհանուր տեսութիւն ու ծանօթութիւն մ'ալ կ'ուզենք աւելցընել : — Առասանդին պղնձի ստակներուն վրայ գլխաւոր միայն դնելու բան մ'ալ կայ. այսինքն՝ երկրորդ կողմն խաչին ձեւը գրեթէ միշտ փոքրիկ ու կենդրոնին շատ մօտ կամ կենդրոնին հետ միացեալ ճառագայթներով է : Ըստպէս են նաեւ

առհասարակ լեւոն 12-ին պղնձի ստակներն ալ : Գարձեալ մեր քովը գանուած քանի մը անձանօթ փոքրիկ պղնձի ստակներուն երկրորդ կողման խաչերն ալ միշտ այսպիսի փոքրիկ ճառագայթներով են : Ըսոնց ամենուն վրայ, ինչպէս նաեւ Ըւշնի պղինձներուն վրայ, երկրորդ կողման խաչին ձեւը շատ կարգաւորեալ է : Ըս ընդհանուր տեսութենէն կրնանք հետեւցնել որ աս տեսակ փոքրիկ ճառագայթ ու կարգաւորեալ ձեւով խաչ ունեցող ստակները՝ միշտ վերջին աստեներու կը վերաբերին : Ինչու որ առջեւ ժամանակուան խաչին թեւերուն մէջ գանուող թէ՛ ստող թէ՛ ուրիշ տեսակ ձեւերը՝ վերջին աստեները զայրած են ու միայն վերջիջեալ ճառագայթաւոր կամ պարզ խաչը պահուած է :

Վերջին ժամանակուան թաղաւորներուն պղնձ, ստակները՝ նոյն համանուն թաղաւորաց արծաթներուն հետ համամտելով՝ կը տեսնուի որ առհասարակ պղինձներուն արուեստն ու զրերն արծաթներէն աւելի կարգաւորութիւն մ'ունին ու խաչերն ալ առջեւ ժամանակուան պղինձներուն խաչերէն աւելի գեղեցիկ եւ Խաչակրաց ու Վաղղիացուց ժամանակակից ստակներուն խաչերուն հետ ճիշդ նմանութիւն մ'ունին : Աւր որ ասոր հակառակ առաջին թաղաւորաց ստակներուն վրայ՝ առհասարակ արծաթները պղինձներէն աւելի արուեստ ու կարգաւորութիւն եւ զրերուն կողմանէ ալ աւելի գեղեցիկ ձեւեր կը ցուցնեն :

Սեպտիմի իր գործքին մէջ՝ (Տախտակ 2, թիւ 8) իրրեւ Առասանդնի պղինձ ստակ՝ դրամ մը կը հրատարակէ. բայց արդէն Սեբաստաց ստակներուն վրայ խօսած աստեննիս ցուցուցինք որ նոյն ստակը Սեբաստաց պղինձ մըն էր :

Նոյնպէս Պր. Մանկուա իր գործքին մէջ (եր. 31, Տխտ. 3, թիւ 3.) Առասանդնի պղինձ ստակ մը կրնձայէ, որուն գաղափարը Պր. Մակուա մարքիլը Վաղղիայի 12ս (ΔΙΧ) քաղքէն իրեն խրկած է ու նամակով մ'ալ կը ծանուցանէ որ Առասանդնի պղինձ ստակ մ'ըլլայ : Պր. Մանկուա ալ նոյնին կը հաւանի ու կը ստորագրէ : Բայց մենք աս ստրկին վրայ մեծ տարակոյս ունինք. նախ որ ստորագրութեան մէջ զրած ընթերցուածը՝ նկարած պատկերին վրայ կարդալն անհնարին է. մանաւանդ երկրորդ կողման ընթերցուածը կատարեալ կամայական է : Պր. Մանկուային տուած ընթերցուածն է, Ը. կողմը՝ Վ. Գ. հա, իսկ Ը. կողմը՝ Ն. Է. բայց տակաւակին վրայի նկարուած զրերն ամենեւին չեն կրնար այսպէս կարդացուիլ : Ըսոր վրայ այսչափ հաստատութեամբ չենք կրնար պնդել, եթէ ըստ ամենայնի նոյն տեսակ ստրկէն Վիեննայի մէջ ալ երկու հատ գանուած չըլլար. որոնցմէ մէկը մեր թանգարանն է, մէկայլ՝ Պ. Վիսնիին թանգարանը : Ըս վերջինին

1 Sestini, Dissertazione sopra alcune monete armene. Tom, II., pag 44, 45.

քով գանուածը Պր. Իանկուային ստրկին հետ զիր առ զիր նմանութիւն ունի եւ անկից աւելի ալ որոշ է, ի վերայ այսր ամենայնի չիկնար Պատմաբանին Բաժանոր հաս կարգացուիլ. նոյնպէս մեր քովինն ալ նոյն տեսակին կը վերաբերի, բայց առջիններուն պէս անձանօթ է: Իսկ երկրորդ կողմերն ալ թէպէտ որոշ զրեր կան, բայց յանկուցիչ եղանակաւ մը շնչուի է Կոստան Սէն կարգայու երեւոյթ մը չեն ցուցրներ: Կոստան Պր. Իանկուային տաստակին վրայ երկրորդ կողման ընթերցուածին առաջին զրերն ամենեւին չեն որոշուած, ու չենք զիտեր թէ ինք ինչպէս շն ընթերցուածը հասեր է: Վիեննայի մէջ գանուած աս երկու ստրկին նիւթն ալ՝ մէկալ Ռուբինեան ստակներուն պղնձէն տարբեր, այս ինքն՝ կարմիր գունով է: Չենք զիտեր թէ արդեօք Պր. Իանկուային հրատարակածն ալ նոյնպէս կարմիր է թէ չէ:

Ըրդ աս երեք ստակն ալ իրենց անձանօթ վիճակին մէջ պէտք է որ թողունք, մինչեւ որ նորէն աւելի որոշ զրերով նոյն տեսակ ստակներ գանուին, կամ մէկ քանի որոշիչ զրեր՝ աներկրայիլի եղանակաւ կարգացուին, որով ունեցած տարակոյսն ալ լուծուի ու նոյն ստակներն ալ անձանօթներու մէջէն երկրով՝ իրենց պատշաճ դասաւորութիւնը գտնեն: Ըս ստրկին վրայ մեր մօտերս հրատարակելու զորձքին մէջ աւելի ընդարձակ կը խօսինք, ուր որ նաեւ պատկերն ալ կը նկարենք:

Ռուբինեան ստակներուն վրայ ասկից յառաջ գրուած յոգուածներէն ու նոյն նիւթին վրայ հրատարակուելու զըբին նպատակու փոյթէն աս մեծ օգուան յառաջ եկաւ որ նոյն թագաւորաց մէկ անձանօթ ու բոլորովին շջուացուած ստակն ալ երեւան երաւ: Յարգոյ Խաչիկ Ըրդ Սկրտչեան Պաղտատի Ընդդիական հիւպատոսարանի առաջին թարգմանը մեր աս լրագրին մէջ դրած հատուածները կարգայով ու տեսնելով որ մօտերս նոյն նիւթին վրայ զիբք մ'ալ պիտի հրատարակենք, ազգասիրական ոգիէ ինքնակամ շարժեալ, իր քովը գանուած տասնումէկ կտոր Ռուբինեան ստակները մեզի ընծայ խրկեց, յուսարով որ թերեւս փոքու իւրք կարենայ օգտակար ըլլալ: Հոս այսպիսի ազգասիրական եւ ուսումնաստեղ եռանդեան մեր գովութիւնն ու շնորհապարտ երախտադիտութիւնը յայտնելէն ետեւ, կ'ուզենք նոյն ստակներուն վրայ համառօտիւ մի խօսիլ, որով ընծային պատուականութիւնն աւելի եւս իմացուի ու յարգուի:

Տասնումէկ կտորէն ութը հատը արծաթ ու երեք հասն ալ պղինձ էր: Ըստնց մէջ ամենէն աւելի հետաքրքրական կտորը հեւեւեայն է:

Թ/ու 16. Ըստ լինի հողմ. Կ Արթուր. Թագաւորը
պահուած զէպ ի աջ կարշաւէ. ձեռքն արբունի
գաւազան բռնած. Թագաւորին երկու կողմը մէյմէկ
բոցորակ:

Երբ որ Կողմ. Կ Շ Ս: Ըստ լինի
աջ կողմը կը քայլէ կռնակը խաչ մը: Ըրծ: Վ լինի
նայի Ս ինչիւրեւանց իւնի քարանդ:

Ախտոն կամ Աուխտոն կամ Ախտ՝ Աոստանդին Գ. Թագաւորին եղբայրն էր ու անոր մեռնելէն ետքը շայտց Թագաւոր ընտրուեցաւ. բայց երկու տարի խռովութեանց ու շփոթութեանց մէջ Թագաւորելէն ետքը սպանուեցաւ: Մինչև և Հիմնց ասոր վերարեբեալ ստակ գանուած չէր ու Աուրինեան Թագաւորաց ստակներուն կարգին մէջ պարսպ միջոց մը թող կու տար, սակայն աս արծաթ ստակը՝ որն որ մի միայն է, աս պահտութիւնը կը բեցնէ:

Թէպէտ ստակը մնալու պահուած չէ, բայց առաջին կողմը Թագաւորին անունն ու անկից վերջը Խաչաւոր բառին առաջին երեք գրերը բարեբախտութեամբ շատ որոշ մնացած են, որով մեր դասաւորութիւնը կը հաստատուի: Աուխտոն (Guido) օտար անունը մեր շայտց պատմագրաց մէջ Ախտոն ու շատ հեղ նաև համառօտիւ Ախ կը գրուի: Իսկ աս ստրկին վրայ միայն Աի գրուած է, սակայն Ախ Թագաւորին վերարեբերուն երկրայութիւնն չունինք, որովհետև նախ աս անունը Գաղղիացուց մէջ Աի (Gui) ալ կը գրուի. եւ աս Թագաւորը Գաղղիացուց Աուզինեան ցեղէն ըլլալով՝ կրնայ ըսուիլ որ հայերէն ստրկին վրայ ալ նոյն արտաբերութեամբ գնել տուած ըլլայ՝ իրեն գործածածին համաձայն. Արկորդ՝ աս անունը Թագաւոր բառէն անմիջապէս յառաջ գրուած է. երրորդ՝ Աի վերջաւորութեամբ ու այսպիսի համառօտութեամբ ուրիշ Թագաւորի անուն չկայ եւ ոչ ալ ուրիշ Թագաւորաց անուններուն հետեանց մտաւորութիւն մ'ունի. չորրորդ՝ արուեստի կողմնէ, բառ ամենայնի Աոստանդինի արծաթներուն մէկ տեսակին շատ նման է. նոյն իսկ ձիուն ձեւն ու արծաթին խառնուրդը Աոստանդինի ստակներուն կը նմանի. եւ արդէն յայտնի է որ Ախտոն ալ վերջին Աոստանդիններուն ժամանակն էր: Արկորդ կողման ընթերցուածը՝ ստակին շատ մաշած ըլլալէն որոշ չեբեւար, բայց շրջանակի խաչին աջ ու ձախ կողմերը տեսնուած Շ ու Ս գրերը բաւական են ցուցնելու որ առհասարակ գործածուած լինելու է քաղաքն Սին ընթերցուածն եղած պիտ'որ

ըլայ: Ըս ամէն պատճառներն ու համաձայն երեւոյթները մեզի բաւական հաստատուն հիմ կու տան՝ մեր կարծիքին մէջ հաստատուելու. ի վերայ այս ամենայնի կը բաղձայինք որ աս տեսակ աւելի մաքուր պահուած ուրիշ ստակներ ալ գտնուէր, որպէս զի Ախա թագաւորին ստակներուն վրայ աւելի եւս լուսաւոր ծանօթութիւն ունենայինք:

Ըսկից զատ, աղնուստիրտ ազգասերին խրկած ստակներուն մէջ Ղեւոն երկրորդի ուրիշ արծաթի կտոր մ'ալ կար, որն որ դորձքին կատարելութեանը քիչ ծառայութիւն չըբաւ: Աոյն տեսակ հաս մը արծաթ հոս Ղեւնայի Ապստրական թանգարանը գտնուելով, Վրասիթ ան ստակին հրատարակութեան մէջ «Եսագաւորը ծունկ զրած ու Վրիստոսի ձեռքէն շուշան մը կ'ընդունի», ըսած էր: Իսկ Պ. Ղանկուա գաղղիացին շուշանը սրբազրած ու խաչ զրած էր: Մենք աս ստակն անձամբ ու երկար քննելով՝ երկուքին կարծիքէն ալ հեռացած էինք ու նաեւ ձեռագրին մէջն ալ զրած էինք թէ, «Այ շուշան է ու ո՛չ ալ խաչ, այլ շողին սուրբ ի ձեւ աղաւնուոյ, որն որ երկինքէն Վրիստոսի ու թագաւորին մէջտեղը կ'իջնայ», Բայց որովհետեւ նոյն ստղկին կենդանիք քիչ մը մնալած ըլլալով՝ որոշ չէր երեւար, անոր համար մեր բաղձանքն ալ յայտնած էինք որ աւելի որոշ ու մաքուր պահուած նոյն տեսակ ստակ մ'ալ գտնուի, որով աս խնդիրն աւելի եւս ստուգուի: Ըրդ չենք կրնար յայտնել թէ որչափ ուրախութիւն զգացինք, երբոր աս տեսակ մաքուր պահուած կտոր մը պատուական Խաչիկ Ըղային ընծայած ստակներուն մէջ տեսանք, որուն վրայ աղաւնուոյ ձեւը շատ յայտնի է ու թեւերն ալ բացայայտ կ'երեւան:

Մէկալ մնացածներն են, հաս մը Ղեւոն Պ. արծաթի, չորս հատ շեթում Ը. եւ Չապէլ արծաթի, որոնցմէ երկուքն ասով նշանաւոր են որ թագաւորին անունը շեթում եւ ոչ շեթում գրուած է. աս տարբերութիւնը (variété) տակաւին տեսնուած չէր. նոյնպէս մէկ Առտանդին արծաթ, ըստ ամենայնի վերոյիշեալ Ախտնի ստղկին արուեստովը շինուած: Իսկ երեք պղինձներէն մէկը Ղեւոն երկրորդին ընծայուածներէն է՝ զլուխը թագով պահուած առիւծով, մէկը շեթում երկրորդի ու մէկան ալ Ղեւոն երրորդի պղինձ մը:

Ինչպէս որ մինչեւ հիմայ խօսածներնէս բաւական կը տեսնուի, Ռուբինեան ստակներուն մէջ համանուն թագաւորներու ստակներն իրարէ զանազանելու յայտնի նշաններ կ'ամ թուական չգտնուելով՝ (ի բաց առեալ շեթում Ը.ին երկկողմեանները) ստիպուած են զրամագէտք ուրիշ անուղղակի նշաններու ձեռք զարնել: Ըս անուղղակի նշաններն են գրերուն ձեւը, արուեստին զանազանութիւնները, արծաթի մաքրութիւնը, մեծութեան չափն եւ ասոնց նման ուրիշ արտաքին երեւոյթներ: Բայց աս ալ

ստոյղ է որ շատ անգամ ստակներուն վրայ այնպիսի անուղղակի նշաններ կը գտնուին, որոնք հաստատուն ուղղակի նշաններու չափ ստուգութիւն կրնձայնեն. մանաւանդ երբ որ համանուն չունեցող թագաւորի մը ստրկին հետ շատ նմանութիւն տեսնուի. զոր օրինակ Ղեւնի ստրկի մը Բէշի ստրկին հետ ունեցած ճիշդ նմանութիւնը բաւական ստոյգ հիմ կու տայ՝ ժամանակաւ անոր մօտ կող Ղեւնին բնծայելու:

Եւսպիսի դասաւորութեանց ատեն ամենէն աւելի օգնողն է առատ հաւարոյթ ունենալը, որուն շատութենէն եւ իրարու հետ բաղդատելէն որոշ զաղափար մը կրնայ ունեցուիլ եւ հաւանականազոյն դասաւորութիւն մը հաստատուիլ, մանաւանդ երբ որ մնաձ ու խնդրոյ տակ եղած կտորներէն ուրիշ աւելի որոշ ու մաքուր պահուած մը գտնուի, ինչպէս որ վերոյիշեալ արաւուջ զէպըր յայտնի կը ցուցնէ: Բնտարակոյս ամէն հայրենասէր ոգի կը փափաքի որ ազգային դրամները, որոնք մեր պատմութեան եւ ուրիշ ազգային հնութեանց նկատմամբ շատ մեծակշիռ նշանակութիւն մ'ունին, աս մօտերս մեր հրատարակելու զբքին մէջ այսպիսի բաղդատութեամբ եւ քննութեամբ մը մինչեւ հիմակ եղածէն աւելի ճիշդ դասաւորութիւն եւ կատարելութիւն ունենան ու Բարոպացոյ առջեւն ալ նոյնպիսի զոնստով երեւան: Մենք ալ բնականապէս ասոր կը բաղձանք եւ կը ջանանք, ու կը յուսանք որ մեր ձեռքը գտնուած առատ հաւարոյթը զմեզ նոյն վախճանին հասցնելու կ'օգնէ: Սակայն աս ալ ամենաստոյգ է որ այսպիսի նիւթոց մէջ մէկու մը քով գտնուած քանի մը օրինակներն ալ շատ անգամ բորբոսին նոր կտոր կամ շատ երեւելի գանազանութիւն մը կը մատուցեն: Օրստնք ալ աչքէ անցրելով՝ ազգային դրամոց կարգին մէջ դասաւորել եւ աս հայրենական յիշատակարանը կարելի եղածին չափ կատարելալ բնել միայն ան ատեն կարելի կ'ըլլայ մեզի, երբ որ Հարգոյ Խաչիկ Եղային պէս՝ ազգային ուսմանց յարգիչ ու քաջախրիչ անձինք մեզի աս աշխատութեան մէջ օգնելու համար՝ իրենց քովը գտնուած ազգային դրամներուն միայն ձեռք ու հաստատուէ՞ օրինակը կամ կաղապարը հանեն ու շորհք բնելով մեզի խաւրն: Մեր ձեռքը հասնելու ամենէն սպասով ճամբան է՝ դանոնք Առտանդնուպոլիս Երուսաղեմոյ վանքը Հարգոյ Ա. Շ. Պօղոս Հովնանեանց Ա արդարեափն ուղղել կամ աւանդել: Մասնաւորապէս կը յանձնենք որ սուտղներն իրենց անունն ալ ծանուցանեն, որպէս զի մէջը նոր տեսակ դրամ մը գտնուած ատեն՝ խրկողին անուամբ ծանուցուի: Ար յուսանք որ ազգայինք մեզի օգնելու կը փութան ու մեր թագաւորաց ստակներուն ծանօթանալուն նպատամատոյց ըլլալն իրենց իրաւացի պարծանք մը կը սեպեն:

կենդանուն է՝ առիւծ դէպ ի յաջ, նման Բ. Տախտ. Թ. 20-ին,
բայց առիւծին կանակը խաշ չկայ: Իսկ ընթերցումն է **✠ ԱԼՈՐՆ
ԹԸԳԸԻՈՐ Ը (ՀԱՅՈ) (կարդա՛ լԵՒՈՆ ... ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ)**:
Մենք ալ Հայ դրամագիտին մեկնութեանը կը հաւանինք:

6. Տես քիչ վեր էջ 31ի **Յ--ԻԱ** մասն, ուր Տախտ, Ա., Թ.
11 դրամը ոչ թէ 1 հուն Բի, այլ աննրկբայ Գին ընծայել կ'ա-
ռաջարկենք:

էջ	տող	
43	12	ծան. 3. Ի-Դ-Դ 1:
47	26	Պատկերին Թ. 28ը Ի-Դ-Դ 27:
48	1	" Թ. 27ը " 28:
72	14	զ. Ի-Դ-Դ է:
"	15	յ " զ:
74	16	11 " Բ:
"	18	9 " 6:

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Յ

	ԷԸ
Յառաջարան Հրատարակչին	5
Մատենագրութիւնք Ռուբնեան դրամոց	ժԲ
Ներածութիւն	ժԵ
Ընդհանուր տեսութիւն	1
Լեւոն Բ.	7
Հեթում Ա.	24
Լեւոն Գ.	33
Հեթում Բ.	41
Թորոս	44
Սմբատ	46
Կոստանդին Բ.	48
Լեւոն Գ.	51
Աւշին	54
Լեւոն Ե.	56
Կի	61
Կոստանդին Գ.	64
Պետրոս	69
Լեւոն Զ.	70
Անճղութիւնք Լանկուայի	73
Յաւելուած (Հեղինակին)	77
Լեւոն Բ.	77
Հեթում Ա.	79
Հեթում Բ.	80
Լեւոն Գ.	80
Աւշին	81
Լեւոն Ե.	82
Կի	83
Լեւոն Զ.	84
Ժամանակագրական ցուցակ Ռուբնեան թագաւորաց	85
Յուցակ Պատկերաց ի բնագրին	87
Յուցակ Տախտակաց եւ Պատկերաց	88
Տախտակք Ա—Զ.	—
Յաւելուած	—
Ռուբնեան թագաւորներուն մինչեւ հիմն Հրատարակուած դրամները	5
Լեւոն Գ.	6
Սմբատ	7
Լեւոն Գ.	10
Աւշին	11
Լեւոն Ե.	12
Կոստանդին	14
Լեւոն Զ.	16
Հեթում Ա. եւ Ալաէտօին Հայդուպատ	16
Կոստանդին	22
Կիտոն	26
Ուղղելիք եւ Յաւելիք	29
Ցանկ նիւթոց	31

